

ВОООВИТ

реперентура

ВЕСЬ МИР

THE WORLD

Le MONDE

DIE WELT

EL MUNDO

全世界

IL MONDO

SVET

БҮХ ДЭЛХИЙ

विश्व

VILAG

СВЕТ

11

Шановні читачі!

У 1970 році на сторінках «Всесвіту» ви прочитаєте багато нових художніх творів, уперше перекладених на українську мову.

Протягом наступного року редакція має намір надрукувати твори різних літератур світу:

УІЛЬЯМА ФОЛКНЕРА «Крадії» (США),
ГЕРБЕРТА ОТТО «Коли відлітають лелеки» (НДР),
ЕРІКО ВЕРІССІМО «Схрещені шляхи» (Бразилія),
СОМЕРСЕТА МОЕМА «Домашнє вогнище і красуня» (Англія),
БОГОМИЛА РАЙНОВА «Нема нічого кращого за негоду» (Болгарія),
НОРБЕРТА ФРІДА «Стовп води» (Чехословаччина),
ЖАНА ДЮТУРА «Яйця для маршала» (Франція).

Як і раніше, в журналі широко друкуватимуться матеріали під рубриками: «Всесвіт» згадує, «Всесвіт» нагадує», «Подорожі і враження», «З фотоапаратом по світу», «Україна і світ», «Читаючи нові книги», «Життя мистецтв», «Веселі сторінки».

№ 11 1969

(137) Листопад

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО
ЗВ'ЯЗКУ З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ

Рік видання
дванадцятий

У ЦЬОМУ НОМЕРІ:

ПОЕЗІЯ, ПРОЗА

СТАТТІ, НАРИСИ

52 РОКОВИНИ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

ГАБРІЕЛЬ СЕЛАЙЯ. З Іспанії Радянському Союзові вітання. Вірш.	3
ХУАН РЕХАНО. Жовтневий триптих.	4
ТАН ЧА. Заповіт вождя. Вірш.	5
Ленін у Празі.	6
С. ЦВІЛЮК. Голоси солідарності.	9
Б. РЕМІЗОВ. Щоб розвіявся туман.	94
ДЖЕЙМС НГУГІ. Пшеничне зерно. Роман. Закінчення.	22
З класичної корейської поезії.	112
Б. ЛІГГЕТ. Любитель кішок. Оповідання.	131

Б. Ліггет (нар. 1905 р.) — сучасний американський письменник і журналіст. Багато мандрував по Південній Америці та Азії. В 30-х роках у пошуках матеріалів їде на острови Океанії, де прожив сім років. Вивчав мову і побут місцевого населення і завоював повагу і любов полінезійців. Згодом Б. Ліггет видає збірку оповідань про життя населення Океанії.

Ю. БУЛАХОВСЬКА-КРУТЬ. Вогонь щирого почуття.	125
МАЛКОЛЬМ КЕРК. Мандрівка у кам'яний вік.	136
Б. ЛЮБАНОВСЬКИЙ. Повернення блудного сина.	153
УКРАЇНА І СВІТ	
«Ньюс фром Юкрейн».	103
П. ГУБАРЧУК. Туга за рідним краєм.	105
В. САРБЕЙ. Корисне наукове дослідження.	110

РЕПОРТАЖ, ІНФОРМАЦІЯ, РІЗНЕ

«ВСЕСВІТ» ЗГАДУЄ, «ВСЕСВІТ» НАГАДУЄ

ВАДИМ ПАЩЕНКО. Незламний Отто.

118

Київ — Галле.

13

Пацієнт з Варни.

15

Бентежне сумління.

17

ДИМО ДИМОВ. Світло над Гобі.

18

Б. ГОРСЬКИЙ. Хмари на Венецією.

98

ОЛЕГ ЗЕМЛЯНИЙ. «Невідома долина».

128

Пожежі в театрах.

141

НАШІ ІНТЕРВ'Ю

12, 101

ЖИТТЯ МИСТЕЦТВ

142

ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ

146

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

16, 102, 130, 135, 140

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР О. І. Полторацький

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. О. Білецький, В. М. Дмитрук, П. А. Загребельний,
Д. В. Затонський, О. Є. Корнійчук, М. О. Лукаш, А. С. Малишко,
Л. С. Первомайський, Ю. К. Смолич, М. О. Упеник,
Н. А. Халемський (відповідальний секретар), Т. К. Якимович.

Художній редактор М. Я. Коваленко.

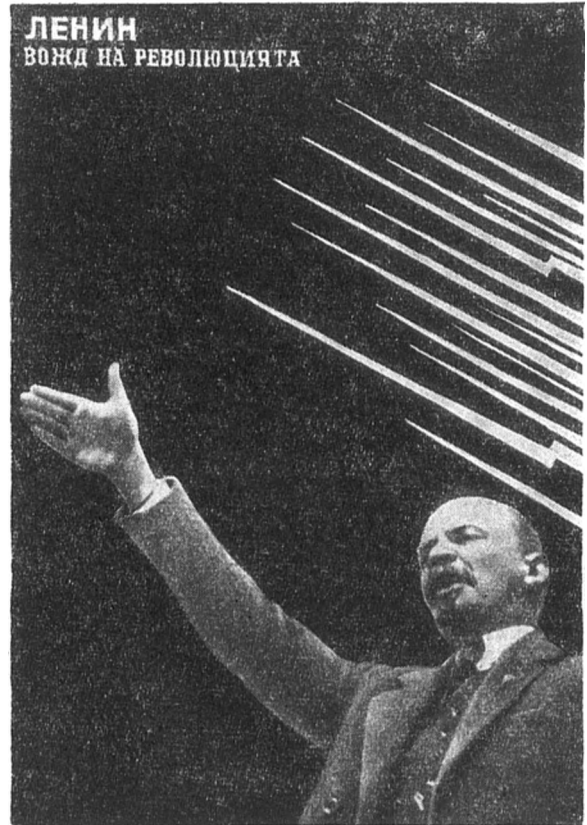
ГАБРІЕЛЬ СЕЛАЙЯ
(Іспанія)

З ІСПАНІЇ

РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗОВІ

ВІТАННЯ

Крізь тьму непроглядну прозріла
свідомість,
Відважна рука постукала в двері.
Це Ленінова рука.
Це дійсність,
Прикрашена сяєвом розуму.
Безкомпромісна битва, кривава,
Через те й палахкотить червоний прапор,
Сповиваючи маєвом всю планету.
Брати-росіяни, я вас вітаю,
Ваші багаті, щедрі засіви
В нашій Іспанії,
Яка ще воює за свої Жовтні,
Зійдуть!
Ми горді з того.
Ця боротьба, немов жадання світла.
Трапляється, що нас журба сповняє,
Такий обтяжений і задовжений той бій.
Тоді, товариші, втішає нас,
Нас підбадьорює,
Нас піднімає
Велика дума про звияги ваші,
Звияги, що ідуть через кордони
І через все велике і мале на цій планеті.
Супутники, ракети,
Свідомість, розум,
Світло, мир, сердечність —
Що так оберігають вашу зірку.

ЛЕНИН — ВОЖД РЕВОЛЮЦІЇ.
Планат Петра Петрова (Болгарія).

ЖОВТНЕВИЙ ТРИПТИХ

I. ПОВСТАЛА ЗІРКА

Променисте явлення мужності,
Юний корабель, білосніжна вершина,
Вежа, шпала, простір, мрія,
Спалахуєш ввечері і течеш, мов ріка.
На світанку приходиш на землю
Золотою осінню,
Ніжною лірою сповіщаєш
Про нове народження.
Героєве світло тебе віднайшло,
Діадемо променева, моя мріє,
Народилася такою:
І ти перед людиною така —
Невпинний водопад, повна амфора,
Листок зелений, блискавки сестра.
Називаю тебе діамантом,
Вирізьблюю тебе.
Чарівний, світлий берег у пільмі,
Непорушна фортеця — зірка червона.

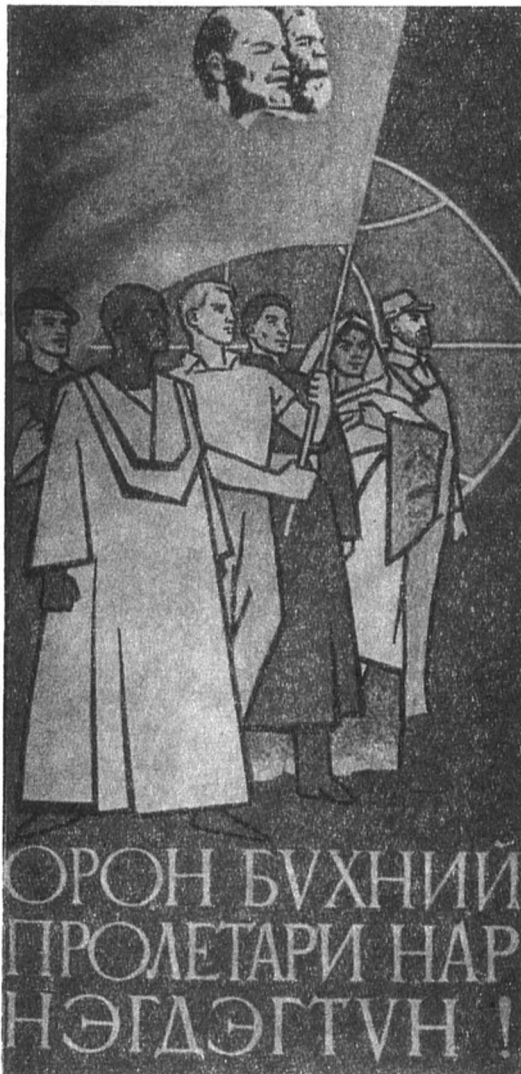
II. ЛЮДИНУ ЗВАЛИ ЛЕНІН

Ти лежиш і світиш, мов яскрава зірка,
Столиця нового світання обіперта на тобі,
І кров твоя, немов стріла, наготові,
І ти ростеш, немов троянда, наче постріл.
Ти бавишся із дітьми й пам'ятаєш,
Коли з'явиться на порозі бідака,
На Півночі ідеш з робітником,
На Півдні з хліборобом плуг несеш,
Назавжди тобі рідні гори, вітер, води.
Блискуча діалектика і цвіт акацій
Ї твій невід'ємний елемент — мінлива
вічність.
Світ молодий з'явився з-під твого чола.
(Пишу про те, що стало нашим заповітом,
Словами голуба і туберози).

III. ПЕРШИЙ ПЛІД

Шукаю, Жовтню, в ночах ту годину,
Коли поранене дерево,
Життя нового червоне дерево
Накрило землю, змінило її колір.
Нишпорю рукою, відшукую квітку,
З якої вийшов твій прекрасний світ.
Час повертає все забуте з часом,
Бо незабутнє серце пам'ятає.
Так починаю називати свої мрії,
Рядки невішні, птахи острівні,
І чую скрізь тепло твоєї зірки,
І дужче вірю, палкіше люблю.
Мир — твій найперший плід.
Рівняюся на нього
І знаю, де живу, яке моє ім'я.

*З іспанської перекладали Олесь ЛУПІЙ
та Маргарита ЖЕРДИНІВСЬКА*

ПРОЛЕТАРІ ВСІХ КРАЇН, ЄДНАЙТЕСЯ!
Плакати Ц. Жамсрана (Монголія).

Заповіт ВОЖДЯ

Вже п'ятий десяток минув господині.
— Старію, нема чого критись.
А букви червоно розбіглись по стінах:
«Учитись, учитись і вчитись»...

Вони — заповіт і наказ, й обіцяння
Життя перекроїти ліпше...
Весь день у роботі, а вечір настане —
Сідає за книжку скоріше.

Клас перший, і другий... кінчає вже восьмий,
Мов гору високу долає.
Вершина немовби й не ходжена досі,
А пройдеш — і дива немає.

Опівночі втома повіки стуляє...
Вже розум не той у газдині...
Турботлива думка у тексти влітає
Городину, кури і свині.

А ранок рожевий у шпарку загляне —
Підкаже причини негоди.
У плитці затопить газдиня — й рівняння
Згадає про кисень і водень...

Зростає цікавість і ширшає обрій,
Життя — мов пахучії квіти.
А голос дідів із сторінок історії
Волає Вітчизну любити.

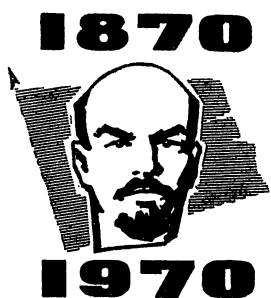
А чисел вервечки біжать, як салюти,
Гуркочуть на всю Батьківщину
Про наші здобутки, про — чуєте, люди? —
Про нашу кохану країну!

— Це наш агітатор! — її односельці
З пошаною хвалять, з любов'ю —
За впертість, за віддане щирее серце,
За битву, нехай і безкровну.

Вона осміхнеться і скаже:
— То Ленін,
То Леніна слово безсмертне,
То Жовтня великого поклик натхненний
Плекає, викохує Серпень¹.

З в'єтнамської переклала Майя КАШЕЛЬ

¹ Внаслідок перемоги Серпневої революції 1945 року було проголошено суверенну державу Демократичну Республіку В'єтнам.

Л Е Н І Н

Злата Прага важливою сторінкою увійшла в адресну книгу життєвого шляху Володимира Ілліча Леніна і в історію нашої партії. Назву цього міста ми зустрічаємо вже в перших лєнінських документах початку нинішнього століття. Ілліч згадує Прагу в листі до своєї матері Марії Олександрівни — від 2 березня 1901 року. Перебуваючи на той час в еміграції, Ленін прибув до Праги, щоб організувати виїзд за кордон і Надії Костянтинівни Крупської.

Багато років тому по празьких слідах Володимира Ілліча ходив відомий чеський журналіст і письменник-комуніст, «несамовитий репортер» Егон Ервін Кіш. Він розшукав і розмовляв з людьми, які зустрічалися з Леніним, встановив багато важливих подробиць празьких періодів життя й діяльності Володимира Ілліча. Все це Кіш описав у своєму нарисі про перебування Леніна в Празі, надрукованому в газеті «Руде право» 21 січня 1930 року, в річницю смерті Ілліча.

Пізніше чеський вчений і громадський діяч Зденек Неєдли також вивчав і досліджував питання, пов'язані з перебуванням Леніна в Празі. Наслідком його досліджень була велика книга про Ілліча, видана вперше в Чехословаччині в 1937 році.

Чеські дослідники продовжували вивчати цю тему. І в газеті «Руде право» та в інших виданнях було надруковано чимало матеріалів з новими відомостями, новими даними про перебування Леніна в Празі.

Гібернська вулиця в Празі, де міститься Музей В. І. Леніна. 1912 року в цьому будинку відбувалася VI (Празька) Всеросійська конференція РСДРП.

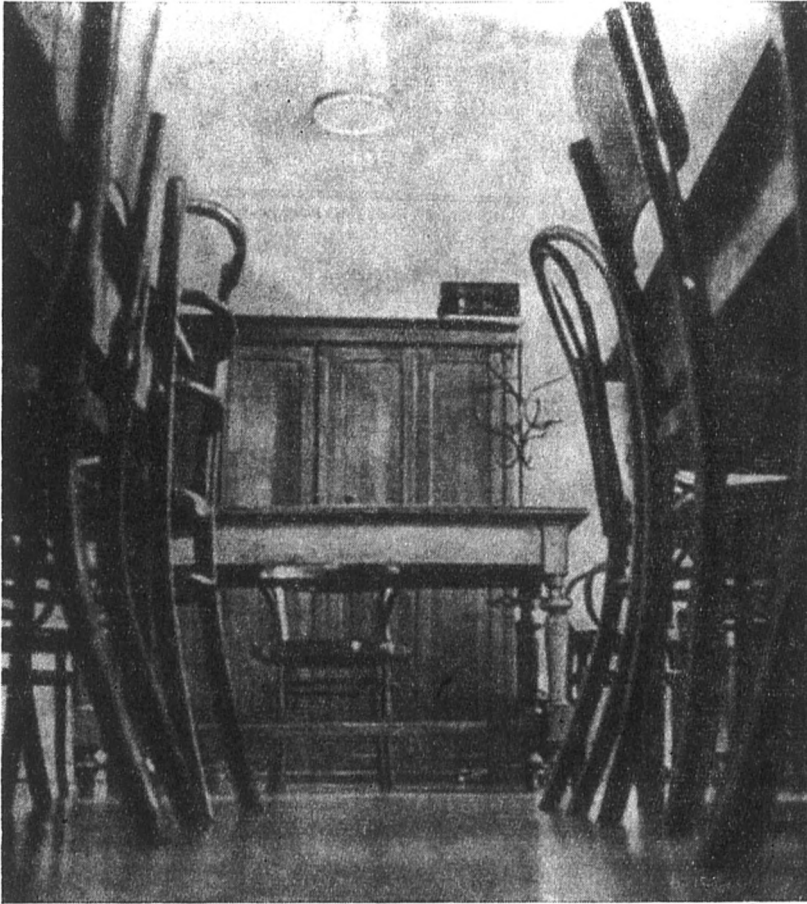

Слід нагадати, що на початку нинішнього століття чеські соціал-демократичні робітники надавали значну допомогу російським емігрантам-революціонерам. Через празького робітника Франтішека Модрачека йшла тоді кореспонденція В. І. Леніна в Росію й з Росії. Через Прагу йшли також нелегальні транспорти революційної літератури, яку видавав за кордоном Володимир Ілліч, у тому числі й газета «Искра».

На одному з будинків на вулиці «В Смечках» встановлено цю меморіальну дошку з написом: «Із іскри розгориться полум'я». У цьому будинку в 1901 році празькі робітники допомагали В. І. Леніну переправляти в Росію більшовицьку «Искру».

У П Р А З І

Куточок залу, де відбувалися засідання конференції.

І от у лютому 1901 року Ленін приїхав до Праги. Це місто тоді входило до складу Австро-Угорської імперії. Воно рясніло вивісками німецькою мовою, австрійськими прапорами з імператорським орлом, портретами Франца-Йосифа I. Але Володимир Ілліч одразу помітив, що жителі Праги залишаються чехами, розмовляють рідною мовою, не втрачають своїх національних рис. Описуючи в листі до матері перші враження від Праги, Ленін у згаданому вже листі насамперед відзначає, що це місто має виразно слов'янський характер.

Володимир Ілліч з радістю для себе відкрив, що добре розуміє чеську мову, може вільно спілкуватися, розмовляти без перекладача.

Він тоді познайомився з тим самим Ф. Модрачеком, котрий відіграв таку важливу роль у налагодженні й підтриманні зв'язків з Росією. Франтішек Модрачек жив у Вршовіце — робітничому районі Праги. Коли Н. К. Крупська вперше прибула до міста, вона, розшукуючи Володимира

Ілліча, поїхала за відомою їй адресою у Вршовіце, на ріг вулиць Колара й Неруди, до будинку, де жив Модрачек.

У «Спогадах про Леніна» Надія Костянтинівна розповідає про цей епізод. Вона вважала, що Ф. Модрачек — це ім'я, під яким живе в Празі сам Володимир Ілліч. Яке ж було її здивування, коли, запитавши «гера Модрачека», вона побачила перед собою незнайомого їй чеського робітника, справжнього Франтішека Модрачека.

Все це Модрачек сам розповів Егону Ервіну Кішу, й той описав цей епізод у нарисі.

Є в Празі стара вулиця «В Смечках». Тут містилося «Товариство друкарів», де працював Ф. Модрачек. Учасники товариства — пражські робітники, серед яких було чимало активних соціал-демократів, й були тими людьми, котрі допомагали переправляти в Росію нелегальні брошури, листівки, газету «Искра». На згадку про це на одному з старих будинків «В Смечках» встановлено меморіальну дошку. Шляхи революційної діяльності

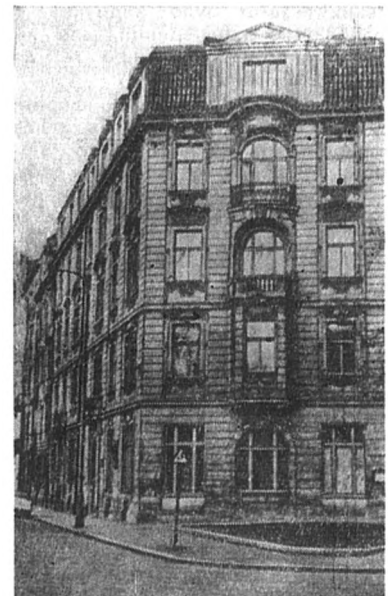
знову привели Володимира Ілліча в Прагу вже в 1912 році, на VI (Празьку) Всеросійську конференцію РСДРП, яка відіграла таку величезну роль в історії нашої партії.

Н. К. Крупська в своїх спогадах пояснює, чому місцем проведення конференції було обрано саме Прагу. По-перше, це було недалеко від Росії, до того ж відіграв свою роль слов'янський характер цього міста, відзначений Леніним. Адже делегати конференції, не володіючи іноземними мовами, могли, однак, без особливих труднощів розуміти чеську. Крім того, оскільки в Празі не було постійної російської емігрантської колонії, як, скажімо, в Парижі або Женеві, тут можна було менше сподіватися на наявність шпиків — агентів царської охранки. Важливу роль відіграло й те, що Ленін добре знав Прагу ще з 1901 року.

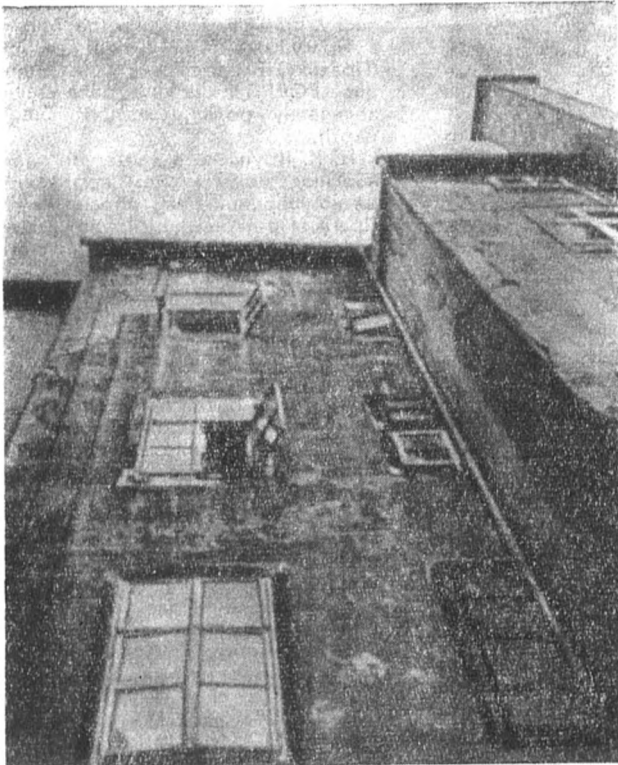
У теперішній Празі, на Гібернській вулиці, 7, у старовинному будинку міститься Музей В. І. Леніна. Саме в цьому будинку й відбулася в січні 1912 року VI (Празька) Всеросійська конференція РСДРП.

В ті часи тут був Народний дім пражських соціал-демократів. І чеські товариші всіляко допомагали в підготовці приміщення для конференції, в зустрічі делегатів, що прибували до Праги, в їхньому розміщенні тощо.

Володимир Ілліч приїхав з документами на ім'я австрійського громадянина Майєра. Конференція, звичайно, відбувалася нелегально, таємно. Треба було зробити так, щоб про неї нічого не

У готелі «Бельведер» жили деякі делегати конференції. Й сюди приходив Володимир Ілліч.

Такий вигляд з боку двору мав готель «Тихий», де жили делегати конференції.

дізналися й пражські власті. Інакше вони, безперечно, через Відень повідомили б про це царський уряд Росії. За допомогою чеських товаришів вдалося утримати проведення конференції в повній таємниці. Лише через кілька місяців у деяких західноєвропейських газетах було надруковано резолюцію конференції, але нічого не говорилося про те, де саме вона відбувалася.

Як відомо, Празька конференція виключила меншовиків з лав нашої партії. За пропозицією Леніна, конференція оголосила себе верховним органом партії, покликаним відродити партію. Конференція обрала Володимира Ілліча членом Центрального Комітету, редактором Центрального органу й представником РСДРП у Міжнародному соціалістичному бюро.

Багато що в Празі, крім самого будинку на Гібернській вулиці, нагадує про конференцію й участь у ній Володимира Ілліча. Ось будинок готелю «Бельведер». Тут жили деякі делегати, й Ленін

приходив сюди зустрітися з ними. Делегати жили також у двох скромних готелях у робітничому районі Праги — Жижкові, у готелі «Тихий» на Карловій вулиці, і «Мишка» (нині «Татра») на Гусовій вулиці. Ці будинки збереглися й досі.

Засідання конференції відбувалися щодня й тривали з ранку до пізнього вечора. Однак і Володимир Ілліч, й інші учасники конференції користалися кожною нагодою, кожною вільною хвилиною, щоб ближче познайомитися з Прагою. Два чеські товариші — Теодор Шмераль, той, що переклав на чеську мову «Капітал» Маркса, і Богумір Шмераль — пізніше один з засновників Комуністичної партії Чехосло-

ваччини — згадували потім, як вони супроводжували Володимира Ілліча по місту, як Ленін милувався Карловим мостом, іншими визначними місцями.

Взагалі чеські товариші, особливо після 1945 року, докладали чимало зусиль, щоб встановити з точністю все, що пов'язане з перебуванням у Празі Володимира Ілліча. До речі, у цих пошуках брала участь і відома письменниця Марія Майєрова.

Злата Прага свято береже пам'ять про Ілліча. Навічно залишиться тут згадка про перебування в цьому чудовому місті великого вождя світового пролетаріату, того, чії ідеї перемагають й у Чехословаччині, як переможуть у цілому світі.

Меморіальна дошка на будинку готелю «Бельведер».

«Записуйтеся до Червоної інтернаціональної дивізії!» — закликала газета болгарських інтернаціоналістів «Комуна».

ГОЛОСИ СОЛІДАРНОСТІ

Йшов буремний 1919 рік. Ескадра французьких інтервентів ще перебувала на Одеському рейді, а у визволеному Червоною Армією місті вже налагоджувалося мирне життя. Керовані більшовиками, трудящі Одеси розгорнули енергійну діяльність по відновленню і зміцненню Радянської влади, по відродженню промисловості, транспорту, сільського господарства.

В цій мирній творчій праці активну участь брали інтернаціоналісти — іноземні трудящі, які жили тут.

Це була характерна риса тодішньої Одеси. Утворена в місті з приходом Радянської влади, «Іноземна колегія» об'єднувала пролетарів-комуністів з багатьох європейських країн. Навколо цієї колегії згуртувалися окремі, досить солідні за числом групи — болгарська, німецька, французька, румунська, югославська, грецька, польська. Об'єднані під прапором пролетарської солідарності, комуністи цих груп вели активну агітаційно-пропагандистську роботу серед громадян своїх національностей, випускали газети, листівки, прокламації. Саме ця преса інтернаціоналістів залишила нам яскраві свідчення тієї пролетарської

дружби й солідарності, яка, народжена в буремні роки, становить нині величезну силу нашої сучасності.

На сторінках своїх друкованих органів комуністи-інтернаціоналісти порушували найзлогородніші питання. Безперечно, кожна група мала і свої специфічні, стосовні до національних особливостей завдання. Але — і це було характерним для всіх комуністичних груп — вони вбачали свій найвищий інтернаціональний обов'язок у всебічній підтримці першої в світі республіки робітників і селян, у активній боротьбі проти внутрішньої та зовнішньої контрреволюції.

Перший номер своєї газети «Комуна» болгарські комуністи в Одесі випустили в день міжнародної солідарності трудящих — 1 Травня 1919 року. Редакційні та інші статті цього номера були присвячені інтернаціональній солідарності пролетарів усіх країн, їх першочерговому завданню — всіма силами підтримувати справедливую боротьбу російського і українського народів за перемогу ідей Жовтневої революції. Розкриваючи зміст гасла — «Хай живе Болгарська соціалістична республіка!», газета писала: «Комуна» повинна

стати факелом наших бойових колон, світочем, який розвіє морок, що навис над Болгарією, центром нашого ідейного, організаційного та бойового об'єднання під червоним прапором III Інтернаціоналу».

«Комуна» закликала трудящих болгар надавати активну допомогу Червоній Армії, вступати до інтернаціональних військових частин. Наголошуючи на необхідності суворого дотримання революційної дисципліни — важливої передумови перемоги над ворогом, газета настійно вимагала від майбутніх бійців організованості, пролетарської витримки, самопожертви. Це мало велике виховне значення для підвищення боєздатності інтернаціональних полків, що формувались на півдні України й згодом виявили зразки мужності та самовідданості в боротьбі з денікінцями.

Газета широко інформувала читачів про події на фронтах громадянської війни, про успіхи робітників і селян у мирному будівництві, присвячувала багато матеріалів темі інтернаціонального єднання слов'янських народів.

За короткий проміжок часу (газета виходила протягом травня—серпня 1919 року) «Комуна» стала справжнім організатором трудящих болгар, які жили на Україні. На своїх сторінках газета писала про непохитну рішучість болгар надати допомогу своїм єдинокровним братам — росіянам і українцям, про те, що перемога Радянської Росії над ворогами послужить сигналом до революції в Болгарії. «Час вже близький, — говорилося в одній з відозв. — І незабаром за допомогою російських революціонерів ми піднесемо чер-

воний прапор революції в Софії над царським палацом і кров'ю болгарської буржуазії змиємо всі її злочини, які вона вчинила під час війни, і на її могилі проголосимо вільну Болгарську Трудову Комуну».

Стоячи на позиціях пролетарського інтернаціоналізму, «Комуна» послідовно і широко пропагувала ленінські ідеї пролетарської революції, необхідність якнайтіснішого союзу робітничого класу і селянства всіх країн. Так, у травневих номерах були надруковані статті В. І. Леніна «Що таке Радянська республіка?», «Чого вчить нас російська революція?» та інші.

В роботі серед румунських трудящих виключну роль відіграла газета «Комуністул». Вона рішуче стала на підтримку Радянської Росії в питанні про Бессарабію. Коли Румунія, скориставшись з тяжкого становища молодій Радянській республіці, окупувала Бессарабію, газета «Комуністул» твердо заявила: «Бессарабія повинна бути радянською соціалістичною республікою, що входить до складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки».

Ця підтримка румунськими комуністами та їх бойовим друкованим органом — газетою «Комуністул» — справедливої боротьби радянського народу проти внутрішньої контрреволюції та інтервентів, за територіальну цілісність Радянської Росії була виразним прикладом інтернаціональної єдності пролетарів Росії й Румунії. В одному з номерів газета писала: «Румунські робітники і селяни усвідомлюють, що перемога Радянської Росії означатиме також перемогу революції в Румунії».

Вірна своєму інтернаціональному обов'язку, газета систематично друкувала повідомлення з місць класових боїв на земній кулі. Дізнаючись про страйково-революційний рух у капіталістичних країнах Європи — Німеччині, Італії, Болгарії, Австрії, — читач, безсумнівно, робив висновки про необхідність посилення боротьби з експлуататорами й у себе вдома, в Румунії. Коли в Угорщині спалахнула революція і була проголошена Радянська республіка, на підтримку угорських трудящих з гнівним протестом проти імперіалістів — душителів угорського народу — виступив і «Комуністул». Він засудив уряд боярської Румунії, який кинув війська на придушення угорської революції, закликав румунських солдатів повернути багнети і гвинтівки проти справжніх ворогів — румунських капіталістів і поміщиків.

Широку підтримку серед румунських трудящих знайшов заклик газети — вступати до інтернаціональних військових частин. «Боротьба між пролетаріатом і бур-

жуазією, — писав «Комуністул», — йде не на життя, а на смерть. Клас капіталістів, відчуваючи свою близьку загибель, чинить опір з люттю приреченого. Ніхто не повинен залишатись осторонь. Всі мають взяти участь у великій класовій битві, яка зараз у самому розпалі. До зброї, товариші! Всі — в Червону Армію!»

Заклик газети знайшов широку підтримку серед румунських робітників і селян. До складу Першої інтернаціональної дивізії увійшов також I Румунський комуністичний полк, створений в Одесі, II Румунський комуністичний полк, сформований у Херсоні, змішаний Угорсько-Румунський полк, організований у Києві. Багато румун билось у лавах Червоної Армії та інтернаціональних військових угруповань на Дону, в Донбасі, на підступах до Криму, вносячи свій вклад у загальну боротьбу пролетарів усіх країн за торжество влади Рад у Росії.

Ідеї братерства, пролетарської єдності послідовно пропагувала і газета «Нахріхтен фюр ді дойчен колоністен» («Вісті для німецьких колоністів»). Уже в першому но-

мері за 8 травня 1919 року редакційна стаття сповіщала про поразку військ держав Антанти в їх спробах придушити революцію в Росії, про крах авантюристичної політики імперіалістичних держав проти Росії. У зверненні редакційної колегії до своїх читачів повідомлялось про те, що трудящі німці, які здобули повну свободу на своїй другій батьківщині — в Росії, повинні допомогти їй в її революційних перетвореннях. «Братерство німецького і російського пролетаріату на Україні, — писала газета, — може стати прологом до братерства всіх трудящих мас Східної і Центральної Європи... І тоді крах імперіалістів Антанти не змусить на себе довго чекати».

Акцентуючи увагу на спільних завданнях пролетаріату і селянства всіх країн, газета переконливо доводила, що тільки за Радянської влади може настати справжнє братерство трудящих, котрого не може бути в умовах антагоністичного капіталістичного суспільства. В статті «Націоналізм і соціалізм» розкривалось антигуманне ество націоналізму капіталістів, бо сам капіталізм антигуманний за

Румунська «Комуністул», німецька «Нахріхтен фюр ді дойчен колоністен», польська «Комуна» — всі ці газети, різні за мовою, служили одній спільній справі — революції.

своєю суттю. Тільки соціалізм, як найгуманніший лад, об'єднує людей праці незалежно від їх національної і расової приналежності. Газета наголошувала, що тільки комуністичне суспільство може врятувати Німеччину. А тих німців, котрі живуть у Росії, вона закликала негайно ставати на шлях соціальних перетворень.

Як справжній інтернаціоналіст, газета високо піднесла голос протесту проти віроломства з боку німецьких куркулів-колоністів, що вчинили наприкінці липня 1919 року збройний заколот проти Радянської влади. Тавруючи класового ворога, газета з революційних позицій висвітлювала причини заколоту, доводила його повну безперспективність. У зверненні до німецьких колоністів газета показувала єдність російських робітників і селян з робітниками і селянами німецької та інших національностей. В цей тяжкий і тривожний час газета закликала всіх трудящих німців стати під прапори радянської революційної армії й спільними зусиллями придушити заколот в німецьких колоніях.

На сторінках «Всесвіту» вже розповідалося про пресу польських інтернаціоналістів тих часів на Україні (див. «Всесвіт» № 2, 1967 рік). Треба підкреслити, що вже з перших номерів друкований орган польських комуністів «Комуна», що видавався в Одесі, чітко визначив свою політичну позицію газети, що стоїть в одних лавах з

комуністичною пресою Польщі й Радянської України.

Газета польських інтернаціоналістів широко висвітлювала життя поляків у Росії і самій Польщі, докладно висвітлювала життя одеської організації польських комуністів. Так, у номері за 26 квітня газета вмістила звіт про діяльність групи з жовтня 1917 року по квітень 1919 року. Автори звіту повідомляли про діяльність польських інтернаціоналістів на півдні України. «З приходом німців, — писала газета, — організація наша перейшла в підпілля, але своєї роботи не припинила. Випустили відозву до дня Першого травня, систематично, два рази на тиждень, проводили збори групи, підтримували постійний контакт з місцевою організацією комуністів України, допомагали їй розповсюджувати літературу».

Газета також активно пропагувала революційну теорію і практику. На її сторінках роз'яснювались найважливіші питання диктатури пролетаріату, висвітлювалось міжнародне значення соціалістичної революції в Росії.

Проголошуючи ідеї пролетарського інтернаціоналізму, єдності комуністів усіх країн, газета водночас викривала справжнє обличчя польських угодців — прислужників буржуазії і поміщиків. Вона застерігала польських робітників від впливу опортуністів, що прагнули скерувати робітничий рух у річище дрібнобуржуазної стихії.

«Комуна» викривала проповідників буржуазного націоналізму, які сіяли розбрат між народами різних національностей. «...бачили ми тут, на Україні, — писала газета, — тих найманців, різних Петлюр і Грушевських, які під гаслами «за народну республіку», «за соціалізм» намагались повести робітничий клас і селянство на захист експлуататорів».

Коли над Одесою та іншими містами півдня України згустились хмари, — куркульсько-поміщицький ставленик отаман Григор'єв вчинив заколот, — газета закликала польських трудящих грудьми стати на захист Радянської влади.

Так преса інтернаціоналістів активно відстоювала завоювання Великого Жовтня, згуртовувала і мобілізувала робітників і селян різних національностей на боротьбу за торжество ідей пролетарського інтернаціоналізму. Традиції інтернаціоналістів, їх бойових друкованих органів були примножені й зміцнені у спільній з радянським народом боротьбі проти німецького фашизму, за перемогу соціалістичного ладу. Ця перемога ще більше зміцнила узи непорушної дружби трудящих Болгарії, Польщі, Румунії, Німецької Демократичної Республіки з радянським народом. І в цьому — невичерпне джерело єдності дій народів-братів, які нині будують новий лад у співдружності соціалістичних держав.

С. ЦВІЛЮК

ЖОВТЕНЬ.

Художник Христо Градечлієв (Болгарія).

ЛУІС СУАРДІАС
кубинський поет

НАШІ
ІНТЕРВ'Ю

ПОЕЗІЯ СВОБОДИ

Нещодавно до Києва завітав кубинський поет, радник посольства Республіки Куба в СРСР Луїс Суардіас. Кілька днів він знайомився із столицею України, її музеями та культурними пам'ятками. Побував Луїс Суардіас у Спілці письменників і в редакції нашого журналу. Ми попросили гостя розповісти про нове в кубинській літературі, про нові твори поетів цієї країни, про її літературну молодь.

— Останнім часом, — сказав Луїс Суардіас, — кубинська література збагатилася новим цікавим добром наших поетів. Саме про них мені, як поетові, й хочеться головним чином говорити.

Просто неможливо згадати всі нові публікації. Назву тільки ті, які здаються мені найзначнішими і насамперед «Великий зоопарк» Ніколаса Гільєна, відомий вже читачам «Всесвіту» (див. № 2, 1969 рік). В цій книзі звучать мотиви, властиві творчості нашого великого поета, і в той же час з'являються нові сучасні теми. Незважаючи на свої 65 років, Гільєн залишається молодим. Тепер він готує до друку нову надзвичайно цікаву збірку. Назва її — «Зубчасте колесо».

Видрукували свої нові твори ще двоє інших відомих поетів. Вони вже посіли помітне місце в кубинській літературі. «Чорний полиск» і «Книга див Болонії» недавнього гостя України Елісео Дієго та «Свідчення» Сінтіо Віт'єра — великий том хвилюючих і щирих поезій, написаних за останнє десятиліття, здобули велику популярність.

Сесар Лопес, який працює в місті Сантьяго-де-Куба — колись нашій революції, опублікував свою «Першу книгу міста». З'явилася велика поема Рафаеля Альсідеса «Дерев'яна нога». Рауль Луїс не так давно видав «Маленькі історії». З'явилася нова, п'ята книга Роберта Бранлі «Близька поезія». Це, безперечно, його найкраща збірка.

Наймолодші поети, ті, кому нині 25—30 років, також приваблюють своїми творами. Це, перш за все, «Морквяна голова» Луїса Рохеліо Ногераса, «Будинок, якого не було» Ліна де Феррі, «Річард приніс свою флейту» Нансі Морехона і «Загубити час» Зігфріда Альвареса Конеса.

Далі Луїс Суардіас розповідає, як держава піклується й сприяє розвитку кубинської літератури.

— Вона це робить найрізноманітнішими засобами, — каже наш гість. — Перш за все, була ліквідована неписьменність, і всі одержали можливість вчитися, таким чином була створена широка читацька аудиторія. Наша держава сприяє виданню літературних журналів і газет, таких як «Уньон», «Газета де Куба», «Каса де лас Америкас», «Бородатий кайман» (останній журнал є додатком до молодіжної газети «Хувентуд ребельде»). Держава присуджує різні літературні премії. Сюди входить і літературна премія «Давід» — спеціально для молодих прозаїків і поетів, які ще не мають окремих видань. Влаштовуються зустрічі молодих письменників. Державні видавництва друкують найвизначніші твори світової і сучасної літератури.

Ми просимо кубинського поета висловити свої думки з приводу того, що йому відомо про українську культуру і літературу.

— На жаль, — каже Луїс Суардіас, — я знаю набагато менше, ніж хотів би знати про ваш народ. Кажу про це щиро. Я слухав ваші народні думи на Кубі, в Москві і в Монреалі, бачив ваші танцювальні колективи, читав деякі твори вашого великого поета Тараса Шевченка. Мені він нагадує нашого національного поета Хосе Марті. Обидва вони були виразниками душі свого народу. Хочу бодай у перекладі прочитати твори Лесі Українки, Івана Франка та інших українських письменників. Минулого року журнал «Советская литература» дав нам змогу познайомитися із творами українських поетів, перекладеними на іспанську мову. Радий, що в цьому журналі надрукований мій переклад вірша Івана Драча «Ленін — моє дихання». Назавжди запам'ятався приїзд на Кубу групи артистів Київського театру опери і балету імені Т. Г. Шевченка восени 1963 року. Я весь час був разом з ними у провінції Камагвей, а потім у Гавані. Це незабутні дні. Тисячі кубинців захоплювались чарівним мистецтвом і майстерністю ваших артистів.

На Всесвітній виставці в Монреалі я знову слухав ваших артистів, був там у дні України на площі Націй.

Приємним сюрпризом була для мене зустріч у Києві із знавцями іспанської мови, досвідченими перекладачами. І все ж, мушу признатися, що надто мало знаю ще про культуру і літературу України.

І хоча ці мої перші відвідини України надто короткі, вона справила на мене глибоке враження. Хочу ще раз приїхати сюди й обов'язково написати про ваш народ.

Кубинський гість високо оцінює культурні зв'язки між нашими країнами.

— Зв'язки ці, — каже він, — найрізноманітніші. І головне, що це культурні зв'язки народів, які будують соціалізм і комунізм і разом борються проти спільного ворога — імперіалізму, за краще майбутнє людства, за мир. Щороку митці Куби й СРСР обмінюються делегаціями, а це дає змогу глибше вивчити життя, історію і боротьбу наших народів. Такі знання сприяють більшому взаєморозумінню, братерству, зміцненню зв'язків між нашими народами задля спільних інтересів.

Керівникам двох дружніх наукових закладів є про що поговорити. Академік В. С. Патон під час розмови з професором Гільде у Центральному інституті зварювання в Галле.

КИЇВ-ГАЛЛЕ

На цьогорічному весняному Лейпцігському ярмарку в двох павільйонах — радянському і павільйоні Німецької Демократичної Республіки — демонструвався в дії новий апарат для електрозварювання. Фахівці з різних країн — Англії, Франції, Швеції, США, Італії тощо — виявили до апарата винятковий інтерес. Вони оцінили його як нове слово в техніці, відзначивши досконалість, економічність та простоту управління. А представники різних промислових фірм — хімічної й трубопроводної, автомобільної й суднобудівної запевнили, що новий апарат може знайти застосування в кожній з названих галузей.

До неабиякого інтересу домішувалося ще й здивування, коли відвідувачі дізнавалися, що пред-

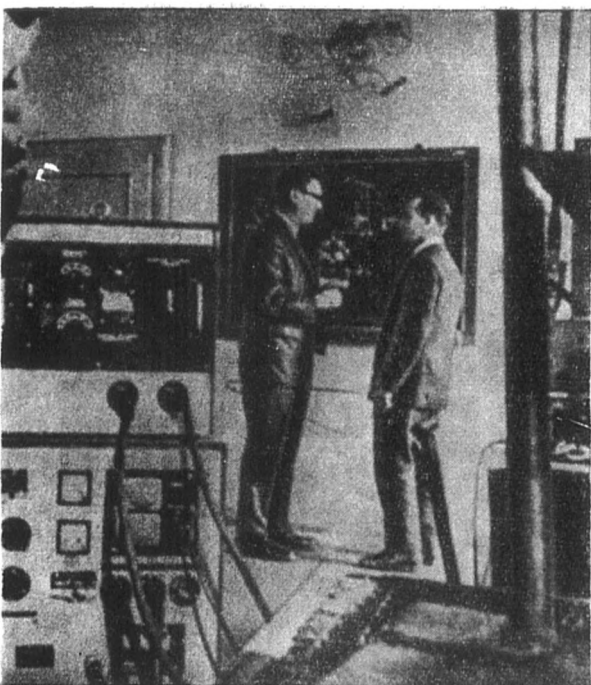
ставлений на ярмарку апарат — плід творчої думки вчених і конструкторів двох різних науково-технічних закладів, навіть двох різних країн. Для декого з них

це було просто дивовижним фактом, котрий важко зрозуміти, бо він суперечив усім їхнім уявленням і поглядам.

А зварювальний апарат, уперше

Інженер Бретшнайдер з Галле (другий зліва) знайшов у Києві щирих друзів і добрих порадників.

Німецькі фахівці дізналися тут чимало цікавого про досвід і нові досягнення киян.

виставлений в Лейпцігу для загального ознайомлення, був справді наслідком творчих пошуків учених двох країн — Радянського Союзу і Німецької Демократичної Республіки, двох наукових закладів — Інституту електрозварювання імені Є. О. Патона в Києві й Центрального інституту зварювання в Галле, очолюваного професором Гільде.

«Від друзів немає таємниць» — такими словами преса НДР характеризує самий дух тісних зв'язків, які встановилися між обома науковими закладами. Інститут імені Є. О. Патона є всесвітньо відомим центром науково-технічної й конструкторської думки в галузі електрозварювання. Завдяки його досягненням Радянський Союз став провідною країною в цій галузі сучасної техніки й промислового виробництва. Центральний інститут зварювання в Галле — порівняно молодий науковий заклад, але в НДР справедливо пишуться його успіхами й досягненнями, відомими далеко за межами республіки.

Можна було б розповісти чимало цікавого про дружні стосунки, про взаємний обмін досвідом, про особисту дружбу вчених й інженерів обох інститутів, адже кияни — часті гості в Галле, а їх-

ні німецькі колеги так само часто приїждять в Інститут імені Є. О. Патона. Але сама тільки історія створення нового зварювального апарата є достатньо промовистою, аби змалювати картину атмосфери щирої дружби й безкорисливої взаємодопомоги, котра встановилася між братніми закладами.

«Від друзів немає таємниць» — ми вже згадували цей своєрідний девіз електрозварників з Києва і Галле. І от німецькі спеціалісти дізналися, що кияни успішно оволодівають методом так званого імпульсного зварювання. «Та це ж те, над чим ми вже довго б'ємося!» — сказали в Галле. А скоро сюди з Києва приїхав академік Б. Є. Патон з групою наукових працівників. Кияни розповіли, що вже створили відповідний імпульсний генератор, а от над джерелом електричного струму для процесу імпульсного дугового зварювання ще треба попрацювати.

— Ваш генератор, наше джерело електричного струму! — запропонували німецькі товариші. — Згодні?

Виявилось, що в Галле вже працюють над створенням такого економічного й зручного джерела струму для зварювання.

Так почалися спільні роботи. Це було у вересні минулого року. А в жовтні до Києва прибули з НДР два інженери — Шульце і Бретшнайдер. В Інституті імені Є. О. Патона їм показали і розповіли все, що стосується імпульсного зварювання, ознайомили з дослідним імпульсним генератором.

Минуло ще кілька місяців, й у лютому нинішнього року в Галле надійшли з Києва деталі нового зварювального агрегату. Приїхали сюди й два інженери з Інституту імені Є. О. Патона. Завершувався процес технічного співробітництва й кооперування, котрий почався з пропозиції «Ваш генератор, наше джерело струму!»

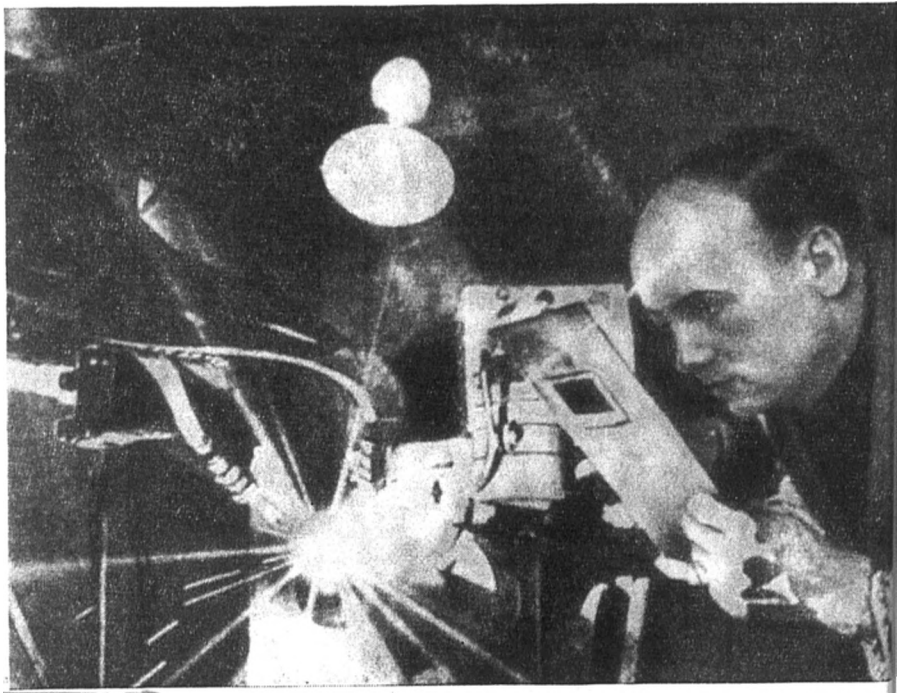
А незабаром був готовий і успішно діяв новий апарат, що викликав такий інтерес у відвідувачів Лейпцігського ярмарку.

Тепер на одному з заводів у Німецькій Демократичній Республіці налагоджується промислове виробництво нових зварювальних приладів.

...Історія створення одного апарата, один приклад плідного співробітництва двох визначних науково-технічних закладів у двох соціалістичних країнах. У Центральному інституті зварювання в Галле працює інженер Вінтерштейн, яка займається справами міжнародного науково-технічного співробітництва. Вона докладно веде облік усього, що стосується зв'язків із Києвом, з Інститутом імені Є. О. Патона. «Це могла б бути ціла книга про нашу дружбу, про нашу взаємодопомогу», — каже вона про зібрані нею матеріали.

Тепер два наукові колективи, очолювані академіком Б. Є. Патоним у Києві і професором Гільде в Галле, склали перспективний план дальшого співробітництва, розрахованого аж до 1975 року. В плані є чимало цікавого й значного, такого, що, безперечно, становитиме нову сторінку розвитку техніки електрозварювання. Але головне — це дух щирої дружби, готовності прийти на допомогу, благородна безкорисливість, притаманна лише взаєминим між соціалістичними країнами.

У лабораторіях Інституту імені Є. О. Патона німецьким гостям демонстрували нові види зварювання.

Марин Дзяков серед товаришів по бригаді.

ПАЦІЄНТ З ВАРНИ

У Варні є консервна фабрика імені Янко Костова, на ній працює техніком Марин Дзяков, якому нещодавно минуло сорок років. Жодна людина у світі не чекала, мабуть, з таким хвилюванням свого сорокаріччя, як Марин Дзяков. Саме з хвилюванням, бо це для нього той фатальний рубіж, який мав визначити все його подальше життя. Він чекав свого сорокаріччя з острахом і, звичайно, з надією, бо людина, поки вона жива, не може втрачати надії.

Але давайте повернемося на багато років назад, і не до Варни, а в радянське місто Одеса, до клініки академіка Філатова. Академік щойно закінчив операцію, і втома виразно відбивалася на його обличчі. Навколо очей збіглися глибокі зморшки. Видатний офтальмолог, вже давно широко відомий за межами своєї країни, здивував світ операціями по пересадці рогівки. Саме він запропонував використати як пересадний матеріал рогівку трупа.

Володимир Петрович, з властивою йому суворістю, поглядає на загін кореспондентів, що оточив його. І стримано каже:

— Прошу не сприймати це як сенсацію. Медицина, як і саме життя, не може тупцювати на одному місці. Треба все розглядати в перспективі. Я бачу, що переважна більшість з вас — молоді люди, і певний, що ви будете свідками пересадки не те що рогівки, а навіть людського серця.

— Не хочу применшувати значення нашої роботи — вів далі академік, — зроблено чимало, та нас чекають ще дивовижніші справи. Це, зокрема, підтвердила сьогоднішня операція, яку зроблено молодому болгарському морякові. Він, власне, випадково потрапив до нас, його привезли до Одеси товариші-моряки. Ми його оперуємо не вперше, для нього це вже сьома операція і, гадаю, остання. Сказати вам з певністю, що він остаточно врятований від сліпоты, я не можу. Якщо у Марина Дзякова до сорока років збільшиться кількість діоптрій, він знов не побачить світла. Проте я маю підстави сподіватися, що цей вік мине для нього без катастроф, і тоді він буде бачити все своє життя.

Хто він, цей моряк, що мав багато років з хвилюванням чекати своєї долі? Марин Дзяков погодився на все, у нього не було вибору. Його вже лікували у Софії, визначні офтальмологи Белграда й Відня безуспішно лікували його, і він сам уже примирився з долею сліпого. Його вже навіть влаштували в будинку інвалідів війни у Варні. І раптом...

Життя повне несподіванок. І радощі, й горе найчастіше приходять зненацька. Марин Дзяков менш за все думав про каліцтво, про смерть, хоч добре знав, що його професія не дарує жодної помилки, бо сапер помиляється тільки раз. Він був черговим по підрозділу, коли сповістили, що біля мису Каліакру з'явилася міна. Екіпаж піднято по тривозі. Катер-тральщик, очолюваний командиром Марином Дзяковим, взяв курс на Каліакр. Дзяков з двома товаришами в човні наблизились до чорної кулі. Марин ліг на ніс і почав обережно намацувати підричник міни. То була його «ювілейна», тридцять п'ята міна, яку він мав знешкодити. Ось уже одгвинчено всі

ріжки міни. Холодний піт заливав обличчя. Марин підвівся, щоб узяти сигнальний пістолет і сповістити на катер про хід операції. Але в цю мить розлігся страшний вибух, від човна не лишилося навіть трісок. Так 14 травня 1947 року, через два роки по закінченні війни, відлуння її тяжко вразило Марина Дьякова.

Він лишився сліпим, як сказали йому, на все життя. Людина сильна і витривала, він не міг позбутися сумних думок про свою загублену молодість, а ще більше про безнадійне і скорботне майбутнє. Сказати, що він страшенно любив життя, сонце, гори, полонини, значить виголосити банальні сентенції. Адже немає людини у всьому білому світі, яка дала б перевагу темряві, а не світлу, хоч зряча людина, природно, мало задумується над великою радістю від того, що всі барви землі і неба відбиваються в її очах.

До 1968 року Марин Дьяков нікому не розповідав про те, що

академік Філатов визначив для його зору випробний строк. Але минулого року, коли він щасливо перейшов ту критичну грань, Дьякову дуже захотілося розповісти світові історію свого одужання. Отак через софійську газету «Поглед» і журнал «Болгарія» мільйони людей довідалися про болгарина з російськими очима, як його тепер називають. Ось що він розповів:

— Коли з мене зняли першу пов'язку, я побачив лиш якийсь синюватий туман. Я вже був готовий розчаруватися, коли почув тихий голос хірурга: «Тепер ми з тобою, друже, будемо вчитися дивитись. То ціла наука».

Спочатку Філатов учив мене з допомогою звукового сигналу зосереджено дивитися в одну точку. При цьому він запалював яскраве електричне світло, і згодом я потроху почав розрізняти обриси окремих предметів.

Академік Філатов пересадив мені рогівку очей одного померлого росіянина — зіниця продов-

жує жити певний час після смерті людини. Після сьомої операції я, нарешті, почав бачити...

Коли світ довідався про Кристіана Бернарда, професора, який робить операції на серці, Дьяков вирішив написати в газету про все, що з ним сталося.

— Мені зробилося прикро, — розповідав він журналістам, — що про мою операцію, зроблену радянським хірургом, ще ніхто не знає. Адже професор Філатов дав мені, болгарині, очі росіянина. Мені й хотілося, щоб усі про це дізнались.

До речі, це не поодинокий випадок: кілька років тому в Медані осліпли два шахтарі. Радянські лікарі повернули їм зір, як і іншим людям з різних країн світу.

М. Горький казав, що від людини лишаються тільки її справи. В багатьох країнах живуть пацієнти радянських офтальмологів, які з благоговінням згадують Володимира Петровича Філатова, його учнів, що вміють повертати людям щастя бачити сонце.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ЗНАДТО ДОРОГИЙ. Дирекція однієї лікарні в Ліоні (Франція) звільнила з роботи свого провідного хірурга Поля Майє. Директор так пояснив причини звільнення: «Ми звільняємо Майє не тому, що він поганий хірург. Навпаки — він чудовий лікар, та останнім часом він спеціалізувався на надто дорогих операціях, і наші хворі воліють звертатися до інших лікарень. Через це ми терпимо надто великі збитки!»

ВАЖКО ЖЕРЦЯМ ЧИСТОЇ НАУКИ... Професор соціології одного з університетів у ФРН Карл Ерїх Борн звернувся до ректора з вимогою, щоб професорські берети й тоги було замінено касками й спеціальними комбінезонами. Професор обґрунтовує свою вимогу тим, що під час його лекцій деякі студенти кидають у нього тухлими яйцями.

НЕБЕЗПЕЧНІ СПІВИ.

Сайгонські власті почали кампанію заборони «антидержавних пісень». Одною з перших заборонено пісню «Молитва про В'єтнам» у виконанні співака Трінг Кон Сона. Власті мотивували свою заборону тим, що «моління про мир для В'єтнаму — це не що інше, як замаскована комуністична пропаганда».

ПРОМОВА Й РЕПЛІКИ.

Коли недавній президент ФРН Любке виступав перед учасниками мітингу в Кельні, стенографи так записали його промову: «Дорогі громадяни! (вибухи: «Хайль!») Дорога молоді! (сміх.) Я радий, що зустрівся з вами. Мое президентство скоро закінчується» (вибухи: «Браво!»).

ДО ВІДОМА АВТОМОБІЛІСТІВ. Поблизу Лондона на небезпечному перехресті доріг стоїть табличка з написом: «Перш ніж натиснути на педаль газу, згадай, що біблія — це найкращий провідник до царства небесного!» На другому перехресті — інший напис: «Ремонтуйте ваші гальма за один фунт. Нагадуємо, що найдешевший похорон коштує 40 фунтів».

ОБ'ЄКТИВНИЙ КОМП'ЮТЕР.

Фірма «Лівінгстон» в Австралії вирішила перевірити за допомогою комп'ютера (електронно-лічильної машини) інтелектуальний рівень своїх службовців. Випробування, на радість директора, проходило успішно. Але через нескромність техніка, котрий обслуговував комп'ютер, газетам стало відоме прізвище найдурнішого службовця фірми: то був Генрі Байрон Лівінгстон, сам голова правління...

«Бентежне сумління» — так один американський соціолог визначив характер численних антивоєнних демонстрацій, що відбуваються у Сполучених Штатах. Справді, все більше людей в США починають розуміти злочинність війни у В'єтнамі. Американці влаштовують антивоєнні демонстрації, молодь відмовляється служити в армії, власті віддають до суду активних борців за мир. Проте це не означає, що антивоєнний рух уже охопив усе населення країни, з чим мусили б рахуватися її правлячі кола. Сенатор Юджін Маккарті, наприклад, завоював собі велику популярність своєю вимогою припинити розбійницьку війну, але цього все ж було замало, аби висунути його кандидатуру на минулих президентських виборах.

Війна у В'єтнамі коштує населенню США понад сімдесят мільйонів доларів на день. Вона веде до збільшення податків, поглинає кошти, що могли б піти на боротьбу з голодом і злиднями в самих США. Але війна водночас викликає чимраз більшу активність миролюбних сил. Все більше людей демонстративно носять значки з антивоєнними закликами, все більше розповсюджується листівок антивоєнного змісту.

«Припиніть, нарешті, цю брудну війну і ліквідуйте кризу, яку вона викликала!» — написано в одній такій листівці. Інша закликає молодь відвідувати антивоєнні мітинги. На звороті листівки повідомляється:

«У Нью-Йорку, в Сентрал-парку 178 юнаків прилюдно спалили

Антивоєнна листівка, що закликає на масовий мітинг.

«Досить війни — врятуйте міста!»
«Кінчайте з голодом в Америці»,
«Роботу всім!» — з такими гаслами виходять на вулиці американці.

БЕНТЕЖНЕ СУМЛІННЯ

свої мобілізаційні повістки. Тисячі юнаків пікетували військовий призовний пункт на Уайтхол-стріт».

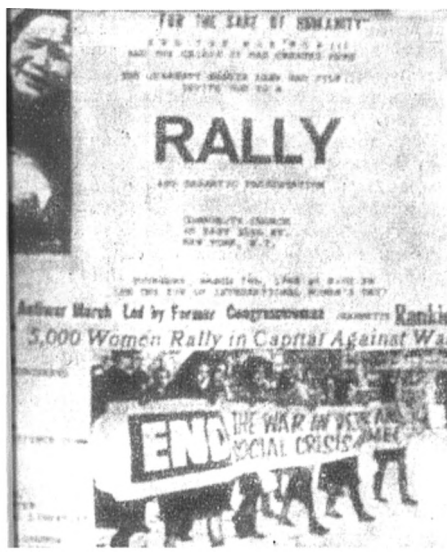
В іншій листівці написано: «Відтоді, як почалася інтервенція у В'єтнамі, ми стали свідками винищення населення цієї країни». Далі йде короткий опис того, що діється в цій сплюндрованій агресором країні.

На листівці, фото якої ми тут вміщуємо, під гаслом «В ім'я вимог гуманізму!» надруковано запрошення відвідати масовий мітинг і виставу, присвячені бороть-

бі проти війни у В'єтнамі. Тут також вміщено фото, яке зображує п'ятитисячну антивоєнну демонстрацію жінок у Нью-Йорку, і наводиться список ораторів, що мають виступити на тому мітингу. Серед них — колишні конгресмени, ветерани воєн, юристи, вчені, літератори.

Розбійницька війна у В'єтнамі пробуджує сумління нових і нових тисяч чесних американців. Гасло «Геть війну!» — стає все популярнішим у Сполучених Штатах.

Такі значки носять тисячі американців — противників війни.

Піски, піщані дюни — скільки око бачить...

ДИМО ДИМОВ

Гобійська пустеля віддавна вабила до себе мужніх мандрівників, невтомних дослідників, непосидючих туристів. Однак наше знайомство з нею мало інший характер. Ми — група геологів з Народної Республіки Болгарії — приїхали в Гобі, щоб допомогти нашим монгольським колегам у розвідувальних роботах і розробці корисних копалин, котрими такі багаті надра цього, як звикли вважати, безплідного краю.

Хоч це й дивно, але різні дослідники центру Азіатського материка у поняття «пустеля Гобі» вкладають неоднаковий зміст. Одні мають на увазі величезну територію в східній частині Центральної Азії, інші — піщані простори, обмежені Алтаєм і Хангаєм на півночі й горами Нань-Шань і Алтан-Гар на півдні. Треті, до яких приєднуємося й ми, геологи, в понятті «Гобі» об'єднують пустелю і напівпустелю в південній частині Монгольської Народної Республіки і північно-західних провінціях Китаю.

У серпні 1966 року ясного, сонячного дня (згодом ми переконалися, що така погода не щасливий виняток: більшість днів у Монголії саме такі — сліпучо-сонячні, без хмаринки в прозорому небі) літак, на якому для роботи в МНР прилетіла перша група болгарських геологів, приземлився на улан-баторському аеродромі. Звідси частина з нас мала вирушити в гобійські простори.

СВІТЛО НАД ГОБІ

Із столиці МНР віддавна радіусами розбігаються шляхи-дороги в усі куточки країни. З Урги (стара назва Улан-Батора) вирушали навантажені верблюжі каравани всіх експедицій минулого століття, звідси ж, як правило, бере початок більшість експедицій і в наші дні. Але тепер звичайно за транспорт правлять вже не «кораблі пустелі». Сьогодні верблюда тяглову силу використовують лише у сільгоспоб'єднаннях і приватному господарстві: на верблюдах скотарі возять воду, нестача якої завжди відчувається в степу, або нав'ючують юрту і весь домашній скарб під час кочівлі; буває, що й споряджають, додержуючи старих дідівських звичаїв, довгі каравани; втім, шлях їх лежить, як правило, лише у сусідній аймак. Столиця ж підтримує зв'язок з аймачними й сомонними центрами за допомогою літаків і автомашин. Щоденно сотні автомобілів борознять територію країни, перевозючи вантажі й пасажирів, постачаючи населення необхідними товарами тощо.

За кілька днів після нашого прибуття в Монголію і ми на двох машинах — «ГАЗ-69» для пасажирів і вантажному «ГАЗ-63» — вирушили в далеку путь. Швидкий «ГАЗ-69», залишивши позаду свого могутнього напарника, шпарко котився на південь, то з гарчанням видираючись на пагорби, то відчайдушно пірнаючи в улоговини. Що далі ми віддалялися від Улан-Батора, то все нижчими і пологішими ставали схили, але ми так і не помітили, де саме почалася пустеля. Звичайно, ми завважили її перші характерні ознаки — піщані смуги, завширшки до 10—20 кілометрів, що, немов велетенські язики якогось всеїдного звіра, висолопились у глиб степу, знищуючи його трав'яний покрив. Та ще по берегах озер почали горбатитися дюни.

Неозорий, безлюдний обшир: його уявна одноманітність і необмеженість спочатку захопили нас, а потому втомили. Позаду лишилися десятки кілометрів, а ми не стріли жодної людської душі, не надібали жодної оселі. Лише зрідка з'являлися вдалині єдині,

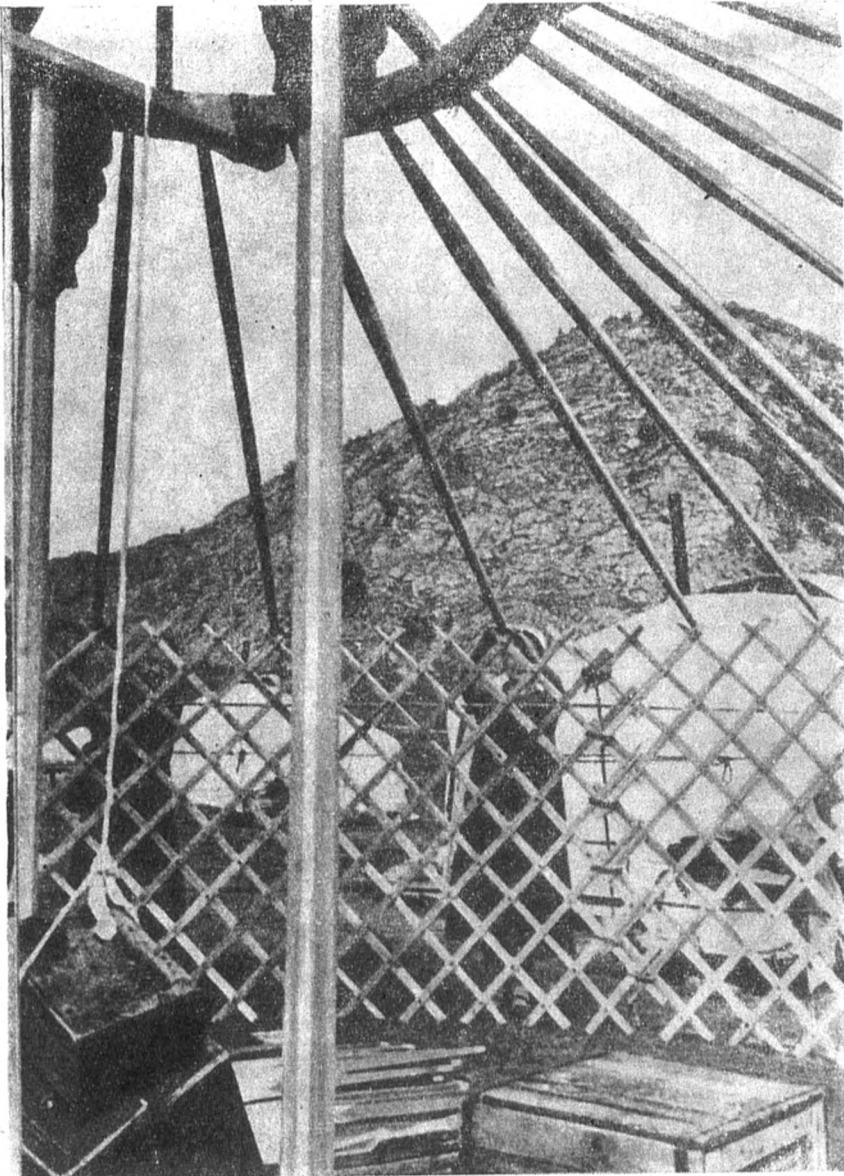
як нам тоді здавалося, мешканці пустелі — верблюди. Вони паслися поодиночки і парами, а іноді й цілими групами, але жодного разу не виявили бажання підійти до нас ближче й попозувати перед фотокамерою. До второзаного шляху верблюд йде, тільки відчувши свій смертний час, — так пояснили нам наші монгольські друзі. І на доказ цієї прикмети вказували на численні кістки загинув тварин, що повсякчас зустрічалися нам на дорозі.

А шляхів у пустелі безліч, хоча жодний з них не був спроектований та побудований інженерами. У Гобі — де пройшла машина, там і дорога, скрізь рівно як на столі. А втім, коля в'юниться, звивається, наче обходить якісь невидимі перешкоди, і наш водій слухняно крутить «баранку».

Осінні дні у Гобі — найприємніші: сонячні й помірно прохолодні. Часом зривається сніг, але швидко випаровується, не залишаючи по собі й сліду. Не знаю, чи є десь інша країна, де можна було б спостерігати подібне явище, але для цього куточка Монголії воно характерне навіть узимку. З неба падає густий сніг і просто на очах випаровується. Суш...

Колись тут була вода, але вона пішла — і все померло. Безжалісне сонце випалило родючий степ, злі вітри видули ґрунт. Оголилися шари глини і вулканічних порід. Вітер і досі продовжує свою руйнівну роботу, розпорошуючи на пил найміцніші скелі. Звичайно найбільш стійкі з них «опираються» і самотньо стовбичать серед рівнини окремими «скульптурними групами», часом мальовничими, часом химерно-примарними. Деякі з них нагадують руїни давніх фортець або старовинних веж. Інші набули схожості з казковими драконами чи допотопними ящерами, що мешкали тут колись і чий велетенський кістки й досі стирчать з піщаних і глинистих товщ.

Трудівники пустелі — верблюди.

Поставити й розібрати юрту можна за якихось півгодини.

Всюди в пустелі вигадливо розкидані найрізноманітніші за формою і розміром кам'яні гриби, стовпи, колони та інші примхливі

фігури. Людина, що потрапила у такі кам'яні нетрі, відчувається наче в якомусь наймодернішому музеї архітектури й мистецтва.

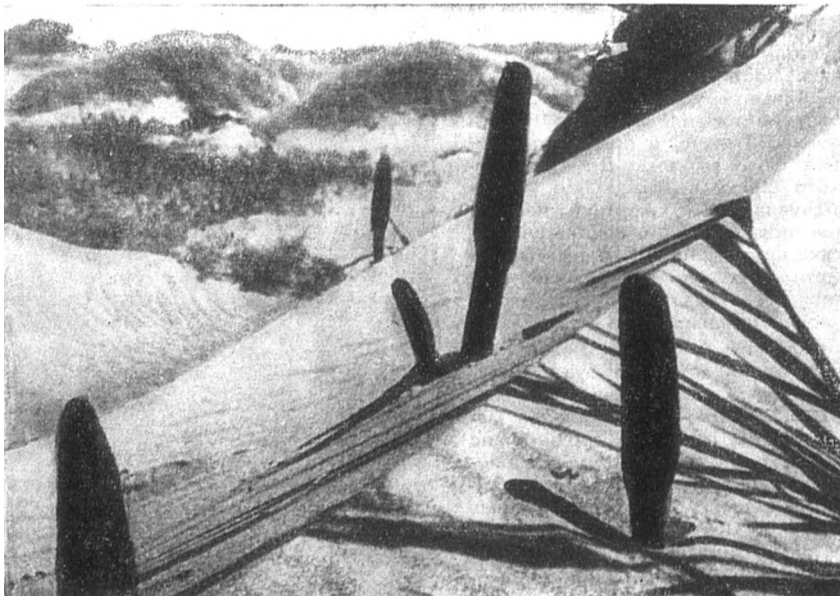

Але експонати цього, створеного природою музею мало не щодня змінюють свій вигляд. Вітер невідомо «підправляє» свої витвори, аж поки не розвіє їх геть.

Нерідкі випадки, коли піски засипали родючі землі, шляхи, селища, навіть цілі міста. Так, понад 700 років тому тут загинуло велике й багате місто Хара-хото. Померла про нього навіть пам'ять, аж поки у 1908 році російський дослідник Центральної Азії П. К. Козлов не віднайшов його з численними культурними й мистецькими скарбами, що допомогли прочитати одну з найцікавіших сторінок історії краю.

Коли ми обжилися на новому місці й трохи призвичаїлися до умов пустелі, раптом з подивом помітили, що цей суворий край досить густо заселений. Нам пощастило зустріти багатьох його мешканців: чорнохвосту антилопу — дзерена, і гірського барана — архара, і навіть чулана — дикого осла — надзвичайно сторожку і прудконогу тварину, де-що схожу на кремезного монгольського коня. Світло-жовта масть робить чулана майже непомітним серед гобійських пісків, а виняткова обережність виключає можливість більш близького знайомства. Лець чутний підозрілий звук — і табун чуланів мчить геть із швидкістю поїзда. Так, не зупиняючись, ці тварини можуть пробігти 30—40 кілометрів. Бували мисливці запевняли нас, що новонароджене лоша, підштовхуване матір'ю, теж біжить нарівні з табуном.

Селище в пустелі.

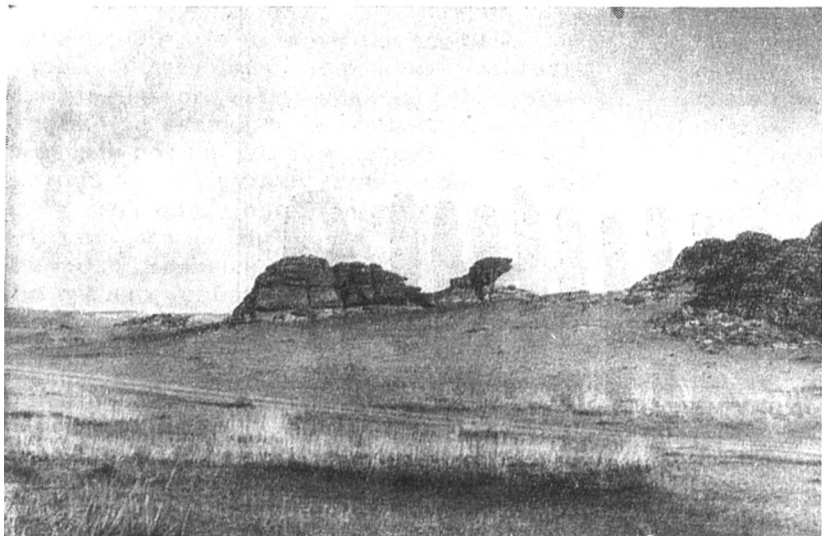
Тут можна побачити й отакі дивовижні рослини.

Живуть у Гобі й такі рідкісні тварини, як дикий кінь (тах) і дикий верблюд (хавтгай). Нам пощастило аж двічі зустрітися з хавтгаєм, він значно більший за свого одомашненого родича і є найбільшим представником гобійської фауни. А от мазалай — гобійський ведмідь — значно менший за європейського, проте, як розповідають гобійці, зустріч з ним завжди неприємна. До певної міри це стосується і силис-ленної змії та нерідкісних тут

скорпіонів; у гарячі літні дні з кам'янистих піщаних районах їх треба особливо стерегтися.

Що ж до людей, то територія Гобі — один з найменш заселених районів не лише Монголії, а й всієї земної кулі. Особливо на півдні, де один житель припадає аж на 10 квадратних кілометрів площі. Тому й селища гобійські порівняно малі. Складаються вони переважно з юрт, де мешкають арати-скотарі. Школа, медпункт, кімната для приїжджих і

Отакі «мистецькі витвори» створили вітер і час:

їдальня, магазин та інші громадські установи розміщені, як правило, в будиночках.

Повстяна юрта скотаря якнайкраще пристосована для кочівлі. За півгодини її можна згорнути або встановити на новому місці.

У юрті існує свій порядок і певний розподіл площі. В центрі ставлять залізну пічку. Навпроти входу — парадна частина: місце хазяїна і гостей. У розпорядженні хазяйки вся права половина, ліва — належить господарю, і це одразу впадає в око. Кінська збруя, приміром, лежить ліворуч, а відра, казани та інше начиння — праворуч. У всьому ж іншому обладнання юрти мало чим відрізняється од міської квартири монгола. Тут є все не-

Монгол-арат.

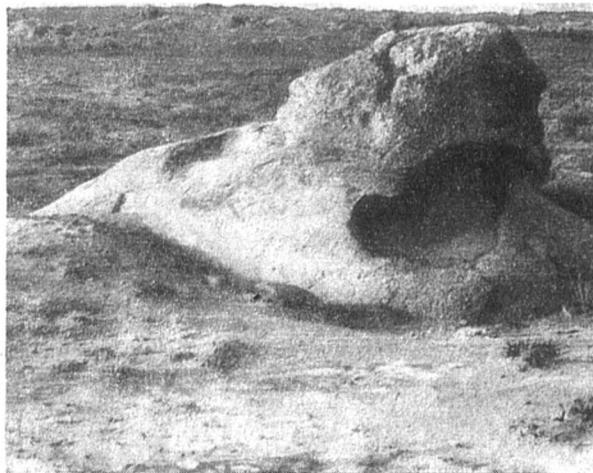

«Верблюд».

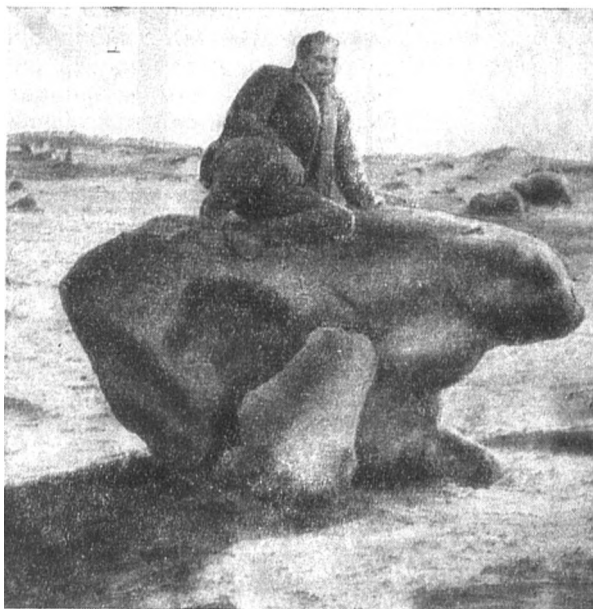
обхідне для побуту монгольської родини — від ліжка до люстра та різних дрібниць, без котрих, як нам часто здається, немислиме зручне життя.

Уже стало закономірністю, що там, де стояли намети геологів, незабаром виростають нові міста. Так, у Східній Гобі виросло селище нафтовиків Дзун-баїн: тут розробляється поки що єдине в країні родовище нафти. Нафта і залізниця перетворили провінційне заштатне містечко Сайн-шанд на сучасне місто нового типу — гобійський двійник широко відомого навіть за межами Монголії промислового Дархана.

В житті часом трапляються події, враження від яких залишають по собі тривалий, а іноді незабутній спомин. Те, що людина побачила й пережила в піщаних просторах Гобі, залишиться з нею на все життя. Може, то невблаганна пустеля робить людей такими доброзичливими, щиросердими й гостинними? Випадково стрінутий у пустелі арат стає вашим добрим співбесідником і порадиником. Недарма в Монголії кажуть: «Душа у гобійця широка, як неозорий степ». Подорожній — завжди бажаний гість. Його садовлять на почесне місце, йому першому лідносить господариня вистелену сріблом піалу з чаєм, молоком чи кумисом — цим улюбленим народним напоєм, що став таким і для багатьох з нас. Літньої пори Гобі — розжарена піч! Як бадьорить і освіжає, вливаючи нові сили, келих свіжого кумису, запропонований люб'язною господинею загубленої серед пісків юрти! Двері юрти завжди відчинені для тих, хто потребує відпочинку, притулку, підтримки. А це часом і є той найцінніший скарб, який людина може жадати знайти в Гобійських пісках.

«Гіпопотам».

«Ведмідь».

«Дракон».

РОМАН

IV

На захід від Табаї — нагір'я, а східний схил пагорба положисто спускається в затишну долину, де лежить торгове містечко Рунгей. Все містечко складається з двох рядів вкритих тонкою бляхою крамниць. Коли з навколишніх пагорбів сходяться жінки, щоб продати чи купити якийсь харч і обмінятися новинами, провулок між крамницями перетворюється на базар. В Рунгей потоптали доріжку й індійські торговці з Найробі. Приїдуть, навізуть краму, торгуються, сиплють такі жарти, що жінки регочуться, аж за живіт хапаються. Розпродавши свої товари, купують овочі та інші продукти, везуть їх у Найробі і продають городянам втриє дорожче. Деякі індійці навіть переселилися в район Рунгея. За кілька хвилин ходьби від африканських крамниць виникло індійське селище: теж

на одну вулицю, з будиночками, збитими з листів рифованого заліза. Під час збирання врожаю ці індійці теж скуповували картоплю, горох, боби й кукурудзу на рунгейському базарі. Але, на відміну від столичних купців, не везли все це у місто, а ховали тут-таки, чекаючи, коли для селян настануть важкі часи.

Африканські крамниці, хоч їхні бляшані дахи часто течуть, мали ту безперечну перевагу, що були складені з цегли або каменю. Кажуть, що на всій землі кікуйю Рунгей був першим селищем з такими будинками. І не тільки цим міг похвалитися Рунгей. Сталева змія проповзла цією долиною, перш ніж лізти нагору, до Кісуму та Кампали. Жителі далеких горбів, що їх обминула залізниця, дуже заздрили табайцям. Здалеку, аж від землі масаїв, приходили у Табаї люди, щоб подивитися на гуркотливу потвору, яка свистіла і вивергала дим. Табайці пишалися Рунгеєм і пред'являли на нього всі права власності. Залізниця і поїзди, як їм здавалося, завдячують своєю появою

табайцям. Адже це вони так гостинно зустріли сталеву змію, коли вона підповзла до самісінького серця країни. При цьому табайці — очевидно, із скромності — промовчали про те, що вам і зараз охоче розкажуть жителі сусідніх горбів: коли сталава змія, чию появу провістив пророк племені, з'явилася на їхній землі, село Табаї наче вимерло. Чоловіки, жінки й діти розбіглися по сусідніх горбах, цілий тиждень ховалися в лісах. І лише коли воїни, озброєні мечами й списами, повернулися з розвідки і розповіли, що сталава змія не отруйна — адже рожевощокі чужинці до неї доторкалися, — лише тоді, хоч і не одразу, поодиночі, табайці повернулися додому.

З часом залізничний перон став улюбленим місцем зборищ молоді. Вони і протягом тижня бачилися кожного дня, ходили один до одного, разом гуляли в лісі, а то й гуртом вирушали до церкви. Але це так — будні, а от у неділю!.. Недільного полудня біля Рунгейської станції зустрічалися два пасажирські поїзди — момбаський і кампальський. Може, ви гадаєте, що молодь ішла зустрічати родичів, які їздили в Момбасу, Кісуму чи, скажімо, в Кампалу — нічого схожого! Просто їм хотілося зібратися всім гуртом, побалакати, посміятися. А скільки любовних історій почалося на цьому пероні, скільки весіль, щасливих і невдалих шлюбів відбулося завдяки цій станції.

— Підеш сьогодні до поїзда?

— Аякже!

— Зайди за мною, гаразд?

— Тільки ж не барися там. Бо я тебе знаю: поки зберешся та одягнешся — цілий день мине.

— Ну, годі тобі, годі!

Дівчата починали готуватися ще в суботу. Ішли на річку прати своє вбрання. У неділю вранці прасували одягу і заплітали собі кіски. Десь опівдні готування завершувались, і табайські кокетки мало не бігли до станції. Хлопцям — тим клопоту менше. Більшість з них і без того цілі дні байдикували в рунгейських крамничках, за два кроки від перону.

Цей перон наче магнітом притягував усіх. Коли ти чомусь не міг вийти до поїзда, цілий тиждень тобі чогось немовби бракувало, ти нудився, чекаючи наступної неділі. Нарешті, вона наставала. Цього разу ти поспішав на станцію загодя, і коли вдаль з'являвся паровозний димок, нудьгу твою як рукою знімало.

Із станції всі, як правило, ішли танцювати в ліс Кінен'є, звідти всю долину Ріфт-Веллі видно як на долоні. Звичайно тут задавали тон гітаристи. Місцеві красуні упали біля них, пускали бісики. Чоловіки розраховува-

лися дзвінкою монетою. Коли хто-небудь «купував танець», музикант грав і співав лише для нього, віддаючи належне щедрості славного сина вельмишановної матері. А «замовник» або виконував танець сам, або запрошував також своїх найближчих друзів. Іншим дозволялося тільки дивитись. Цих неписаних правил додержували свято.

Танці частенько закінчувалися бійками. До цього всі звикли і завжди були готові помірятися силами. Хлопці зачіпали один одного образливими пісеньками. Билися групами, пагорб на пагорб. Табайці у цих сутичках завжди брали гору, і всі дівчата діставалися їм. Дівчатам подобалися табайські хлопці, і вони легко здавалися «на милість переможців».

На пероні ж все було інакше. Там нікому і на думку б не спало почати бійку, і навіть хлопець, що побив тебе минулої неділі і забрав твою дівчину, повадився тут з тобою як найперший приятель. Усі разом балакали і сміялися. Але хлопець цей чудово знав, що в лісі ти постарієшся підстергти його, штрикнути ножом, забрати його дівчину...

— Не було випадку, щоб я пропустив поїзд, — згадував тепер Гікон'ю. Минуло стільки років, що здавалося, наче нічого цього не було зовсім. — Любив побути на людях. І все-таки найщасливішим днем у моєму житті був саме той, коли я запізнився на поїзд.

В той час Гікон'ю столярював у Табаї. Вони з матір'ю родом не з цих місць, але осіли тут міцно. І ніхто з табайців не колов їм очі тим, що вони, мовляв, чужинці. Та й правду кажучи, до Табаї Гікон'ю потрапив ще немовлям, прив'язаний за материнською спиною. Мати його прийшла сюди з околиць Елбургона, містечка в Ріфт-Веллі. Батько його, Варухіу, працював споловини на фермах європейців, не лїнився і жив в достатках, а тому жінки до нього просто липли. Дружин міняв часто — вони йому швидко набридали. Щоб спровадити набридлу дружину, Варухіу починав лупцювати її. Але Вангарі була вперта. Врешті-решт Варухіу просто вигнав її з дому, прирік її з немовлям на бродяжництво. Та Вангарі не занепала духом. «Не перевелися ще добрі люди на землі кікуйю, — сказала вона собі. — Варухіу сподівається, що я помру з голоду. Але в будь-якій хатинці, де є дитина, мені дадуть трішки молока». І вона сіла в Елбургоні на поїзд і поїхала до Табаї.

Коли настав час, Вангарі віддала сина до школи. Але закінчити її Гікон'ю не пощастило — мати не мала чим платити за його

навчання. На щастя, у школі він освоїв столярне ремесло, і це визначило його долю.

Праця столяра подобалася йому. Юнак від ранку до вечора вчився свого ремесла, його наче п'янив запах свіжих стружок. Незабаром він навчився по запаху безпомилково розрізняти сорти деревини. Але юний столяр не хотів, аби люди вважали, що у нього легкий хліб — мовляв, він усе так легко освоїв. Тому він розігрував цілі спектаклі перед замовниками. Принесе жінка дошку і насамперед поцікавиться, яке це, мовляв, дерево. Гіконьйо покрутить дошку в руках, неухважно гляне на неї і кине в кутток. І знову починає перервану приходом замовниці роботу.

Жінка відійде убік і дивиться, як виграють його міцні м'язи. Через якийсь час він піднімає дошку, одним кінцем вставляє її у верстат. Заплющивши ліве око, дивиться на дошку примруженим правим. Потім заплющить праве і примружить ліве. Потім починає тарабанити вказівним пальцем по дошці, мовби виганяючи з дерева злий дух. Затим візьме молоток, постукає ним — прислухається, постукає ще — прислухається... Потім ретельно, за всіма правилами ремесла обнюхає дошку і поверне її жінці, а сам — знову до роботи.

— Ну, яке це дерево? Може, подо? — наважується спитати жінка, зовсім ошелешена всіма цими постукуваннями та обнюхуваннями.

— Подо? Гм. Ану дай-но! — І знову нюхає дошку, крутить її в руках, багатозначно хитає головою. Потім починає детально пояснювати, доводячи, що це ніяк не може бути подо.

— Це камфарне дерево. Чула про таке? Росте воно в горах Абердера і на схилах гори Кенія. Чудова деревина. Недарма білі забрали собі ті землі, — неголосно, але переконливо каже Гіконьйо.

Уся його майстерня складалася з невеликого верстата, приладнаного до стінки хатини. Надвечір до майстерні звичайно приходила Вангарі і починала копатися в купі стружок, шукаючи тріски для вогнища.

— Оця палиця тобі не потрібна? — питає вона усміхаючись.

— Ах, мамо, ти як побачиш дошку, то одразу ж хочеш її спалити. А я за неї гроші платив. Та хіба вас, жінок, переробиш!

— Ото диво, дошка! — піддражнювала його Вангарі.

Її тишила отака жартівлива суперечка з сином.

— Та нехай уже, бери. Але це востаннє, слово честі.

Наступного дня надвечір Вангарі приходила знову. Вона брала в руки пилку або молоток, уважно їх розглядала, наче це бу-

ли якісь чарівні предмети. Гіконьйо не міг стримати посмішки.

— З тебе, мамо, вийшов би чудовий столяр, їй-богу!

— Що б ти не казав, а ВОНИ таки не дурні. Бачиш, як здорово придумали, чим дерево різати. — «ВОНИ» — так Вангарі завжди називала білих.

— Краще подумай про вечерю. А нашого ремесла жінка все одно не освоїть.

— Слухай, тобі потрібна оця дерев'янка?

— О мамо, ти знову!

Гіконьйо плекав заповітну мрію, ні з ким нею не ділився — купити для матері ділянку землі. Але на це потрібна була купа грошей. Ох, як йому хотілося розбагатіти! А другою причиною була Мумбі. Прагнення стати багатієм розгорялося в ньому ще дужче кожного разу, коли він бачив цю дівчину або думав про неї. Її обличчя, голос викликали в ньому болісний трепет. Але він добре знав, що серце його марно лине до неї. Хіба не ясно, що Мумбі, перша на всю долину красуня, не піде за злидня-столяра, не піднесе йому калібаса з джерельною водою, не скаже: «Пий, мій коханий». Але Гіконьйо був терплячий, та й роботи не боявся — ішов до своєї мети. Він нишком дивився на Мумбі, коли вона гуляла в полі, серед квітучого гороху, кучерявих бобів і високої кукурудзи. Скільки разів Гіконьйо хотів освідчитися їй, та кожного разу, зустрівшись з нею, він бентежився і, кивнувши, проходив мимо.

Мбуга, батько Мумбі, був одним з найшанованіших дідів у долині. Його садиба складалася з трьох жилих хатин і двох комор, де ніколи не переводилося зерно. Зарості ожини, кропиви і колючої шипшини, мов живопліт, оточували його володіння. У старому Табаї хатини безладно стояли на схилі зеленого пагорба. Їхні стріхи потопали в буйних чагарниках. Чагарник ніколи не розчищали, траплялося, що дикі звірі влаштуовували собі там лігво. Мбуга поважали всі. Він був відважний воїн і дбайливий хазяїн. Розповідають, що саме його ім'я сповнювало жахом ворожі племена. Так було в давнину, ще до того, як біла людина поклала край племінним війнам. Але і в мирні дні Мбуга зберіг свій авторитет. Коли рада старійшин розглядала якісь чвари, його слово там було вирішальне. Ванджіку, його єдина дружина, до сивини називала чоловіка «мій молодий воїн». Ця крихітна жінка була цілковитою протилежністю своєму чоловікові — велетню-воїну. Голос у неї був м'який і добрий. В юності вона часто співала на сільських святах, і саме голосом своїм полонила серце Мбуга. Вона народила йому двох синів — Кіхіку та Каріюкі. Каріюкі, мізинок, був материнським

улюбленцем. А Мбугуа більше любив Кіхіку, бо той виростав сміливцем, умів постояти за себе — одне слово, весь у батька.

Підліток Каріукі обожнював старшого брата. Не міг дочекатися, коли він виросте, як Кіхіка, і матиме право залицятися до дівчат, які любили збиратися ввечері у їхній хатині. Каріукі віддали до школи Мангуо, однієї з перших, споруджених на селянські гроші. Він полюбив книжки і сидів над ними до пізньої ночі. Але іноді його старанність зазнавала серйозних випробувань. Юнаки й дівчата, ровесники старшого брата, відволікали його увагу галасливими іграми й веселими побрехеньками. Він був молодший, а молодшим не належало щось бачити або чути. І якщо хлопці помічали, що він сміється з якогось двозначного жарту, вони погрожували виставити його за двері. Гіконьйо, проходячи до них у дім, часто приносив Каріукі цукерки та іграшки. І, звичайно, хлопчина ладен був молитися на нього. Історії, що їх розповідав Гіконьйо, Каріукі здавалися найсмішнішими. Але Гіконьйо чимдалі ставав похмуріший, мало коли відкривав рота, особливо в присутності Мумбі. Душею товариства став Каранджа, дівчата хихикали з його часом не дуже пристойних жартів. Каранджа умів у будь-якій історії виставити себе героєм, і Каріукі мимоволі проймався до нього повагою, захоплювався його відвагою, кмітливістю і розумом.

Молодь охоче збиралася в домах, де підросли гарненькі дочки. Ванджіку ледве встигала готувати частування. «У хаті, де ростуть діти, завжди повно людей», — часто повторювала вона. Коли приходили хлопці, Ванджіку під тим чи іншим приводом йшла з дому, та перш як піти, нагадувала Мумбі: «Не забудь їх нагодувати!» Мумбі, як і інші дівчата, теж ходила на станцію по неділях. Її зачаровував поїзд, вона не могла відірвати від нього очей. Проте на танцях у лісі Кіненье Мумбі не бувала, провівши поїзд, вона поверталася додому. До неї приходили подруги, і дівчата разом готували обід або заплітали одна одній кіски

Їй було приємно бачити неприховане захоплення в очах чоловіків. Сміючись, Мумбі відкидала голову, і блики від огнища грали на її шиї. У Гіконьйо паморочилося в голові, коли він дивився на неї. Кажали, що син преподобного Джексона, Річард, посватався до Мумбі. Джексон був найголовніший священник в усьому Кіхінго. Ходили чутки, що він має намір послати сина, який закінчував тоді середню школу в Сіріані, до університету в Уганду або, може, навіть в Англію. Аж дивно, але Мумбі зуміла відмовити Річардові, не принизивши

при цьому його гідності. Вони залишились добрими друзями. Частенько Річард тихцем тікав з дому в Табаї, щоб побачити Мумбі. А Гіконьйо бентежився ще більше: «Коли вже такий хлопець їй не підходить, то мені й сподіватися нічого».

Він налягав на роботу, щоб відігнати сумні думки. Робив лави і стільці для всього села, лагодив полиці для посуду, вставляв віконні рами і навішував двері. Не гребував і дрібницями. Якось приходить до нього жінка, приносить клишоногий стілець і просить зробити нову ніжку. Насвистуючи якусь пісеньку, Гіконьйо уважно оглянув стілець.

— Три шилінги, — нарешті сказав він.

— Ти що, синку, чи чувана то річ — три шилінги!

— Що ж, я задарма працюватиму?

— Та я ж тобі в матері годжуся, безсормний! Візьми шилінг!

— Ну нехай, — буркнув Гіконьйо, добре знаючи, що й шилінга вона йому не віддасть.

А жінка йде задоволена, знаючи, що стільця він їй полагодиць. Хай навіть через місяць чи два, вона почекає. І заплатить вона йому щонайбільше половину домовленої ціни. І то не одразу, а частинами.

— Коли й далі так піде, помирати мені бідняком, — скаржився Гіконьйо матері.

— Та годі вже тобі, — любовно картала його Вангарі. — Адже зони й копійки за душею не мають.

Якось увечері після довгого трудового дня — сьогодні він майстрував меблі на замовлення молодожонів, обіцяли заплатити наприкінці місяця — Гіконьйо взявся за гітару. Славна у нього гітара була. Хоч і не нова, індійський крамар заправив за неї купу грошей...

Він м'яко торкав струни і тихенько наспівував, підбираючи недавно почуту мелодію. Втома поступово зникала. Сідало сонце, і довгі тіні від будинків і дерев розросталися, зливалися воедино.

Нараз за спиною у нього зашелестіла стружка. Гіконьйо здригнувся і зніяковів, побачивши Мумбі. Її руки були зайняті плетінням.

— Чому ти кинув грати? — усміхнулась вона.

— А нащо тобі слухати, як я спотворюю пісню.

— Це ти, мабуть, тому і мовчиш, коли буваєш у нас? — Очі її пустотливо заблищали.

— А хіба я мовчу?

— Ти і сам знаєш. А я вже давно тут сиджу, просто заслухалася — так у тебе добре виходить.

— Ти б інших послухала! От якби ти ходила на недільні танці!

— Хоч я там не буваю, а справжнього співака від поганого можу відрізнити. Адже не всі такі горді. Каранджа, наприклад, часто заходить до нас, грає і співає для мене одної. Він співає, а я плету. Чудовий гітарист!

— Правда, гітарист він добрий, — буркнув Гіконьйо. Мумбі помітила, як при цьому по горлу у нього прокотився клубок. Її грайливість враз зникла, вона заговорила серйозно.

— Ні, я правду кажу. Ти чудово граєш, а головне — ти робиш це для себе, для душі, — вигукнула вона так щиро, що Гіконьйо зрадів.

— Хочеш, і я коли-небудь зайду до вас пограю?

— Ти зараз заграй, — попрохала вона ласкаво і наполегливо.

Гіконьйо зовсім розгубився.

— Гаразд, я заграю, а ти підспівуй. Мені подобається твій голос, — промовив він нарешті, знову беручи гітару.

Він боявся, що вона помітить, як у нього тремтять руки. Спершу він взяв кілька акордів, намагаючись заспокоїтися. Мумбі терпляче чекала. І тут до нього повернулася впевненість. Тепер він не боявся нічого на світі. Від звуків її голосу солодкий дроз проїшов у нього по тілу. Він вкладав у гру всю душу. Йому здавалось, що він бредє до неї в сутінні, судорожно намагаючись до-рогу. Він рвав струни, і вони тріпотіли, як його серце... На душі зробилося легко й радісно.

І голос Мумбі тремтів від жаги, вторуючи струнам. Почуття її гранично загостри-лися. Вона по-новому бачила небо, землю, майстерню, Табаї. Їй було ясно, що вони створені одне для одного. І враз якась хви-ля підняла її, і химерні видіння постали пе-ред нею. Вона кидє виклик стихіям, знема-гає від спраги й голоду в пустелі, бореться із злими духами і нарешті приносить своє-му народові довгожданє визволення.

Пісня кінчилася. Густа тепла тиша пови-ла їх.

— Чому так прекрасно і спокійно навко-ло? — порушила мовчання Мумбі.

— Так завжди буває, коли вечоріє.

— А знаєш, я раптом згадала, як Руф збирала колоски у полі...

— Ти напевне підєш у рай. Всю біблію знаєш напам'ять...

— Не смійся, — заговорила вона, насупившись. — Ти як гадаєш, чи буде все таким самим? Я маю на увазі землю...

— Не знаю, Мумбі, — йому передався її піднесений настрій. — Є одна пісня...

— Яка? Співай скоріше!

— Напевне, ти її чула. Здається, її приніс Кіхіка. Я запам'ятав тільки приспів:

Кікуйю і Мумбі,
Кікуйю і Мумбі,
Кікуйю і Мумбі,
Я вогнем палаю!

Тепер уже Мумбі порушила урочистість хвилини, тихенько засміявшись.

— В чім річ?

— Ах, майстре, майстре! Виявляється, ти знаєш, чого я прийшла!

— Та ні, звідки ж мені знати! — розгуб-лено озвався він.

— Але ж у пісні про все сказано — і про мене, і про спалену рукоятку.

Повернулася Вангарі, що ходила на річку по воду. Побачивши Мумбі, вона зраділа. Дівчина почала дражнити її:

— Краще б ти народила дочку, а не цього ледаря. Води принести не хочє!

— Ох, лишенько моє, — жартівливо під-хопила Вангарі. — Та бог з ним, чи багато старій треба? А цьому ледареві тим біль-ше: адже він і миється раз на півроку — воду береже.

— Оце добрі жарти. Почувши таке, всі дівчата тікатимуть од мене, мамо.

— Поставити чай?

— Ні, спасибі, — швидко відповіла Мум-бі. — Мені треба додому йти, поки не по-ночіло.

Вона нахилилася до свого кошика і ді-стала з нього панга. — Ось, Гіконьйо, по-трібна нова рукоятка, а стара згоріла — випадково забули біля огнища. Мама про-хала зробити якнайшвидше. Бур'яни треба полоти, а іншого панга в домі немає.

Гіконьйо взяв з її рук ніж, покрутив його.

— Скільки коштуватимє? — спитала Мум-бі.

— Та ну, дрібниці, нема про що говори-ти...

— Е ні! Дарма ніхто нічого не робить...

— Але ж я не індійський крамар, — на-супившись, почав він, але в цю хвилину пе-ред ними з'явилися Каранджа, Кіхіка, Гіто-го і ще якийсь хлопець. Молодь частенько заходила до майстерні Гіконьйо, щоб поба-лакати про те, про се.

— О матір мужчин, приймай гостей! — гукнув Каранджа до Вангарі. — Чайку нам приготуй!

— Бач, який спритний, — долинув з хати-ни голос Вангарі. — Зачекай, ще не закип-ла вода.

Мумбі жєстами щось пояснювала Гітого. А потім раптом заспішила додому. Компа-нія умовляла її залишитись, та вона не по-годжувалася.

— В такому разі я проведу тебе, — ска-зав Каранджа.

— Ходімо, мій красєню, — проспівала Мумбі у відповідь. І вони зникли в темряві.

— Заходьте до хати, — покликав Гіконьйо гостей ослабленим голосом. Він заздрив самовпевненості і невимушеності Каранджі, його сміливості в поведженні з дівчатами. «Значить, він грає для неї на гітарі...» Ця думка мучила його.

Коли Каранджа повернувся, усі звернули увагу на те, що він якось знітився і засмутився.

— Еге, хлопче, чи не закохався ти в цю дівчину?

Усі засміялися, навіть Каранджа усмінувся. Тільки Гіконьйо сидів похмурий.

Вранці, ледь розвидніло, Гіконьйо заходився робити рукоятку до панга. Він вибирав потрібний шматок дерева, а на серці було легко і ясно. Праця завжди відганяла похмурі думки. Тільки торкнеться дошки, і його охоплював пал творчості. Ну, а це замовлення особливе, від нього, можливо, залежить усе його життя. Взявши в руки недавно куплений рубанок, він почав обробляти шорсткий брусок. Він рівномірно водив рубанком і думав про Мумбі, про її легку ходу, жести, дотики її рук. Стружки, скручуючись, падали на підлогу. Йому вчувався її голос, дихання, і незрима присутність коханої потроювала його сили.

Він зробить для її панга рукоятку з дерева подо. Треба виточити дві половинки однакової форми. Потім просвердлити отвори — обережно, щоб не тріснуло. З-під свердла на верстат сипалася тирса. Ось і готово! Гіконьйо взяв дріт і почав нарізати заклепки. Склавав половинки рукоятки докупи, молотком розплющив кінці заклепок. Робота спорилася, в душі панували мир і впевненість у собі. Він відчував небувале піднесення, приплив сил, легкість, свободу і радість буття.

Він вирішив, що віднесе панга сам у неділю вранці. Але коли настала неділя, отруйні стріли сумнівів пронизали недавню благодушність. Він раптом виявив хиби в роботі: рукоятка не така вже й гладенька, закріплена погано. Старався, старався, а вийшла звичайнісінька рукоятка. Таку зробить перший-ліпший столяр. І деревина нікудишня. Одразу намуляє руку. Та нехай, що йому до того, чи сподобається його робота Мумбі чи ні. Не догодив Мумбі — ну що ж, зробив, як міг. Не подобається, хай сама спробує або Каранджу попросить. Добре, якби її не було вдома, коли він принесе замовлення.

Але, ступивши на вузьеньку стежку, що бігла крізь чагарник до садиби Мбугуа, він злякався: а що коли її і справді нема вдо-

ма! Його праця втратить будь-який сенс, якщо він не почує її оцінки з уст Мумбі.

Мумбі сиділа на лаві біля порогу материни хатини. Гіконьйо підійшов до неї з удаваною байдужістю.

— Твоя матінка вдома? — недбало спитав він, сам не помічаючи, що нетерпляче переступає з ноги на ногу, так хотілося скоріше показати Мумбі панга.

— А навіщо тобі мама? Чи ти забув, що вона одружена? — В її очах стрибали пустотливі іскорки. Гіконьйо пропустив жарт повз вуха і спробував прибрати ще заклопотанішого і незалежнішого вигляду.

— Сідай, — запропонувала Мумбі і підвелася, даючи йому місце. І раптом побачила панга. Підбігши, вона вихопила ніж з його рук і, пританцьовуючи, побігла в хатину:

— Мамо! Мамо! Мерщій іди сюди! Подивись!

Тепла, солодка хвиля залила серце Гіконьйо. З радощів у нього навіть сльози проступили на очах. Виходить, не дарма старався. Та за одну її усмішку, за один погляд він ладен усьому Табаї майструвати стільці, столи, полиці, лагодити дахи, вставляти рами! Безкоштовно! Хай він так і не розбагатіє, хай помре злидарем, аби у нього була Мумбі...

Він стояв у солодкому забутті, поринувши в чарівні мрії. З хатини вийшла Мумбі, несучи ще одного стільця, і знову запросила його сідати.

— Я поспішаю, — нерішуче сказав він.
— Чи не на весілля бува?

— Та ні, я твого дочекаюсь... — посміхнувся він, але, згадавши Каранджу, спохмурнів і мовчки опустився на стілець.

— Не тікай, ми не кусаємось, — сказала Мумбі удавано сердито. І знову він п'янів од щастя.

Але тут, зовсім невчас, прийшли Кіхіка з Каранджею. Гіконьйо злісно насупився. Тепер Мумбі буде не до нього. Та що поробиш, довелося включитися в загальну розмову, яка, звичайно, дуже скоро перейшла на політику, на бурю, що збиралася над їхньою країною.

Що то таке політика, Кіхіка взяв ще хлопчаком. Сидячи біля ніг Варуї, він жадібно слухав розповіді про те, як у чорної людини відібрали землю, як потім почалася війна, та сама друга світова, і африканців почали забирати в армію битися проти Гітлера на боці англійців. Це була не їхня війна, не за себе гинули африканці...

Варуї досить було і одного слухача. Він охоче ділився спогадами, розповідав про Вайякі та інших героїв, яких ще в минуло-

му столітті убили білі за те, що вони хотіли вигнати загарбників з рідної землі. Згадував Гаррі Туку і розстріл демонстрації у 1923 році. Говорив про місіонерські школи, які підточували дрезні підвалини племені. Ще задовго до того, як він уперше побачив білого, в серці Кіхіки оселилася ненависть до «тих людей». Солдати, що поверталися з війни, розповідали про Бірму, Єгипет і Палестину, про Індію, про Махатму Ганді, під чийм керівництвом індійці боролися проти британського панування. Кіхіка жадібно ловив кожне слово. Його уява і особистий досвід зробили решту. Ще юнаком мріяв він про те, як поведе народ кікуйю до свободи і щастя.

Спершу Кіхіку віддали до Махізької місіонерської школи, що неподалік від Табаї. Зробили це за порадою преподобного Джексона Кігонду. Джексон — усі називали його просто на ймення — був другом Мбугуа. Він частенько навідувався до Табаї і за неквапливою вечірньою розмовою завжди умудрявся докинути слівце про Христа, не залишаючи надії на вернути Мбугуа у християнську віру. «Нгаї, бог кікуйю, той самий всевишній, що послав нам Христа, сина свого, аби вивести нас з мороку на світло», — умовляв він друга, доводячи, що християнство має те саме коріння, що й віра батьків кікуйю. Мбугуа уважно слухав гостя, потім діставав калєбас з пивом і проповідував своє:

— Після славної розмови не гріх і горло промочити — ось що нам батьки заповідали.

Але Джексон посміхався і йшов, щоб незабаром повернутися знову і вести далі нескінченну гру слів і жестів. Був він низенький, худий, вилиці туго обтягнені шкірою, глибокі очниці — наче джерела багатовікової премудрості. Незмінний крохмальний пасторський комірець; блискучу лисину прикривав капелюх. На всіх горбах навкруги Рунгея не знайти авторитетнішої людини. Навіть сільська рада старійшин — вона зветься кіама, — зайшовши в безвихідь під час якої-небудь особливо складної чвари, — вдавалася до його допомоги.

— Нехай преподобний отець пояснить, що з цього приводу каже священне писання і що він сам думає, — прохали старійшини.

Репутація Джексона довгі роки стояла недосяжно високо, доти, поки хтось не приніс до Кенії вчення «відродженців», що закликало народ привселюдно каятися в гріхах заради спасіння душі. Ересь сколихнула пагорби, як гроза. Кажуть, що заснував секту один білий місіонер у Руанді, і вчення його враз покорило Уганду і Кенію. І посьогодні подекуди в селах можна знайти

прихильників секти. Минуло кілька місяців після запровадження надзвичайного стану, коли раптом, несподівано для всіх, до секти приєднався Джексон. Він очолив сектантів Махіги. Під час молебнів він тремтів, як одержимий, бив себе в груди і примовляв: «Я назвався християнином, начепив білий комірець, і вірив, що це врятує мене від геєни вогненної. Суєта суєт і всяка суєта... Серце моє було відкрите гніву, гордині, заздрощам, безчесним і гріховним прагненням. Я дружив з п'яницями і перелюбниками, я блукав у темряві, погрузав у трясовині пороку. Я не знав бога, не бачив світла. Але в ніч на друге січня 1953 року мене наче грім небесний вразив. «Боже, — скрикнув я. — Що мені робити, як врятувати душу?» І господь узяв руки мої, і відчув я сліди цвяхів на долонях його. І знову я звернувся до нього: «Обмий мене кров'ю своєю, господи!» — «Іди за мною, Джексоне», — почув я у відповідь...»

І Джексон покайно згадував про те, як, піддавшись диявольським намовам, їв, пив і сміявся з грішниками. Був надто м'який з сільськими старійшинами, запеклими язичниками, не дозволяючи крові Христовій зросити висхлий ґрунт. Тепер він солдат армії Христової. В цьому істина. А політика, користолюбство, багатство суть гріховна скверна.

«Мій дім у небесах, — вигукував Джексон. — На тлінній землі я лише мандрівець!» Брати й сестри во Христі схоплювалися з місць і, співаючи псалми, бігали круг Джексона, по черзі цілуючи його в священне чоло. На знак самозневаження і сердечної скорботи, Джексон зривав з себе комірець і капелюх.

Не знаю вже через що, а тільки секта «відродженців» не була заборонена указом про надзвичайний стан, і навіть користалася заступництвом англійців. Незабаром Джексону було доручено усе її рунгейське відділення.

І одним з перших, кого вбили в Рунгеї, теж був Джексон. Його знайшли на світанку, посіченого панга. На місці його дому чорніло згарище. На щастя, пасторова дружина і молодші діти кудись поїхали, а Річард на той час уже вчився в Англії. Звістка про загибель Джексона вжахнула жителів Табаї і навколишніх горбів. Кілька днів тому таким же чином було вбито директора школи Муніу, також члена секти, відомого своїми зв'язками з поліцією. «Хто ж буде черговою жертвою Мау-Мау?» — думали люди. А сектанти хвалили господа і твердили, що смерть Джексона та Муніу угодна Христу і такій долі можна тільки позаздрити.

Але в ті дні, коли Кіхіка ще бігав до школи, ніхто й передбачити не міг майбутнього заворушення. Хлопчиків відкривалася велика таїна друкованого слова. Нездомною частиною навчання були уроки закону божого. Вони відбувалися в церкві і вів їх сам директор школи. Там Кіхіка почув притчу про Мойсея і синів ізраїлевих. Скоро Кіхіка навчився читати, він роздобув біблію і мало не напам'ять вивчив історію пророка. Він із запалом переказував її Мумбі, друзям, дорослим.

Проте незабаром двері школи зачинилися для нього. Одного разу на уроці Муніу заговорив про жіноче обрізання і сказав, що це язичеський звичай.

— Християнам це суворо заборонено.

— Вибачте, сер!

— В чім річ, Кіхіка?

Хлопчик підвівся, він увесь тремтів од хвилювання. Перебити вчителя вже само по собі було зухвальством, на яке не відважився б жоден сміливець. Але чуття справедливості було в ньому сильніше за страх, і Кіхіка випалив:

— Це неправда, сер!

— Що?!

Запала така тиша, що навіть самому Муніу зробилося не по собі. Деякі учні закрили обличчя руками, побоюючись, що учительський гнів упаде й на них.

— Це вигадали білі, у біблії такої заборони нема.

— Сідай, Кіхіка.

Кіхіка сів, до болю уп'явся пальцями в лаву. Він уже шкодував про свою нестриманість. Директор тим часом взяв у руки біблію і, запропонувавши учням знайти перше послання святого Павла до коринфян, з переможним виглядом почав був читати, але нараз зрозумів, що допустився помилки. У посланні не тільки нічого не сказано про жінок, але й взагалі немає осуду обряду. Муніу поклав біблію, та було вже пізно: Кіхіка зрозумів, що взяв гору. Однокласники нишком захоплено позирали на нього, потай радіючи з поразки вчителя. Муніу почав був плутано тлумачити процитоване місце, а потім зненацька оголосив, що урок закінчено. Кіхіка поживав лаври. Хлопчаки палко обговорювали подію, міркуючи, що робитиме директор. У понеділок все було як звичайно. Але вранці у вівторок Муніу зібрав усіх школярів і вчителів у церкві. Голос його тремтів від обурення, коли він заговорив про загрозу блюзнірства і наруги над святим письмом.

— Хто дав нам право заперечувати слово боже?

Його гучний бас грізно гув під високим склепінням. Він повідомив, що обговорю-

вав недільну пригоду з членами парафіяльної ради. Вирішено надати маленькому богохульникові останню змогу врятувати свою грішну душу. Для його ж добра і щоб не унадно було іншим, його привселюдно поб'ють різками. Він дістане десять різок. Потім Кіхіка муситиме попросити прощення, а також привселюдно зректися своїх слів. У церкві запала мертва тиша. Муніу покликав одного з учителів і звелів узяти з олтаря різки, що лежали там.

— Іди сюди, Кіхіко!

Вперше Муніу назвав його на ймення. Досі він уникав цього, кажучи про «одного учня». Однокласники, які ще недавно пишалися Кіхікою, тепер дивилися на нього з осудом, мовби відмежовуючись від злочинця.

— Ходи сюди!

Ноги Кіхіки ніби прикипіли до землі. В одну мить весь світ наче перекинувся. Кіхіка ще не зрушив з місця, а інші учні уже квапливо розступалися, даючи йому дорогу.

— Тобі кажуть, ходи сюди!

Він поворухнувся, звів очі до стелі, перевів їх на вчителя, на олтар і різки. І несподівано для всіх скочив на лаву, потім на другу... Ніхто не встиг опам'ятатись, як він вистрибнув у вікно і був уже на волі. Він біг аж до хатини, не переводячи подиху, а добігши, впав на підлогу, заплакав, судорожно здригаючись.

— Краще я допомагатиму тобі в полі, — сказав він батькові, коли той запропонував перейти до іншої школи.

Спогади про Махігу, про Муніу ще довго пекли його соромом і болем. Кіхіка, як і досі, багато читав, сам навчився читати по-англійськи і на суахілі. Коли скінчилася війна, він пішов на заробітки в Найробі, почав відвідувати мітинги, довідався про існування партії. Життя його повнилося новим змістом...

— Ви питаєте, що робити? — гаряче напосідав на друзів Кіхіка. — Я скажу: діяти. Надто довго ми тільки базікали.

— А що нам залишається? — заперечив Каранджа, поглядаючи то на Кіхіку, то на Мумбі. — У них гармати і бомби. Навіть Гітлер з ними не справився. Є лише одна країна, якої англійці бояться, — Росія.

— Головне — єдність! — схвилювано промовив Кіхіка. — Згадайте Індію. Англійці володарювали там сотні років. Грабували, пили кров народу. І плювати їм було на балаканину бунтівників-одинаків. І от з'являється Ганді. Насамперед він вивчив звичай білих. Потім пішов між люди, згуртував народ, і ніякою зброєю його не можна бу-

ло зупинити.—«Ми вимагаємо свободи!»— в один голос сказав весь народ. Спершу англійці посміювалися, але потім трохи не подавилися цим сміхом: зрозуміли, що справа серйозна. Що зробили тирани? Кинули Ганді у в'язницю. Але тюремні кайдани не зломали його. Англійці тисячами розстрілювали людей, тисячами кидали за ґрати. Але чоловіки, жінки й діти лягали на рейки... Кров, як річки в повінь, залила всю Індію. Але голосу крові народної, що кличе до свободи, нічим не заглушити. То доки ж литимуть сльози вдови й сироти на наїш землі?

Високі слова, тремтливий від хвилювання голос Кіхіки заворожили молодь. В уяві Мумбі поставали героїчні картини минулого. Романтика великомученицької самопожертви завжди захоплювала і хвилювала її. Але згадка про людей, що кидалися під поїзд, примусила дівчину здригнутися.

Гіконьйо ледве встигав за ходом думок Кіхіки, але його голос і блиск очей зворушили столяра до глибини душі.

— Та я б умерла, тільки побачивши кров, — не заспокоювалася Мумбі.

— Ми мусимо виховувати в собі твердість і мужність, — обернувся до неї Кіхіка.

— Але як же об'єднати народ? — Гіконьйо тепер теж хотілося взяти участь у розмові. Але тут з хатини вийшла Ванджіку:

— Чай готовий!

Пити чай вирішили не в хатині, а тут-таки, на сонечку. Підійшли ще дві подруги Мумбі.

— Ну, чисто тобі англійці: чаювання на свіжому повітрі! — ущипливо промовила Вамбуку.

— Ми і справді як європейці, от тільки шкіра чорна, — відповів Каранджа в ніс, зображуючи англійську вимову. Усі засміялися.

— Здорово у тебе виходить, — поблажливо похвалила його Нжері. Вони з Вамбуку часто дражнили Мумбі, нагадуючи їй про залицання Каранджі.

Дівчатам, що надійшли, теж налили чаю. Кіхіка, побачивши Вамбуку, аж засяяв. Він завжди вибирав її на танцях, їх часто бачили в парі. Ось і тепер Нжері одразу помітила, як він, усміхнений, підсів до Вамбуку й почав розповідати їй щось веселе. Каранджа очей не зводив з Мумбі. Гіконьйо нишком стежив, чи посміхається вона до Каранджі так, як посміхалася йому. Про Нжері усі забули, проте вона була не з тих, хто нудьгує, і вирішила розважатися сама, спостерігаючи суперництво між Каранджею та Гіконьйо. Гіконьйо спробував був заговорити з нею, — вона тільки відмахнулася...

Заплівши останню кіску, Мумбі пішла переодягатися. Нжері знічев'я вирішила прогулятися. Неквапливо піднялася на схил пагорба за огорожею і враз як закричить:

— Поїзд! Поїзд!

І стрімголов помчала вниз, гукаючи на бігу:

— Гей ви, запізнитесь до поїзда!

Тепер всі вже почули далекий гуркіт. Вамбуку, скочивши з місця, схопила Кіхіку за руку і потягнула за собою. Кіхіка, невисокий, тендітний, з сумним обличчям, ледве встигав за нею.

— Мумбі! Мумбі! Поїзд! — покликала Нжері, хапаючи з лави косинку, і кинулася навздогін за іншими. Каранджа і Гіконьйо вагалися — кожен сподівався, що суперник побіжить перший. Виглядали вони кумедно. Коли Нжері гукнула вперше, обое схопилися з місця і, мов по команді, повертали голови то сюди, то туди. Нарешті на порозі стала Мумбі, на ходу затягаючи поясок на тонкій талії. Її наздогнав вигук Ванджіку:

— Гей, косинку забула!

І Мумбі знову зникла в хатині. Каранджа і Гіконьйо, удаючи, що страшенно поспішають, не зрушили з місця.

— Побігли! — Мумбі одразу випередила їх на кілька метрів. Гіконьйо кинувся за нею. Каранджа замикав цеп бігунів. Стукіт коліс кісумського поїзда підганяв їх: мерщій, мерщій! Від дому Мумбі до станції вела стежка, яка в одному місці звертала в негустий гай. Нжері була на узліссі, коли Кіхіка з Вамбуку вже зникли за деревами.

Каранджа — і вищий за Гіконьйо, і ноги в нього довші — скоро перегнав столяра. Гіконьйо напружив останні сили. Тим часом Каранджа обійшов Мумбі і мчав далі, наперед торжествуючи перемогу над суперником. У Гіконьйо защеміло серце від думки про свою поразку, і, рвонувшись уперед, він випередив Мумбі. Він біг, важко дихаючи, знаючи, що тепер нізащо не наздожене Каранджу, який теж зник у лісі. Нараз Мумбі зупинилася і покликала Гіконьйо. Він стишив біг, чекаючи, поки вона порівняється з ним.

— Я стомилася.

— Не можна зупинятися. Інакше не встигнемо до поїзда.

— Ну і що, вмиреш ти, чи що, коли не побачиш його сьогодні?

Гіконьйо не розумів: чому вона так сердиться?

— І взагалі мені сьогодні туди не хочеться, — додала Мумбі вже не так сердито.

Вони пішли стежкою разом. Гіконьйо все ще досадував, що так ганебно відстав. Та ось вони зайшли в лісок, і всі жалі зникли.

Тільки тут він зрозумів, що залишився з Мумбі сам на сам, а вона ж і була головним призом у цих перегонах. Він хвилювався так, що і слова вимовити не міг, і тільки благав бога, щоб дівчина не почула, як калатає його серце. Мумбі прихилилася до дерева, і Гіконьйо знову побачив смішинки в її очах. В затінку дерев спека не відчувалася, гнучке гілля звисало аж до землі, у високій траві червоніли квіти.

— Ти, видно, добре попрацював над рукою для нашого панга, — така легенька, гладенька, мама була дуже задоволена.

— Дрібниці...

— І зовсім не дрібниці.

— Робота не важка, зробив, наче граючись!

— Виходить, уже не дрібниці, — засміялась вона, і на її щоках з'явилися ямочки. Її переливчастий сміх озвався в ньому соловиним дромем.

— Заздрю я тобі. Як це гарно — бути столяром, робити потрібні і красиві речі.

— Зате ти умієш плести.

— Теж мені, порівняй! Я бачила тебе якось за роботою, і мені здавалося... здавалося, що ти розмовляєш якоюсь особливою мовою з своїми інструментами.

— Давай походимо по лісі, — запропонував Гіконьйо. Голос його тремтів. Стежка привела їх на галявину. Зелена трава сягала до пояса. Гіконьйо зупинився і, скоряючись невідомій силі, що штовхала їх одне од одного, обернувся до Мумбі, взяв її за руку.

— Мумбі, Мумбі!

Вона припала до його грудей. Ліс завмер, слухаючи калатання їхніх сердець. Трепетний дроз проїняв Мумбі, і кров Гіконьйо закипіла радістю і страхом. Повільно опустилися вони на землю, і висока трава зімкнулася над ними. Мумбі уривчасто дихала, мовчки й покірно скоряючись його рукам. Наче уві сні, мовби виконуючи таємниче веління лісу, Гіконьйо зірвав з неї одіж, і її тіло засяяло в сонячних бліках. В очах її були ніжність і порив, лагідність і виклик. Гіконьйо торкнув її волосся, провів рукою по персах. Вона не опиралася, віддаючись його пестошам. Останнє, що почув Гіконьйо, був легенький стогін, що зірвався з розтулених губів Мумбі. Вона припала до нього, їх дихання злилося. Земля закружляла і завмерла під ними...

Сьогодні ані юрба на платформі, ані поїзд не радували Каранджу. Він раптом відчув втому і голод. Мрії, що охоплювали його, коли поруч була Мумбі, зникли хтозна-куди. Марно його очі шукали її у виручому натовпі.

Як і завжди, дівчата були вдягнені краще за хлопців, причому з одягу можна було визначити, хто з якого пагорба. У Ндейї і на далеких горбах вважаються модними яскраво-блакитні, зелені і жовті ситцеві сукні, що відкривають ліве плече, а на правому перехоплені складним вузлом у вигляді квітки. Вузькі пояси мало не тріскали на повних таліях, а кінці їх звабливо гойдалися, коли дівчата прогулювалися вздовж платформи, розмовляючи з чоловіками. Дівчата з Табаї, Кіхіно та Нгекі були вдягнені у полотняні сукні, які два-три роки тому носили в Найробі.

Інша річ чоловіки. Штани мішком, на колінах дірки, заяложені піджаки з чужого плеча. Таким дрантям торгували в рунгейських крамничках. Але все це анітрохи не бентежило хлопців, які недбало і гордовито походжали по перону.

Каранджа стояв осторонь цієї живої маси. Він не міг отямитися від гіркої подиву. Ніколи він не вважав Гіконьйо серйозним суперником — тупий, недотепний, не знає, як поводитися з дівчатами. І все-таки, це бидло, а не він, Каранджа, зараз у лісі з Мумбі. Його душили ревності і безсила лють. А Мумбі — теж гарна штучка, обвела його круг пальця. Він весь змокрів, поки біг, для неї старався. А вона, бач, взяла та й залишилася у лісі з Гіконьйо. Що ж тепер робити? Може побігти, знайти їх, зганьбити Мумбі привселюдно? Він попрямував до виходу; хоч ще не знав, як саме вчинить, проте зупинився, міркуючи, бігти йому чи йти повагом. Наче не однаково... А що, коли він знайде її в обіймах Гіконьйо. Ні, цього й уявити неможливо. Каранджа вилаявся, але жахлива картина не йшла з думки. «Хто завгодно, тільки не цей столяр! — скаженіючи від ревності, думав Каранджа. — Скоріше небо впаде на землю, розкриється безодня і почнеться кінець світу...»

Та що це з ним, треба ж уявити таке... Він намагався стримати дроз, умовляв себе, що між Мумбі і Гіконьйо нічого нема і бути не може. Він вхопився за цю думку, як потоплюючий за соломинку, знаходячи на підтвердження її нові й нові докази. Та і сам він гарний, досі не освідчився Мумбі! Каранджа самовпевнено всміхнувся, але тривога все ще гризла його.

Він попрямував до гурту молоді, що юрмила навколо Кіхіки. Мимо прогулювалися хлопці з дівчатами, і вигляд безтурботних, веселих людей знову нагадав Каранджі про підступність Мумбі.

Нараз пролунав різкий гудок. Поїзд рушив. У Каранджі все попливло перед очима. Гудок наче роздер йому шкіру, а коле-

са з стуком переїхали його. Поїзд уже зник, а мана не проходила. Каранджа стояв край перону, втупивши погляд просто себе. Потім він ладен був присягтися, що все це йому не привидилося, а було насправді: рейки, юрба на платформі, рунгейські кранички, вся долина закружляла перед ним, швидше, швидше, а потім враз зупинилася. Люди замовкли. Ніхто не поворушився, не мовив і слова. І ось усе знову ожило. Люди перелякано кинулися врозтіч. Здавалося, що земля ось-ось розверзеться у них під ногами. Чоловіки збивали з ніг жінок, матері кидали дітей. На платформі залишилися тільки безпорадні каліки. Нікому не було діла до інших, кожний рятував свою шкуру. Видіння було таке чітке, реальне, що Каранджі навіть на думку не спало взяти під сумнів його реальність. «Треба тікати звідси скоріше!» — повторював він собі, але не рухався з місця. Чого він чекає? Адже ж інші втекли, покидавши дітей, старих і калік...

Хтось устиг підхопити Каранджу, перше ніж він упав на кам'янистий насип.

— Що з тобою, хлопче? Добряче хильнув чи що?

— Не... не знаю, — відповів Каранджа, протираючи кулаком очі, наче щойно прокинувшись після кошмарного сну. — В голові запаморочилося.

— Сонце напекло. Це буває. Ходи-но посиди у затінку і все минеться.

— Та мені вже краще, — силувано усміхнувся Каранджа і поплентався до приятелів, що юрмилися коло Кіхіки. Ніхто з них не помітив, що з ним було. Коли він підійшов, Кіхіка щось гаряче говорив про Христа.

— Боротьба за свободу не матиме успіху, поки не прийде така людина. Як було в Індії? Махатма Ганді ціною власного життя добився визволення народу.

Каранджа, який ще не зовсім отямився, враз розлютився.

— Зараз ти кажеш одне, за годину — інше, — накинувся він на Кіхіку. — Вранці ти торочив, що Христос нічого не добився. А тепер твердиш, що нам потрібна така людина. Чи може, ти записався до секти «відродженців»?

Недовіра, висловлена так зневажливо і глузливо, зачепила Кіхіку. Він навіть розгубився, не розуміючи, чим зумовлений раптовий напад друга. Всі навколо уважно слухали: бач, навіть Кіхіка збентежився. Але той уже опанував себе.

— Так, я справді це сказав, бо з його смертю нічого не змінилося, народ не згуртувався навколо хреста, на якому його розпнули. Кожний гноблений народ несе свій

хрест. Древні іудеї не схотіли нести його, і їх розкидало по світу, як пил під вітром. Смерть Христа не полегшила участі дітей ізраїлевих. Кенії потрібні такі жертви, які потягнуть за собою зміни. Але насамперед треба об'єднати народ. Один за всіх, усі за одного! Треба дати клятву вірності один одному, і тоді ми зможемо змінити долю Кенії...

До молодих людей підійшли Нжері, Вамбуку і ще кілька дівчат. Розмова про політику припинилася сама собою, але слова Кіхіки багатьом запали в душу. З обличчю юнака зникла зосередженість, поступившись місцем усмішкам.

Тільки Каранджа й Кіхіка залишалися серйозні, хоч і з різних причин. Вони намагалися не дивитися один на одного. По дорозі в ліс на танці жоден не прохопився й словом.

У лісі Кіненье було тихо і свіжо. Веселий гурт ринув на галявину. Ліс одразу ожив, сповнився сміхом, дзвінками молодими голосами. Хтось дав Каранджі гітару. «Заграй!» — хором попрохали дівчата. Звичайно Каранджа визнавав тільки свій інструмент, але грати він умів і до того ж був схвилюваний, і чужа гітара зазвучала в його руках не гірше за власну. Молодь одразу пішла танцювати: перші кілька номерів музикант виконував безплатно.

Кіхіка кружляв у парі з Вамбуку. Розпалена гучними акордами, вона притислася до нього, відкинувши назад голову. Очі її блищали. Кіхіка відчував, як піднімаються її груди, і сутичка з Каранджею мерхла в його уяві, здавалася вже смішною і дріб'язковою. Каранджа дивився на них і думав про Мумбі. Він згадував, як грав для неї, для неї одної... І сьогодні йому так хотілося, щоб вона почула його гру. Серце калатало, пальці трепетно бігали по струнах. Нехай його поклик полине над лісом, досягне села, хай почує його Мумбі.

Каранджа грав інакше, аніж Гіконьйо. Той люто накидався на інструмент, мов навіжений, і в грі його була якась груба сила. У Каранджі гітара звучала м'якше, мелодійніше, вона слухалася його, як рубанок слухається столяра.

Хтось із хлопців покликав Нжері танцювати, але вона відмовилася, неуважливо похитавши головою. Погляд її був прикутий до Кіхіки і Вамбуку, що кружляли між величезних стовбурів. Під ногами танцівників шаруділо опале листя. Здавалося, що й могутні дерева розхитуються в такт музики. У пісні Каранджі дзвеніла жагуча туга, і люди, і дерева були охоплені нею. А він мріяв лише про одне: щоб Мумбі почула звернений до неї поклик серця. Вона не зможе встояти, вона піде за ним хоч на край сві-

ту. Що в неї спільного з цим простаком-столяром? І ще дужче защеміло серце. Каранджа нараз урвав гру, і на галявину впала тиша. Але тільки на мить. Всі заплескали в долоні, схвально загукали.

Кіхіка й Вамбуку відійшли на освітлену сонцем галявину, сховалися від буйного гурту танцюристів, від гострих очей Нжері. Схил гори заріс акацією. Внизу, далеко-далеко, аж до пасма невисоких гір, тяглася долина. Праворуч бовванів силует поліцейської фортеці в Махі. «Ось меч, піднятий над кожною хатиною і над усією країною, — думав Кіхіка. — Влада білого тримається на багнетах. Але цьому настане край. Нстане». Очі його палали, біль підступав до серця. Він наче забув про дівчину. Потім, опам'ятавшись, взяв її за руку, прислухаючись до її дихання. Хай і вона гляне на Махі, на Ріфт-Веллі. Яка прекрасна і яка нещаслива їхня батьківщина!

— Залізняця. Нею білий проник у самісіньке серце Кенії, — задумливо сказав він, вказуючи на стрічку, що зміїлася по схилах.

— І завжди ти тільки про політику думаєш, — нетерпляче вигукнула Вамбуку, і в голосі її були і досада, і жага.

Вамбуку була зовсім негарна. Але вона вся наче перероджувалася, коли усміхалась — мовби якесь внутрішнє сяйво освітлювало обличчя. Зіниці ширилися, напіврозтулені губи і смагляві щоки вабили до себе. Дівчина вміла радіти з кожної дрібниці, була жадібна до тих утіх, що їй давало життя. Їй подобався Кіхіка, але він завжди був заглиблений у свої думки... Коли вони залишалися вдвох, вона чекала, що він нарешті скаже їй те, про що ніяк не наважувався говорити. Цей юнак був захоплений якоюсь ідеєю. Вамбуку зважала, що Кіхіку у неї віднімає злий дух. Вона сміливо кидала виклик темним силам, сподіваючись перемогти їх своєю чудесною жіночністю. Їй було б легше, якби злий дух набрав вигляду суперниці. Важко воювати з таємничою і безплотною ідеєю!..

— Це не політика, Вамбуку. Це саме життя. Чоловік не може дозволити, щоб його позбавили землі і волі. Жити рабом... — Голос затремтів від болю. Кіхіка говорив так, наче самого себе намагався переконати в чомусь. Вамбуку злісно висмикнула руку.

— Але ж у тебе є земля? І земля Мбугу теж дістанеться тобі. А Ріфт-Веллі і раніше не належала нашому племені. Адже так?

— Батьківські десять акрів? Та хіба про них мова! Уся ця країна має належати чорним. Помилявся Каїн. Так, я сторож братові своєму! Однаково, у кого вкрали зем-

лю — у кікуйю, в укабі чи у нанді¹. Головне, що вкрали! Оце добра тобі справедливість! У кожного білого сотні й сотні акрів. А чорні наймитують у них, зрошують потом кофе, чай, сизаль, пшеницю — вже й піт увесь висох, — а одержують жалюгідні десять шілінгів на місяць!

Кіхіка вимахував руками, наче промовляв перед великим натовпом. Вамбуку вирішила, що настав момент покінчити із злим духом. Вона ніжно потиснула руку Кіхіки. Той здивовано глянув на неї. Але вона промовчала, не знаходячи слів, щоб передати, що у неї на серці.

— Не треба про це більше, — попросила вона, зрозумівши, що знову зазнала поразки. А Кіхіка гаряче відповів на її потиск. Він був певний, що знайшов рідну душу, здатну підтримати, підбадьорити його. Йому хотілося подякувати дівчині. В її ніжному потиску була віра в нього, в його ідеї, готовність піти за ним.

— Не кидай мене, скажи, що ти мене не покинеш, — прошепотіла вона.

— Ніколи! — схвильовано вигукнув Кіхіка. Він уявив собі, як житимуть вони з Вамбуку в мирі й злагоді. А коли настане час діяти, його кохана дружина стане поруч з ним...

Вамбуку зраділа, почувши відповідь Кіхіки. Тепер злий дух покине його, і він буде такий, як усі.

Рука в руку повернулися вони до танцюристів. Щастям сяяли їхні обличчя, але це щастя кожен розумів по-своєму.

Той день Гіконьйо пам'ятатиме все життя. Поневіряючись у таборах, майже зневірившись, що колись повернеться додому, він щогодини воскрешав у пам'яті найменші подробиці сцени в лісі, що стала для нього священною легендою про давноминулі дні.

— Я наче народився заново, — тихо розповідав він Муго, повільно підбираючи слова, намагаючись точніше передати, що пережив тоді. Вогонь погас, і тільки тьмяно жевріло вугілля. Нерівне, миготливе світло газової лампи не давало змоги розгледіти обличчя співрозмовника. Кутки хатини губилися в сутінні.

— Я знав жінок і до неї, але такого я ніколи не відчував. — Він замовк, не знаходячи слів, повільно підняв руку, пошукав у повітрі судорожно розчепіченими пальцями і знову важко опустив її на коліна.

— Раніше я був порожнє місце, ніщо. Тепер відчув себе людиною. Ми одружилися — нас скоро розлучили, — але поки

¹ Назви племен, що населяють Кенію.

ми були разом, Мумбі навчила мене в усьому бачити зміст... раптом я зрозумів... видно, богові так було треба... я пізнав, що таке щастя. Кожного дня я відкривав у Мумбі якусь нову рисочку. Знаєш... як тобі це пояснити... ось бананове стебло. Один лист знімаєш, а під ним другий, новий...

Вангарі, мати Гіконьйо, раділа з щастя сина. Мумбі стала для неї дочкою. Вони розуміли одне одного з півслова, ділилися горем і радістю. Разом працювали в полі, разом ходили на річку по воду, готували їжу в одному казані. Стара щиро прив'язалася до невістки. Частенько обидві жінки поглядали у бік майстерні, прислухалися до пісні столяра, акомпанемента рубанка, і радість повнила їхні серця.

Та незабаром Вангарі і Мумбі почали помічати, що Гіконьйо змінився. Це підтверджували в розмовах з ними й інші жінки. Обличчя його зробилося твердим, у піснях звучав виклик ворогові, жадова помсти. Біла людина, що вигнала плем'я кікуйю з рідної землі, стережися! Каранджа, Кіхіка та інші чоловіки почали часто збиратися в майстерні. Вони співали пісень, сумних і веселих, розповідали смішні історії, але навіть сміялися вони тепер якимось інакше. Вони не так часто ходили до поїзда, а замість танців влаштовували в лісі мітинги. Чоловіки до чогось готувалися. Ночами збиралися у відлюдних місцях, подовгу шепталися, а розходячись по домівках, задержувато сміялися і співали войовничих пісень. В серця жінок закрадалася тривога. Не подобалися їм ці пісні, вони боялися за дітей своїх.

Над селом нависло болісне чекання.

І от настала ніч, коли вдарив грім. Джомо Кеніату та інших народних ватажків арештовано. Губернатор Барінг оголосив, що в країні запроваджується надзвичайний стан.

Минуло кілька місяців. Мумбі стояла на порозі хатини, задумливо дивлячись на долину. Гіконьйо кудись пішов, Вангарі була на річці. Чагарник на схилі пагорба так розрісся, що тільки з кучерявого димка над хатинами можна було здогадатися, що це обжита земля, а не дикі хащі. Сідало сонце. Легенький вітерець шарудів сухим листям. Мумбі милувалася краєвидом.

Раптом вона побачила свого братика Каріюкі. Він ішов полем, наближаючись до хатини. В грудях у Мумбі потеплішало від ніжності до хлопчика. Каріюкі був її улюбленцем. До одруження вона прокидалася раніше за всіх, щоб приготувати йому чай і вирядити до школи, прала і прасувала його одіж. Старший брат, Кіхіка, був для неї втіленням розуму і сили. Вона захоплюва-

лась ним, але трошки побоювалася. І всю сестринську ніжність віддавала Каріюкі. Вони часто ходили гуляти удвох, і Мумбі охоче слухала хлопчика, про що б він не розповідав: про школу чи навіть про дівчат. А коли Каріюкі починав корчити міни, передражнюючи знайомих, Мумбі реготала, мов дівчинка.

Коли Каріюкі підійшов ближче, Мумбі стривожилася — таке заклопотане було його обличчя. Її очі погасли, і вона вся зіщулилася, чекаючи безрадісних новин.

— В чому річ, Каріюкі? В домі нещастя?

— Де Гіконьйо? — перебив він її, пустивши запитання повз вуха і не дивлячись на неї.

— Його немає вдома. Що ж все-таки трапилося? Чому ти такий?

— Нічого особливого. Просто батько при- слав, каже, щоб ви з Гіконьйо прийшли...

Він ховав від неї очі і намагався говорити так, наче нічого не сталося, але голос його зірвався і Мумбі побачила, що він плаче.

— Кіхіка... о Мумбі!.. Кіхіка пішов у ліс, до партизанів, — ковтаючи сльози, випалив Каріюкі й кинувся сестрі на шию. Мумбі міцно притисла хлопчика до себе. Земля захиталася у неї під ногами. Але це тривало лише якусь мить. Вона підвела голову. Внизу так само мирно дрімала долина.

— Що ж тепер буде? — зітхнула Мумбі.

Було вже зовсім темно, коли Вамбуку і Нжері вийшли з хатини Мбугуа. Спершу обидві мовчали, кожна заглиблена в свої думки. Вамбуку не могла забути, як, зацікавившись, слухав її старий. І лише коли вона кінчила, він звів очі й спитав:

— Отже, він сказав, що його місце в лісі?

— Так.

— От засіло йому в голову! Наче в мене мало землі. Вистачило б і йому, і дітям його, і дітям його дітей...

Мумбі, як могла, заспокоювала батька:

— Після арешту Джомо все змінилося. Народних ватажків схопили. Невідомо навіть, куди їх повезли. Ти ж знаєш, Кіхіка очолював партійний осередок. Рано чи пізно білі пронюхали б про це. Він мав вибирати між в'язницею і лісом. От він і пішов до партизанів.

— Хай допоможе йому господь! — вигукнув Мбугуа. Ванджіку схвально кивнула головою.

У хатині Вамбуку стримувалася, але тепер дала волю сльозам. Тихенько схлипуючи, вона гірко промовила:

— Це все злий дух!

— Ти підеш до Кіхікі? — спитала Нжері.
— Нізащо! — темряву розкраяв одчайдушний зойк.—Я плакала, благала його залишитись, але він видерся з моїх рук і пішов. Він і побачився зі мною, тільки щоб попрощатися. Просив, щоб я його чекала... Адже присягався мені, що ніколи мене не покине... І все-таки пішов!..

— Ти любиш його? — спитала Нжері, і в її голосі був осуд і зверхність.

— Люблю... Вірніше, любила. Нікого до себе не підпускала... Цілі ночі про нього думала, жити без нього не могла. Я сподівалася його врятувати. На вигляд він впевнений і сильний, але я знаю, що він м'який і безпорадний, як дитина.

— Ніколи ти його не любила! Тобі просто подобалося з ним спати! — раптом злісно закричала Нжері. Вамбуку розгубилася:

— Ти що, можеш зазирнути мені в душу?

— Ти й сама не здатна розібратися, що в тебе на душі.

— Ти, я бачу, ревнуєш!

— До тебе? Ото ще!

І вони розійшлися, не сказавши більше одна одній ні слова.

Нжері була невисока, але струнка і тоненька, а тому здавалася вищою, ніж насправді. Під цією тендітною оболонкою, відчувалося, криється сильна й рішуча вдача. Нжері зневажала жінок за їх легковажність і слізливість. І зараз вона зопалу висловила Вамбуку свою зневагу. Коли на танцях у Кіненьє виникали бійки, Нжері боронила честь свого пагорба нарівні з чоловіками. Хлопці побоювалися її, знаючи, що Нжері зуміє постояти за себе. На порозі своєї хатини дівчина зупинилася, вдивляючись у темряву, туди, де лежав ліс Кіненьє.

— Він там,— повторювала вона пошепки. І з її губ злетіли палкі слова, звернені до Кіхікі.— Ти мій воїн! Вона не любить тебе. Не любить!..— Нжері ступила крок назустріч ночі, довіряючи їй признання у вічній відданості коханому.

— Я прийду до тебе, мій славний воїне, прийду! — вигукнула вона і кинулася в дім. Вона вся тремтіла. Вона дала Кіхіці клятву, якої вже не можна взяти назад.

У Гіконьйо з'явилася таємниця, яку він ділив тільки з Мумбі. Подивившись збоку — все йде, як і раніше. Удень він порався в майстерні, вечорами приходили старі приятелі — Каранджа та інші, лаялися і проклинали, з гордістю говорили про сміливців, які пішли у ліс, до Кіхікі. Мало не кожного дня з села зникав то один, то інший хлопець. Вангарі та Мумбі почали поміча-

ти, що руки у столяра тремтять, коли він водить по дошці рубанком. Вангарі здогадувалася про причину і тремтіла від страху за нього. Але чим же тоді пояснити цей блиск в очах і веселий голос? Невже постріл з гармати і різок о шостій вечора, що заганняли усіх по домівках, не зачіпають його гордості, його чоловічої гідності?

І тільки Мумбі знала все. Бо від неї Гіконьйо не приховував нічого, в її обіймах знаходив сили. Її ніжність і співчуття рятували його від одчаю, повертали до життя.

Вона не хотіла відпускати його з села, і в той же час зневажала себе за слабодухість.

Англійці хапали чоловіків усіх підряд і відправляли до концтаборів. Для зовнішнього світу табори були «місцями превентивного ув'язнення». Спорожнів перон і станція. Дівчата сохли в розлуці, благаючи бога, щоб наречені швидше повернулися з лісу або з табору.

Настав день, коли рука білого постукала у двері Мумбі. Вона знала, що цей день настане, неминуче, як смерть, що вона перед ним безсила. І коли забирали чоловіка, з грудей її вихопився крик, що примусив усіх здригнутися: «Гіконьйо, повертайся!» Це був навіть не крик, а зойк жаху. Усе село наче заціпеніло від страху і відчаю. Увечері того ж дня з'явилися чутки, що білі «миротворці» убили сина Старої, глухонімого Гіто.

Жителі Табаї тоді не знали, що не даремно пролилася кров на їхній землі, що закладено в цьому великий смисл, початок великих справ.

Гіконьйо не боявся таборів. Він був певний, що це ненадовго, що все повернеться: рідний дім, любов, Мумбі... Джомо виграє процес. Адже його приїхали захищати адвокати навіть з країни білої людини, і з Індії, країни Ганді. День визволення не за горами. Гіконьйо прийде додому, зв'яже обірвану нитку звичного, безтурботного життя, а на землі запанують мир і достаток. Все це хотілося йому сказати матері і Мумбі, коли солдати вели його до машини. Що б не робила біла людина, неодмінно настане день, коли повернуться до Табаї чоловіки з лісу і таборів, і над землею залунає дзвінка пісня здобутої в боротьбі свободи.

Нитка життя!.. Минуло шість років, перш ніж він вирвався з неволі, але, простуючи курною дорогою до Табаї, Гіконьйо, як і раніше, вірив, що йому пощастить зв'язати її уривки воєдино. Він насував на лоба знайденого на узбіччі дороги капелюха, щоб не видно було, як обчиржили його

в таборі. Та даремно він старався; капелюх був геть дірявий... З сутулих пліч звисав латаний піджак. Колись він був світлий, але давно вже порудів від часу. І обличчя, що шість років тому випромінювало молодість, посіріло під тонким плетивом зморщок, через що здавалося завжди похмурим.

Нерівна, вся в грудді, земля збігала схилом пагорба, обабіч дороги ледь зеленіли після недавньої засухи кволі паростки — засухи, що залишила слід не тільки на землі, а й на суворих обличчях матерів. Але Гіконью не помічав бідності землі і прискорював крок, гнаний думкою про Мумбі, яка чекає його. В грудях у нього знову прокинулись почуття, здавалося, давно витравлені муками і тупим болем розлуки. Спустошений, зневірений в тому, що доживе до незалежності, він линув у думках до дружини й матері — вічної, незмінної реальності.

І ось близько вже мить, коли він їх побачить! Сили наче потроїлися — він пішов іще швидше, тільки курява здіймалася позаду. Шість років чекав він цього дня. Чекав з відчаєм, що дедалі наростає. Перші кілька місяців, коли серце ще не зболіло в розлуці, він разом з іншими в'язнями співав вечорами войовничих пісень, а вдень зухвало сміявся, зустрічаючи білих, хоч не раз діставав за це стусана. В'язнів суворо допитували урядові агенти з Спеціального відділу — сама назва вселяла страх. Але всі поводитися стійко, оберігаючи таємниці Мау-Мау. Та й хіба могло бути інакше! Адже вони присяглися на святинях племені кікуйю здобути собі волю! Білий не залякає їх тортурами. Треба усе витерпіти, усе перебороти, і лаври перемоги незабаром увінчають їх.

І Гіконью мріяв, як він візьме зелений вінок з трепетних рук Мумбі. Він повернеться, і вони щасливо заживуть у новій, вільній Кенії.

Незважаючи на цю благодущність, а може, саме через неї перше ж серйозне випробування вибило Гіконью з сідла. Сховавшись у куток камери, він намагався уявити собі всі наслідки того, що сталося. І не міг. Він питав інших: що вони думають? Ніхто не сподівався такої диявольської підступності. Джомо програв Капенгурійський процес і був засуджений. Білі вирішили добити батька, залишити дітей сиротами.

Спершу вони просто відмовлялися вірити. Білий гладкий чоловік, у якого на сонці крізь шкіру просвічувалася кров, наказав їм зібратися у дворі і вклучив радіо. Це була перша звістка із зовнішнього світу. Начальник табору, закривши руки в кишени своїх шортів кольору хакі, стояв осторонь

і задоволено всміхався, бачачи, як вражені вони...

— Ось що я вам скажу: брешуть білі! Хочуть зломити нас за допомогою брехні,— заявив Гату, в'язень родом з Ньєрі. Цей хлопець будь-кого вмів підбадьорити у важку хвилину. Він завжди жартував, знав безліч смішних історій — хоч і не хочеш, а засмієшся. В кутиках його рота тремтіла задьориста посмішка, від якої людині легшало на душі. Досить було йому просто пройтися бараком, щоб викликати загальний сміх, так кумедно передражнявав він ходу того чи іншого білого охоронника. Та в його баєчках і приказках завжди ховався повчальний зміст, а в очах світився розум. Але цього разу, видно, і він розгубився: голос був хрипкий і звучав не так переконливо, як звичайно. Проте в'язні Яли з надією вхопилися за його слова, і на глузливі погляди білих відповідали поглядами, сповненими недовіри, яку вони ледве маскували нещирими посмішками і улесливим сміхом.

Але ночами, лежачи покотом на підлозі, на тонких матах, вони шепталися. Вдень вони уникали розмов про Джомо, про процес у Капенгурії. Вони не дивилися в очі один одному, наче боячись прочитати в них підтвердження своїх думок. Дехто згадував суд над Гаррі Туку. Його заслали на пустельний острів у Індійському океані. Коли після семи років вигнання, він повернувся, його наче підмінили. Він зрікся партії, яку сам створював, і почав відверто співробітничати з своїми гнобителями. Те, що було вчора, може повторитися і сьогодні. Історія знає безліч подібних прикладів...

І раптом вони повірили, повірили всі до одного. Вони не призналися в цьому один одному, але, з'юрмившись на підвір'ї, затягли пісню:

Кікуйю і Мумбі,
Кікуйю і Мумбі,
Кікуйю і Мумбі,
Я сумую дуже.

День визволення відсунувся в невідому далину...

Оточений озброєною охороною, з'явився начальник табору і крикнув у мегафон, щоб усі розходилися по бараках. Вони одразу підкорилися. Не було чути ні шепотіння, ні сміху, тільки човгання підошів.

І ось вони лишилися самі в пустелі, відірвані від світу, від людей. Хто тепер порятує їх? Сонце спопелить їх, прах закопають в палючий пісок, і навіки загубляться сліди їхніх могил. Гіконью був у відчаї: Мумбі і Вангарі навіть не знатимуть, де його поховали. Він прокидався вночі весь в холодному поту. Пробував молитися, але слова не йшли з горта.

І все-таки в'язні Яли поки що зберігали вірність клятві, уперто мовчали на допитах. Адже з ними був Гату, їх добрий дух. Вступивши до партії зовсім юним, він показав себе вже під час будівництв народних шкіл у Ньєрі. Він беззавітно вірив партії, з нею пов'язував усі надії на свободу і повернення землі споконвічним господарям. Через те і став він партизанським ватажком в окрузі Ньєрі, ходив по селах, закликаючи народ вступати в загони «лісових братів». У таборі Гату розповідав в'язням про політичні партії і визвольний рух в інших країнах, про Індію, процеси над Неру і Ганді, про американську війну за незалежність, про убивство Авраама Лінкольна — заступника американських негрів. Розповідав навіть про Наполеона, великого воїна, саме ім'я якого наганяло на англійців жах. Історії ці підбадьорювали слухачів, їм здавалося, що Ганді, Наполеон, Лінкольн — їхні союзники у боротьбі за свободу Кенії. Навіть охоронники з африканців прислухалися до розповідей Гату з неясним почуттям тривоги і радості. Намагаючись не виказувати цих почуттів, вони кричали на нього — кінчай, мовляв, молоти язиком. Але в душі їм хотілося слухати його ще і ще.

В бараках часто точилися розмови про те, хто що робитиме, коли вийде на волю. І чи заходила мова про освіту, про сільське господарство, чи про уряд — про все Гату міг детально розповісти. А які чудеса розповідав він про Росію! Цією країною керували прості люди, що раніш не вміли навіть читати й писати. І немає такої сили в світі, яка могла б здолати Росію.

Гату нічого не боявся. Повертаючись з допиту в барак, він передражнював англійців, і зображував усе, що відбувалося в кабінеті. Його замкнули у темному карцері, не випускали на прогулянки. Він не бачив сонця. Не було з ким перемовитися й словом. Годували його раз на добу, і він не знав, день це чи ніч. Та ось він знову з'явився в загальному баракі. Усі так і кинулися до нього.

— Що з тобою було? Дуже мордували?

— Та наплювати! І говорити про це не варто. Хіба це люди — в голові у них темна ніч. Розповім я вам краще ось що. Народився я в долині. Навкруги трава висока, зелена, соковита. Сонечко кожного дня гріє. І дощі перепадають частенько. Всюди плодові дерева. Бувало, лежу на сонечку, жую щось солодке та слухаю, як жебонить струмок, перегукується звірі. Ніхто про цю долину не знав, отже й боятися мені не було кого. Але якось завітав до мене непроханий гість. Хто — нізачо не вгадаєте! Ні більше, ні менше, як сама ан-

глійська королева. Можете собі уявити мій подив. І сказала вона мені таким тоненьким голоском: «Хіба не міг собі кращого місця знайти? І холодно тут, і вогко, і темно, як у в'язниці». А я лежу собі і навіть її підмальовані губки мене не хвилюють. «Кому як,— кажу,— а мені тут подобається». А вона у відповідь: «Віддай мені свою долину, а я тобі за це разочок дозволю...» Жінки усі однакові. І ця така сама. Дарма, що королева. «У нас,— кажу,— за це не платять, слава богу, і так обходимося». І хотів іще дещо додати, але не встиг. Звідки й взялися, налетіли солдати, зв'язали мені руки й ноги і викинули з долини. І так далеко закинули, що я оце тільки зараз дійшов звідти до вас, шановні джентльмени...

Коли регіт ущух, Гату заговорив знову:

— А все-таки даремно я тоді не зробив те, чого їй так кортіло. Якби знав, що доведеться стільки років у таборі постити, то може, й погодився б...

Усі знову зареготали.

— Ану покажи, яка вона,— попросив хтось із слухачів.

Гату підвівся і пройшовся по баракі, «як королева». Глядачі були в захваті.

Минав час, і Гіконьйо помітив, що в очах у Гату прозирає туга. Іноді він дивився поверх голів своїх слухачів, наче думки його витали далеко, за багато миль від колючого дроту, в любих серцю рідних краях.

В'язнів тепер ганяли на роботу у кам'яний кар'єр за п'ять миль від табору. Камінь ішов на спорудження будинків і бараків. Табір Яли розростався. Прибували нові офіцери й охоронники, привозили нові партії в'язнів. Від них «старички» довідувалися, що діється на волі. В кар'єр пленталися по розпеченому піску, з якого де-не-де стриміли низькорослі колючі кушчики. Виснажувала спека. Мокра від поту сорочка липла до тіла. Випалена сонцем рівнина, що широко розкинулася між горами і морем, танула на обрії в сірому мареві. Гіконьйо піднімав і опускав молот, і поступово його рухи набирали запаморочливого механічного ритму. І тоді думки його линули в минуле, коли не було ще ні кар'єра, ні округи Яли.

Незабаром після одруження він вирішив зробити Мумбі подарунок. Не купити, а саме зробити щось власноручно. Довго він сушив голову, чим потішити її, поки одного разу не почув, як вона розмовляє з його матір'ю про старовинні лави племені кікуйю. «Тепер вже нема справжніх різьбярів по дереву,— казала Вангарі.— Тому й не знайдеш нічого, крім збитих цвяхами потвор». І тоді ж Гіконьйо вирішив: він зробить лаву і оздобить її вигадливим

різбленням. Але не встиг... І ось у кар'єрі він спіймав себе на тому, що обмірковує, який орнамент був би найкращий. Оголошили коротку перерву, і Гіконьйо втомлено опустився на землю поряд з Гату. Той був виснажений, понурий, і тільки в прозорих очах іноді поблискували ясні іскорки.

— Що з тобою, друже? — спитав Гіконьйо.

— Так, нічого.

— Про що задумався? — напосідав Гіконьйо, все ще малюючи в уяві різноманітні орнаменти.

— Та про що мені думати тепер?

— Як то про що? Про свободу, — бадьоро вигукнув Гіконьйо.

— Свобода? А з чим її їдять? — чужим, приглушеним голосом огризнувся Гату. Орнаменти, на превеликий жаль Гіконьйо, одразу зникли. А Гату не зводив з нього своїх прозорих очей, і Гіконьйо, скоряючись дивній силі цього погляду, раптом зовсім розкис. Він тут-таки розкрив перед Гату всю душу, гарячково говорив про Табаї, про Вангарі, про Мумбі. Згідно з неписаним таборним законом, сім'я і домівка були забороненими темами. Але Гіконьйо не витримав, розповів Гату про своє нестримне прагнення хоч раз глянути на Мумбі.

— Адже я навіть не встиг попрощатись з нею, коли мене забирали.

Неначе камінь зняли з серця!.. Правда, тут-таки йому зробилося соромно за свою нестриманість. Мовчання Гату, що ніяк не озвався на його звірення, було як німий докір. Помовчавши, Гату одвернувся і, вп'явши погляд в тремтливу долину, заговорив хоч і чітким, але безбарвним і тихим голосом.

— Жив один чоловік. Був він єдиний син у своїх батьків. Сподобалась йому якась дівчина. Він їй також подобався. Вона хотіла вийти за нього заміж, мати дітей. Та хлопець усе відкладав одруження, кажучи, що спершу треба збудувати нову хатину, а потім уже думати про сім'ю. «Давай будувати разом», — пропонувала йому дівчина. І врешті їй набридло чекати та сохнути, і одружилася вона з іншим. А той хлопець все будував та будував хату, ніяк не міг кінчити. Є така приказка: «Щоб дім збудувати, і життя мало». От і лишився він сам один, без дружини, без дітей, і погасло родинне вогнище.

Ледве закінчивши свою розповідь, Гату схопився на ноги і пішов геть. «Ні, не сильний він, такий самий, як усі люди», — буркнув, дивлячись услід йому, Гіконьйо, і його охопив жаль. Гату завжди поводився так впевнено, бадьоро. Готовий був з кожного, в тому числі і з себе, посміятися. Здавалося, ніщо його не зігне... І враз жаль до нього

змінився ненавистю. Такою сильною, що Гіконьйо сам здивувався. Цілий день він уникав зустрічі з Гату, мовби відчуваючи за собою якусь провину.

А їм уже й не судилося зустрітись. Наступного дня вранці партизанського ватажка і першого веселуна знайшли в зашморгу. Гірке заціпеніння скувало табір. Люди боялися вимовляти навіть його ім'я. Самогубство — тяжкий гріх, зухвалий виклик богам. Гіконьйо був вражений. «Як я не відчув, що до цього йдеться», — мучився він, бо знав, що й сам, піддавшись нападкові слабодухості, може кінчити, як Гату.

Ночі змінювали дні з жорстокою регулярністю. І Гіконьйо, як і Гату, колись, вечорами почав вештатися по табору. Табір був поділений на зони, відгороджені одна від одної колючим дротом. Зовнішні стіни табору також увінчував колючий дріт. Вранці в'язнів вели на роботу в кар'єр або на будівництво дороги, а вечорами знову заганняли за колючу огорожу. Куди не потякнися, всюди дріт, дріт, дріт. Так було вчора, так буде завтра. Колючий дріт заступив світ божий. І там, за ним, теж не було ні людських голосів, ні життя. «Ні, не може бути, — мляво думав Гіконьйо. — Мабуть, це я сліпий і глухий». Він зовсім перестав їсти. Жив на самій воді, але не відчував ні голоду, ні кволості.

Якось увечері він бездумно дивився на дріт, і раптом його охопив дрож, захотілося кричати, сміятися. Він ледве стримався. Повільно, але рішуче — наче спостерігаючи свої дії збоку — він опустил правицю на дріт і стиснув пальці. Іржаві шипи роздерли шкіру. Гіконьйо відчув тільки м'який укол, болю не було. Піднявши руку, він так само байдуже розглядав кров, що цебеніла з рани, і здригався, відчуваючи якесь чудне, веселе збудження.

Стиснувши приклад гвинтівки, охоронник дивився на цього дурня, що надумав тікати. Але побачивши, що той і не думає про втечу, гукнув його. Гіконьйо почув голос, що видався йому далеким, ледве чутним, і пішов туди, звідки він долинув, все ще переживаючи новизну відчуття. Ставши перед охоронником, він зухвало глянув на нього і простягнув розчепірену долоню, щоб той позаздрив йому. Охоронник трапився м'якосердний. Побачивши моторошний блиск в очах Гіконьйо, він сказав: «Ішов би спати», одвернувся й пішов геть, далі від дикої усмішки божевільного... Гіконьйо побрів у барак. Колючий дріт, і табір Яли, і Табаї розчинилися у сірому мареві. Марно намагався він уявити собі обличчя Мумбі; зринали лише уривки якихось видінь, незрозумілі й хаотичні. Може, це смерть? Він поклав руку на груди — серце б'ється.

Отже, він живий. Чому ж він не може пригадати її обличчя? Невже і вона потонула в сірому мареві? Він почав думати про той день, у лісі, і здивувався: навіть ті спогади вже не хвилювали його. Усе зникло: туга, жага, чарівний голос Мумбі. І весь час Гіконьйо мовби спостерігав себе збоку: кожен жест, кожен нову думку. Він наче роздвоївся, байдуже думав про власне минуле. Тільки трохи дивували його провали в пам'яті. «Може, це з перевтоми? — майнула думка. — Ось зараз підведуся, розігну спину і буду такий, як колись...» Він звівся на ноги, і справді, усе немовби стало на свої місця. Та ось ступив крок, і світ перед ним потьмарився й захитався. Його охопив жах, він притулювся до стінки, застогнав і важко зсунувся на підлогу, поринаючи в безпросвітний морок.

Потім він почув шарудіння сухого листя. Хтось ішов лісовою стежкою. Він напружив слух і почув голос Мумбі. Звів очі — і побачив її сліпучу посмішку. Вона схилилася над ним і простягла руку. В другій руці вона стискала смолоскип, що розганяв морок навколо. У світі химерних тіней вона здавалася уособленням чистоти. Вона вселяла йому страх і побожний трепет. «Я вірю, мій рятівник живий», — закричав він, схиливши перед нею коліна. Тіло його сіпнулося, йому схотілося вмерти, і в смерті відродитися знову. Те саме відчув він тоді, в лісі. «Вона не відштовхне мене», — встиг подумати Гіконьйо, поринаючи в глибокий, темний сон.

Першим його відчуттям, коли він прокинувся вранці, був лютий голод. Долоня набрякла й боліла. Він лише неясно пам'ятав, що сталося напередодні, і всією своєю істотою радів, що звільнився від кошмару, який мучив його відтоді, як повісився Гату. Знову він поривався до Мумбі. Розум його був ясний, і сумніння чисте. Тепер він знав, що йому робити, аби зустрітися з нею. Чутка про його намір одразу поширилася по всьому табору, і в'язні, що тулилися попід стінами бараків, проводжали його сповненими ненависті очима. А Гіконьйо думав тільки про Мумбі, намагаючись не помічати поглядів мовчазної юрби. Аби тільки вистачило сил, аби тільки не підломилися ноги!.. Він ішов до контори, де відбувалися допити і де зізнавалися в'язні, і його кроки лунко бухали в німій тиші. За ним зачинилися двері. А в'язні повернулися до бараків, чекаючи, коли їх знову поженуть в кар'єр...

Гіконьйо звернув з дороги на польову стежку, а у вухах все звучали оті його лункі кроки по цементу тоді, чотири роки тому... Так, незважаючи на те, що він при-

знався, його протримали в таборі ще довгі чотири роки, добивалися, щоб він виказав інших. І всі ці роки кроки по цементній доріжці невгамовно звучали в його мозкові. Невже все життя вони переслідуватимуть його! І враз він зрозумів, що боїться зустрічі з рідними. Що ж, він повертається не героєм, не переможцем. Його не увінчають лаврами. Ну й нехай, аби Мумбі залишалася, як була, аби зв'язати обірвану нитку...

На сільській вулиці голі хлопчачи кидали один в одного грудками засохлої грязюки. Курява сліпила Гіконьйо очі, викликала кашель. Тильним боком долоні він змахнув сльози, що мимоволі навернулися на очі, і зайшовся злим нервовим кашлем. Тільки малеча та жінки зустрічалися йому. Жінки були чудні, незнайомі. Він питав їх, як пройти до хатини Вангарі. Одні дивилися на нього неприховано вороже, інші лише байдуже хитали головами... Він сердився, весь тремтів від нетерплячки. Нарешті якийсь хлопчак показав йому дорогу. Він був уже біля самого дому, і злість минула, поступившись місцем тривози. Зараз він побачить її. Що сказати, з чого почати? А що, коли вона пішла на річку або в Рунгей, до крамниці. Чи зможе він пережити ще хоч годину розлуки?

Він майже зіткнувся з нею на порозі. Якусь мить вона дивилася на нього мовчки, потім хрипко зойкнула і, не стуливши скривлених в крику губів, позадкувала, немовби пропускаючи його в дім. І тут Гіконьйо побачив, що за спиною у неї прив'язана дитина. Руки, підняті для обіймів, застигли в повітрі і безсило впали. До горла підкотив клубок, і він судорожно ковтував.

— Невже ти? — перша заговорила Мумбі.

— Я. Не чекала? — пошепки озвався і він. Дим від вогнища сліпив очі, і він поточився назад, до дверей. Мумбі не зрушила з місця. Заплакала дитина, і Мумбі, відірвавши очі від чоловіка, ніжно глянула на немовля.

— Ти! — повторила вона. — Я чекала тебе, але не сподівалася, що це буде так скоро.

— Так скоро? — луною відгукнувся Гіконьйо, окинувши внутрішнім поглядом путь довжиною в шість років. Невже все це йому не сниться? Він не розумів того, що вона каже...

На голоси вийшла з своєї хатини Вангарі, кинулася до Гіконьйо.

— Синку! — заголосила вона, припавши до нього. По її змученому обличчю котилися сльози.

Гіконьйо наче заляк в обіймах матері. Він чудово знав — мале на спині у Мумбі не може бути його дитиною. Отже, поки він був у таборі, Мумбі спала з іншими чоловіками. Виходить, роки болючого чекання, наївні сподівання, кроки по цементу — усе даремно?.. «Убити її і її виродека... Покласти край цій ганьбі», — майнула думка. Він з одчайдушною рішучістю звільнився з обіймів Вангарі але тут-таки зупинився, мовби прикипів до землі. Вангарі скося глянула в бік Мумбі, але тієї вже не було. З хатини долинала коліскова пісенька.

— Ходімо, — сказала Вангарі. Гіконьйо покірливо поплентався за матір'ю в курну хатину, опустився на лаву. Мумбі, стоячи, годувала немовля груддю, час від часу крадькома позираючи на чоловіка. «Глузує з мене», — вирішив Гіконьйо.

Його погляд байдуже переходив з стін хати на Вангарі, на Мумбі, шукаючи, на чому затриматись. Страшний спазм гіркоти, що здушив його кілька хвилин тому, обернувся на важку, убивчу кволість. Життя втратило барви, перетворилося на безкраю рівну пустелю. Зникли долини, гори, струмки, дерева. А він, дурень, ще уявляв собі життя у вигляді нитки, з якої можна плести візерунки на власний смак!.. Втомився він, втомився! Десь в далекому куточку свідомості виникли слова. Гіконьйо механічно поворушив губами, і ті слова вилетіли, прозвучали чітко, не виражаючи ніяких почувань, крім, може, байдужої сторонньої цікавості:

— Чия дитина? Хто?..

Мумбі глянула на Гіконьйо і зразу відвела очі, не сказавши й слова. У Вангарі душа боліла за обох: біль сина і страждання дочки — якими словами зцілити їх? Вона давно думала про те, як важко буде йому, коли він довідається, і палко прагнула підтримати, утішити його, але вона мусить відкрити йому правду...

— Каранджа! — випалила Вангарі і замерла, чекаючи, що буде далі. Вона думала, він застогне, закричить, кине на Мумбі, — чекала чого завгодно, тільки не цієї нелюдської, протиприродної байдужості.

— Каранджа, мій дружок? — перепитав він тим самим байдужим тоном, що нічого не виражав. Здавалося, він скоріше здивований, аніж прикро вражений.

— Так. Всяке буває, — озвалася Вангарі і знову очікувально замовкла.

Дитина біля грудей Мумбі заспокоїлася і заснула. Мумбі обережно присіла на лаву. Подавшись уперед, ніжно підтримувала лівою долонею спинку і голівку немовляти. Лікоть правиці уткнувся в коліна, а пальцем

Мумбі трохи відтягла донизу губу, відкривши молочно-білі зуби.

Гіконьйо не ворухився. Він сидів, відкинувшись назад, прихилившись спиною до стовпа. Його невидючі очі то нишпорили по хатині, то застигали непорушно. Він думав про те, що, мабуть, не було ночі протягом шести років, щоб Мумбі не зраджувала його з ким-небудь. Але й ця думка його не схилювала. Він не відчував болю, наче під наркозом, і сам не розумів, що діється з ним, звідки ця байдужість і спустошеність.

— Мамо, я стомився. Дорога була не близька, мені хочеться спати, — тільки й сказав він. Вангарі вражено розкрила очі. А Мумбі лиш тепер заплакала.

Заснути він не міг. Лежачи на спині з розплющеними очима, він не тільки чув, а й всією істотою своєю відчував нерівне, уривчасте дихання обох жінок. Шість років він чекав цього дня. Шість років і сім таборів — і весь час переконував себе, що сенс життя в тому, щоб коли-небудь повернутися до Мумбі: все інше не мало значення. Той табір чи інший, в горах чи в пустелі. Хоч у пеклі — аби повернутися до тієї, з ким його розлучили! Чи міг він передбачити, що це буде повернення до самотності? І ця долина відчуженого мовчання, яка розділяє їх тепер, — чи можна її перейти? І чи варто було витрачати стільки зусиль ради того, щоб на іншому кінці долини побачити зрадливу дружину, яка поспішила до коханця, тільки-но чоловік зник з очей? Ні, це мовчання залишиться навіки. Раніше, у майстерні він міг порозумітися з Вангарі без слів. Тільки зазирнувши їй в очі, він розумів усі її страхи і терзання, і сподівання, які вона пов'язувала з ним. Раніше, в старому селі, у рідній хатині мати поводитися впевнено, з гідністю. Він в усьому міг на неї звіритися. Коли вона йшла на річку, або до крамниці, або в поле, йому чогось бракувало, він чекав її повернення. А потім з'явилася Мумбі, і життя в старій хатині осяяло нове світло. Мумбі клала голову йому на груди, вона жила й дихала з ним поруч і без слів навчила його розуміти, що таке жінка. У їхній близькості був сенс життя, його мета. Багатство і влада самі по собі ні до чого, якщо вони позбавлені чудесної животної, сонячної сили кохання. А тиша, у яку він зараз поринув, означала смерть. Він лежав у темряві, і безліч думок терзали його запалений мозок. Ну що ж, може, ранок покаже, що йому робити...

Але й вранішнє сонечко не принесло полегкості. Було ще зовсім рано, коли прокинулася й заплакала дитина, вимагаючи

уваги до себе. Мумбі роздмухала вогонь і піднесла немовля до груді. Дитина кричала, і її крик був для Гіконьйо найгіршими тортурами. «Бахнути б її об землю — одразу замовкне», — злісно думав він, боячись поворушитися. Він не хотів дивитись на Мумбі, не хотів бачити її очей, рота. А якою радістю була сама тільки згадка про неї в таборі! Тепер — Гіконьйо здригнувся — ніжні руки колисають цього виродка. Дитина тим часом затихла, жадібно припавши до материнської груді. А може, мале не винуває, за що його вбивати? Тільки ж воно завжди нагадуватиме Гіконьйо про минуле, про те, що інший мужчина виробляв з Мумбі, що її плоть зростила чуже сім'я. Не раз і не два, а шість років вона зраджувала те, що зв'язувало їх. А може, і раніш між ними не було справжньої душевної близькості? Чи можлива вона взагалі між чоловіком і жінкою? Кожен живе для себе, тільки для себе, і вмирає сам, як Гату. Гіконьйо смакував думку, що раптово прийшла до нього, хоч утіха ця була сумнівна. А втім, йому вона видавалася похмурим одкровенням. Людина завжди самотня, в житті і смерті, — ось у чому полягає істина.

Він вийшов з хатини, наскрізь прокуреної димом, і поплентався вулицями нового, відбудованого вже без нього Табаї. Курява шлейфом звивалася за ним. Йому бракувало повітря. Нове село, з рівними й безликими вулицями, здавалося ще одним конц-табором. Чи буде цьому край? Куди ж тепер податися? Дорога непомітно привела його в Рунгей. Індійські крамниці перебралися на інше місце, в добротні кам'яні будинки. Електричне освітлення, асфальтовані вулиці — все, як у великому місті. А з риштака смердить. Мабуть, рік не чистили. Нарешті він дотюпав до африканських крамничок, що лишилися на старому місці. Усі вони були зачинені. Висока трава, дикий чагарник заповнили колишній базарний майдан, буйно підступивши впритул до стін кинутих халуп. У стінах зяяли величезні діри, двері повиламани, шибки розбиті — кругом руїна. Біля дверей якогось дому Гіконьйо підняв дошку. Літери на ній вицвіли, стерлися, і Гіконьйо насилу склав з них слово, що колись красувалося на вивісці: «Готель». Заглянувши в дім, він побачив купу землі, черепки битого посуду, блюдець і склянок. Він постукав по стінці, копірснув її гострим кінцем дошки — штукатурка, обвалюючись величезними шматками, посипалася вниз. Здавалося, вся стінка ось-ось повалиться на нього. Гіконьйо вискочив на вулицю і стрімголов кинувся геть з населеного привидами Рунгея. Зупинився тільки тоді, коли ноги винесли його

го в поле. Пізніше він довідається, що позачиняти африканські крамнички наказав уряд. Це була кара для всіх жителів горбів. Звівши подих, він поплентався стежкою, що звивалася між огорожених живоплотом клаптів землі: водночас з будівництвом нових сіл англійці почали переділ земельних ділянок. Гіконьйо не бачив усіх змін. Він ішов, злякано здригаючись кожного разу, коли чіплявся за гілку або кущик високої трави. Зійшовши на вершину горба, він зупинився і окинув поглядом нове село: тісно скупчені хатини, життя, відкрите усім. Блакитний димок, що піднімається над дахами, танув у яскравому сьйві полуденного сонця. Учора краєвид був інший. Дим збирався в одну непорушну хмарину, що звисала над селом. Криваво-червоні промені призахідного сонця, наштотхнувшись на неї, жовтіли, тьмяніли і розчинялися в сірій імлі. Але вчора село не здавалося йому похмурим. А сьогодні навіть сонце не прикрашає його. Куди ж йому податися? Може, поїхати далеко-далеко... Але куди? Кроки по цементу, плач дитини, сповнений материнської любові погляд — від цього нікуди не втечеш.

Нараз Гіконьйо згадав, що йому треба доповісти про своє прибуття сільському старості. Надзвичайний стан ще не скасовано, і, тільки білий чхне, як люди одразу починали танцювати — байдуже, що музика ця їм давно набридла. Гіконьйо легко знайшов дім старости. Він містився у дворі поста місцевої охорони, на шосе, що вело з Накуру у велике місто.

Гіконьйо розчинив двері і завмер на порозі, побачивши суворе обличчя старости. Глузлива доля, видно, вирішила доконати його. Він не вірив власним очам.

— Чого стоїш, заходь! — пролунав голос Каранджі. Гірко і незбагненно: Каранджа — староста! Це він сидить за столом і поначальницькому супить брови!

— Кому сказав — заходь! — повторив Каранджа голосно.

Гіконьйо несміливо наблизився до столу. Суперечливі думки роїлися в голові. Він сів на стілець і прикусив нижню губу, щоб болем заглушити біль, не заплакати. Чиїсь голоси шепотіли йому, пронизуючи мозок і серце: «О, де ж боже милосердя? Чи буде край приниженням?» Каранджа, його давній приятель, розмовляв з Гіконьйо так, наче вперше бачить його, наче Гіконьйо злочинець.

— Чекай, чекай, — тягнув Каранджа-староста, знімаючи з цвяха віддрукований список. — Ти, якщо не помиляюсь, Гіконьйо, син... е... Варухіу? — Каранджа поставив галочку на папері. Гіконьйо дивився на ньо-

го, низько опустивши голову, боляче прикусивши губу.

— Слухай мене уважно. Тепер ти повернувся до нормального життя. Народ тут мирний, поважає закон. Ти зрозумів? Ніяких зборів, ніяких балачок про Ганді, про єдність та інші дурниці. Біла людина залишиться тут навіки.

Не усвідомлюючи, що робить, Гіконьйо підхопився і метнувся до дверей. Каранджа почекав, поки він добіжить до порога, і щосили гаркнув: «Стій!» Гіконьйо завмер, наче паралізований криком, очікувально обернувся.

— Ти куди?

— Зараз побачиш! — просичав Гіконьйо у відповідь і, розчепіривши руки, кинувся назад до столу, націляючись на горло Каранджі. І нараз зупинився як уколаний, скрикнувши від несподіванки. На нього дивився револьвер.

— Сядь, Гіконьйо!

І знову він опустився на стілець. Сидів і тремтів від безсилої люті. Невже це не сон? Він плюнув на підлогу — тільки так і міг виказати свою зневагу.

— Можеш плюватися скільки хочеш, — заговорив Каранджа красуючись. Він тріумфував. Відкинувся в кріслі, револьвер поклав перед собою на стіл. — Тільки хочу сказати тобі по-дружньому: ти мусиш зрозуміти, що до чого. Бачиш отам сторожову вишку? Одне моє слово — і тебе знову засадять туди.

Усе відбулося так швидко, що Гіконьйо не встиг навіть розібратися у вирі відчужень і думок, що клекотів у нього в голові. Він зрозумів лише, що Каранджа, який разом з ним давав клятву боротися з білими, тепер просторікує про всемогутність англійців. Той самий Каранджа, який приходив до нього в майстерню побалакати, з яким вони грали на гітарі, тепер кричить на нього. І лише зачинивши за собою двері старости і вийшовши за огорожу сторожового поста, він згадав, що Каранджа ще й той чоловік, який спав з Мумбі. Це його дитину носила вона під серцем. В запаленому мозкові Гіконьйо ім'я Каранджі, вимовлене напередодні матір'ю, якось не залишилось. Цілу ніч і весь сьогоднішній день він думав про те, що Мумбі його зрадила. Але навіть сидючи перед старостою, він не згадав, що Каранджа якось пов'язаний з цим невідступним боєм. А тепер йому раптом уявилося: Мумбі в обіймах Каранджі — і його наче вогнем опекло. Він мучив себе, викликаючи в уяві найменші подробиці: рипіння ліжка, його руки на її тілі, їхнє уривчасте дихання... О господи! Ноги йому підгиналися. Він ледве доплентався до деревця обіч дороги, прихилився до

нього. Він стогнав і щось хрипко бурмотів. Страшні видива не щезали, роз'їдали мозок. Звідки й сили взялися — він відштовхнувся від деревця й побіг до матеріної хатини. Жінка, яка покірно віддавалася Каранджі, мусить умерти! Він уб'є її, задушить оцими руками! Перехожі, глянувши на Гіконьйо, швидко сторонилися, даючи йому дорогу. О, як ще далеко! Він біг, але уява переганяла його. Йому вчувалося, що Мумбі, ледь ворущачи посинілими губами, благає зглянутися над нею... Але й тут доля перебігла йому дорогу. Хатина була замкнена. Може, вони замкнулися на засув зсередини? Він усім тілом наліг на двері, закричав:

— Відчини, гей! Відчиняй, продажна бабо! — Двері не піддавалися. Він розігнався, вдарив плечем, влетів у хатину, упав головою на камені огнища. На губах у нього виступила піна. Прохрипівши: «Боже, о боже!», — він тихо застогнав і замовк.

V

Про те, що діялося з ним перші кілька днів після табору, Гіконьйо згадував, мов крізь сон. І хоч як він старався, однаково не міг до ладу розповісти Муго, що ж все-таки тоді сталося. Йому бракувало слів, він у відчаї зводив до неба руки.

— Очевидно, я тоді збожеволів. Напевне, нема нічого гіршого, ніж коли тебе зрадить друг, близька людина, якій завжди вірив... Коли я прийшов до пам'яті, то побачив, що лежу на ліжку під кількома ковдрами. Отака гасова лампа ледве блимала, наче хвора. І дух у хатині стояв, мов в лікарні. Біля мене сиділа мати. Трохи далі стояла Мумбі. Я не міг бачити її обличчя, але чомусь зрозумів, що вона плаче, і серце защеміло від жалю до неї. Ні, ні, не могло цього бути! Та Мумбі, яку я пам'ятав, не підпустила б до себе Каранджу. Вона та сама, якою я її залишив, та сама! Але тут я побачив дитину... Виходить, те, що здавалося мені неймовірним, все-таки було, було... У мене клацали зуби, я тремтів, мов у пропасниці. Знаєш, я вже не думав про те, щоб її вбити. Я вирішив: ніколи й словом не прохоплюся про дитину, удаватиму, що нічого не сталося. І ніколи не спатиму з Мумбі. Мені залишилось одне: праця. Думати тільки про неї, про все інше забути. — Гіконьйо замовк і глянув на Муго. Але обличчя в того лишалося незворушним.

Гіконьйо зробилося якось не по собі, йому здалося, що все це вже було з ним, тільки він не міг пригадати, коли і де.

— І ось я забув про все, крім роботи, — повторив Гіконьйо. І знову Муго промовчав. В душі Гіконьйо відчув неясне розчарування. Важкий тягар, що гнітив його, полегшав, але відчуття нової провини закралося в серце. Він відкрив душу, весь розкрився перед Муго. Який буде вирок? Як грішникові, наляканому суворою сповіддю у священника-пуританина, йому хотілося швидше втекти, виплакати свою ганьбу в ночі.

— Мені час іти, — буркнув він, підводячись, і вийшов у темряву. Серце його калатало так гучно, що Гіконьйо зробилося страшно. Страшно глянути в очі Муго, страшно почути кроки по цементу. Морок навідав на нього з усіх боків. Він ішов до хати, що давно вже була чужа для нього. Праведність Муго, гріхозна невірність Мумбі однаково ранили його чоловічу гідність, підточували його віру в себе, поглиблювали ганьбу — адже він перший серед в'язнів Яли прийшов до білих з повинною...

Скоро Гіконьйо пішов, Муго кинувся до дверей, розчахнув їх, закричав: «Вернися!» Постояв, прислухався, не дочекавшись відповіді, сів на місце. Думки стрибали з одного на інше. Яких слів чекав від нього Гіконьйо? Чого він прийшов — почути слова розради? Двічі Муго облизував губи і відкашлювався, наміряючись заговорити, але так і не дібрав розуму, що сказати. Гнів, з яким Гіконьйо говорив про Каранджу, про його зраду, його зневага до Мумбі, примусили Муго внутрішньо здригнутися, наче шлунок його роз'їдала зла отрута. Навіть тепер, згадуючи те, він знову мимоволі здригнувся. Від хвилювання не міг усидіти на місці, підвівся, почав міряти кроками хатину. «Ну а що, якби... що, якби я не витримав і сказав... все одразу б кінчилося, розвіялося, як дим... Тягар на совісті... страх... надія... Розповісти б йому все... і хто знає, може... А що, коли це хитрість з його боку, хоче й мене викликати на відвертість...» Подумавши про це, Муго рвучко зупинився і, оглушений, сів на ліжку. «Ну, звичайно, чого б інакше вивертав він свою душу!.. Тепер мені все ясно, все! Удавав, що не дивиться, а сам свердлив мене очима... хотів переконатися, чи не страшно мені...» Але тут Муго запнувся — згадав, яка мука була написана на обличчі Гіконьйо, як схвилювано і правдиво звучав його голос.

Він вийшов з хатини. Може, нічна прохолода заспокоїть напружені нерви. Найкраще, мабуть, пройтися до Кабуї, заодно десь у крамничці можна випити чаю.

Морок лежав навколо нього, але тим яскравіше спалахували в мозку уривки спогадів, страшних, хвилюючих, тяжких. Пригадалась йому вчорашня ніч і рядки з біблії: «Хай судить злидарів народу, хай порятує синів убогого й угамує гнобителя». Ці слова ятрили душу, палили мозок...

Було це в травні 1955 року. Надзвичайний стан існував уже два роки. Якось Муго пішов у поле. Йому дісталася вузьенька, довга ділянка землі неподалік від Рунгейської станції. Поки що суворі заходи й тяготи надзвичайного стану не торкнулись його. За станцією лежало шосе, що зв'язувало ферми білих поселенців з Найробі, з Момбасою, з морем. Але Муго ніде далі Рунгея не бував і не бачив не тільки великого міста, а навіть великої ферми білої людини. Та й білих людей він бачив раз чи два, давно, коли ще був хлопчаком. Вони курили, балакали, посміювалися, а чорні тягали мішки з кукурудзою та піретрумом з вантажних машин у залізничні вагони. Коли вантаження закінчилося, товарний поїзд загуркотів і рушив. Муго дивився на все це з безпечної відстані. І відтоді, думаючи про білих, навіть про Джона Томпсона, він одразу уявляв собі людей з сигаретами в зубах, що оточили паровоз, який плювався димом.

Ну от, того травневого дня він розстебнув сорочку, кінці зав'язав на поясі і виставив руки з рукавів. Він ішов уздовж зелених рядів, а рукава і комірець, звисаючи, ляскали його по стегнах, лоскотали ноги. Сонце пестило чорний тулуб, запалювало на північній шкірі золотаві бліки. Молоді паростки кукурудзи, картоплі, бобів, гороху теж тяглися до сонця. Муго розпушував мотикою землю, руками підгортав її до стебел, висмикував бур'ян.

Якщо він зачіпав стебло, краплини роси на листках здригалися і, розбившись на безліч іскристих осколків, котилися вниз. Повітря було свіже, ясне, прозоре. Під соковитим зеленим листям волого чорніла земля, поля навколо весело зеленіли. Дуже гарно було навкруги. Але сонце пекло чимраз дужче, роса висохла, листя понуро опустилося. Ополудні зелень померхла, земля наче взялася попелом. Поля дивилися стомлено. Муго приліг у затінку дерева мварікі, відчуваючи те блаженство, яке приходить, коли розгинаєш спину опівдні, на славу попрацювавши зранку. Коли він відпочивав у полі, йому майже завжди вчувалися голоси. І цього разу голос проказав: щось з тобою сьогодні трапиться. Він заплющив очі і відразу побачив неясні образи чудного і дуже гарного предмета, простяг руки і майже торкнувся його. Соляний голос вів його в далеку долину ми-

нулого. Коли Мойсей стеріг отару тестя свого Іофора, він теж був зовсім сам. Він погнав овець далеко в пустелю і прийшов до гори божої, Хорива. І вийшов до нього із заростей терну янгол господній у полум'ї вогненному, і звернувся до нього всевишній: «Мойсею, Мойсею!» І Муго озвався: «Ось я, господи!»

Кожного разу, згадуючи цей день, він вважав його поворотним у своїй долі. Через тиждень хтось застрелив районного комісара Робсона, а в його життя нагло увійшов Кіхіка...

Коли Муго заходив до чайної у Кабуї, виявилось, що він збуджений ще більше. Раніше заклад називався «Мамбо Лео»¹, але тепер господар дав йому нове ім'я — «Ухуру». На вивісці було виведено: «Готель, бар і ресторан». Біля стойки кілька чоловік напідпитку незграйно заспівували якусь пісню. Гомоніли люди, що сиділи за хисткими столиками. Муго вибрав вільне місце в кутку. В нього паморочилося в голові, все навколо здавалося нереальним — земля, по якій він ішов, люди були відгороджені від нього примарною завісою. Якесь мить — і все зникає. І враз, заглушаючи п'яний гомін, задзвенів чийсь голос. І одразу запала тиша. Відокремившись від юрби біля стойки, до Муго шкандибав на своїх милицях Гітхуа. Зупинившись перед ним, він застиг по команді «струнко», козирнув по-військовому, зірвав з голови капелюх і закричав:

— Вождь! Вітаю тебе! — крізь жовті від тютюну зуби він видихав на Муго горілчанний перегар, запобігливо вклонявся.

— Не забудь про нас, вождь. Не обійди милістю своєю. Бачиш оце ганчір'я? Бачиш — блохи гризуть тіло? Не завжди я був такий, присягаюся здоров'ям старенької матусі. Спитай кого хочеш!

Він підняв догори палець, мов присягаючись, і оглядівся, закликаючи всіх присутніх у свідки. Відвідувачі посхоплювалися з місць і оточили Гітхуа й Муго. Муго був трохи наляканий загальною увагою, і в той же час ця дурна сцена давала йому якусь дивну втіху.

— Я водив вантажні машини. Не було людини від Кісуму до Момбаси, яка не знала б мене, — хвалькувато говорив Гітхуа, гордовито й войовничо стукаючи кулаком у груди. — Гроші для мене були ніщо — тьху! Я приторговував собі ферму в Керарапоні, поряд з Нгонгою. Вдома у мене було повно курей, а які яйця вони несли!.. Гей, офіціант! Іди сюди. Налий-но нам з вождем. — Муго сказав, що не питиме. — Ех, та що там — до надзвичайного стану я міг би ку-

пити весь бар! — в голосі Гітхуа пробилися сльози. Усі вже звикли до його похвалень — ніхто не сміявся. Люди слухали його, співчутливо хитали головами. Хтось зітхнув: «Нещасна Кенія! Коли ж ми матимемо спокій?»

— Усім нам в печінках сидить цей надзвичайний стан! — підтакували навколо.

— Бог свідок, коли почалася війна за незалежність, я не боявся, пішов битися. Гей, Генерале! Генерале! Куди це зник Генерал?

Усі почали оглядатися, шукаючи Генерала Р. А той стояв собі біля стойки із склянкою в руці, потішаючись з дармового спектаклю. Гітхуа все говорив, говорив. Про свої подвиги під час війни, про те, як постачав набої Кіхіці та «лісовим братам»... У нас люблять послухати красномовного оповідача. Навіть любителі випити забули про пиво і замріялися, натхнені героїчними спогадами Гітхуа.

— Та якось білий як вдарить! Ух-х! Мені куля осюди влучила.

Він виставив наперед куксу, і Муго мимоволі відсахнувся. Але, як і інші, він зараз симпатизував Гітхуа. Цей, в усякому разі, значно більше, ніж сам Муго, заслуговує на повагу.

— Уряд забув про тих, хто боровся за свободу. Нікому ми тепер не потрібні! — голос Гітхуа знову слізно затремтів. Потім у ньому зазвучали прохальні нотки.

— Ти вже, вождь, не забувай про мене! Пам'ятай про знедолених, про Гітхуа. Гей, офіціант! Неси нам по пляшці «таскера». Вождь заплатить, вождь не пожаліє келиха пива для нещасного Гітхуа.

Муго пошукав у кишенях, дістав два шилінги. Він відчував, що Генерал Р. не зводить з нього очей; мерщій підвівся, протиснувся до дверей і вийшов на вулицю. Але й тут його наздогнав голос Гітхуа:

— Спасибі, вождь! Спаси...

Муго переходив шосе, прямуючи в село, коли почув за спиною квапливі кроки. Хтось порівнявся з ним і пішов поруч. Це був Генерал Р. Муго затремтів. В голові заройлися страшні думки.

— Смішний він, правда?

— Хто?

— Гітхуа... Шкода, нам не по дорозі. Але я зайду до тебе завтра. — Генерал зник так само несподівано, як з'явився. Муго знову залишився сам у темряві. У нього наче вирости крила. Йому здалося, що він може охопити ніч, вдержати в долонях усю землю. Він стояв на порозі одкровення. Гіконьйо і Гітхуа підвели його до цієї межі. «Хай... порятує... синів... убогого...» — Це про нього, про Муго. Він уцілів, вижив, щоб рятувати таких, як Гітхуа, як Стара, усіх страждених. Так указано йому з неба. Ви-

¹ Назва популярного танцю.

рішено! Він виступить на святі Ухуру. Він поведе народ за собою, і людська вдячність зітре з його пам'яті колишню ганьбу, страшну правду про загибель Кіхікі. Небагатьом це дано. Тільки обранцям божим прощалися колишні гріхи у передбаченні великого слугування людям. Так було в часи Іакова й Ісава, так було в часи Мойсея.

Вночі йому приснилася Рира. Він побачив голих до пояса в'язнів, вишикуваних уздовж стіни. Серед них був і Гітхуа, і Гіконьйо. Напроти них стояв Джон Томпсон з кулеметом. Якщо вони не скажуть усе, що знають про Кіхіку, він розстріляє їх. І раптом Гітхуа закричав: «Муго, порятуй нас!» Крик підхопили інші: «Порятуй нас, Муго!» Благальні голоси злетіли і прозвучали, як удар грому: «Поможи нам, Муго!» І що найдивніше, Джон Томпсон приєднався до зойків своїх жертв і кричав голосніше за всіх: «Та врятуй же нас, Муго!» У цьому зойкові був такий біль, що Муго більше не вагався. Ну хіба можна їх відштовхнути? «Ось я, господи! Я гряду, гряду в полум'ї вогненному». І плачучі люди зітхнули з полегкістю: «Амінь!»

І сказав господь: я побачив страждання народу мого в Єгипті і почув зойк його від приставників його; я знаю скорботу його.

Вихід. 3; 7.
(Підкреслено червоним у біблії Кіхікі)

I

Треба гадати, вчені ще повернуться до випробувань, що випали на долю Кенії, і, аналізуючи уроки минулого, чітко і стисло пояснять, що ж таке сталося в Рирі, що табір цей привернув до себе увагу людей в багатьох країнах. Адже були табори й більші. Вся Кенія, від Мандійських островів у Індійському океані до островів Магіта на озері Вікторії, була покривана ними. Після арешту Муго з поліцейського відділка в Тігоні потрапив до концтабору Тхіка, куди звозили захоплених у полон партизанів з Ембу, Меру та Мварігі. Тут його протримали шість місяців, і він думав уже, що сидітиме в цьому таборі аж до кінця, та одного холодного похмурого ранку їх заштовхали у вантажні машини й одвезли на станцію. Вікна вагонів, у яких вони їхали до Маньяні, були забрані колючим дротом — і не сподівайся вистрибнути! У Маньяні їх зустрічали солдати. Тільки вони вийшли на платформу, як їх примусили стати навпочіпки і скласти руки на потилиці. Солдати били їх палицями, підхожуючи один

одного: бий — не жалій, адже ми не винні, що білий привіз їх сюди. Табір Маньяні був поділений на три величезних сектори: А, В і С. Муго потрапив до сектору С, де тримали найнебезпечніших злочинців. Сектори в свою чергу були поділені на зони, по десять бараків у кожній, а в бараку шістсот в'язнів.

Спершу Муго весь час допитували, а потім разом з кількома іншими в'язнями закували в кайдани і перевели до Рирі — табору, що містився в пустельному краю Кенії, неподалік від океану. Тут ніколи не було дощів, нічого не росло — пісок та скелі. Сюди завозили тих, хто категорично відмовлявся співробітничати з властями, поки Кеніату не звільнять з в'язниці, тих, хто не відповідав на запитання, кого неможливо було примусити працювати.

Табір Рира, як незабаром переконався Муго, був страшніший за Маньяні. В'язнів тримали на голодній пайці: сім унцій¹ борошна на день, вісім унцій м'яса на тиждень.

У Рирі Муго судилося знову зустрітися з Джоном Томпсоном.

Успіхи Томпсона в таборі Яли були такі помітні, що його незабаром перевели до Рирі. Він і тут навів порядок. До нього охоронники розважалися тим, що заковували людину голу в гарячий пісок і залишали так на добу. Томпсон заборонив подібним чином добувати зізнання. Замість цього він збирав в'язнів, умовляв їх, нагадував про домовленість, про обов'язок перед рідними. Вони можуть повернутися до дружин і дітей. Треба тільки зізнатися, що вони давали присягу. Томпсон чекав від свого методу магічних результатів — він виправдав себе в інших таборах: найзапекліші не витримували, здавались. У Рирі поліпшились санітарні умови. Раніше, якщо в'язень захворював на тиф, ніхто не заважав йому здихати; тепер хворих відправляли до госпіталю.

І коли, на його думку, в'язні «дозріли», Томпсон почав викликати їх поодиноці до свого кабінету. Роки колоніальної служби зміцнили його переконання, що, керуючи африканцями, треба весь час діяти несподівано. Але тут він зіткнувся із зовсім іншими людьми. Вони дивилися на нього — і мовчали. Через два тижні терпіння Томпсона мало не урвалося. Розповідаючи Марджері про свої діла, він аж шаленів: це ж просто ідоли!!!

Він сподівався, що третій тиждень нарешті дасть результати. Відкинувшись у кріслі, він чекав, коли чорні охоронники приве-

¹ Англійська торгова унція — 28,35 грама.

дуть чергового в'язня. В кабінеті було ще двоє офіцерів.

- Як тебе звуть?
- Муго.
- Звідки ти родом?
- З Табаї.

Томпсон зітхнув з полегкістю. Цей хоч не мовчить, відповідає на запитання. Добрий початок. Якщо один зізнається, інші наслідуватимуть його приклад. Він знав село Табаї; двічі був у Рунгеї районним комісаром. Останній раз дістав туди призначення на місце убитого Робсона. І він почав з в'язнем невимушену розмову: про те, яке воно гарне, це село — усе потопає в зелені, які там милі і привітні люди. Та незабаром повернувся до справи.

- Скільки разів ти давав присягу?
- Ні разу.

Томпсон підхопився і почав міряти кроками кімнату. Нараз зупинився навпроти Муго. Обличчя чорного видалося йому знайомим. Але всі вони такі схожі один на одного, розберися тут — маски якісь, а не обличчя.

- Скільки разів ти давав присягу?
- Ні разу.
- Брешеш! — заревів Томпсон, шаленіючи від люті.

Муго було байдуже, що його чекає. Він стояв на тій межі відчаю, коли людині вже не дороге життя. Смерть то й смерть. І що скоріше, то краще.

Один з офіцерів шепнув щось Томпсону. Той знову почав розглядати чорне обличчя. І тут йому сяйнула думка. Відіславши Муго в барак, він заглибився в теку з його «справою».

Отже, сподівання не виправдались. Більшість в'язнів, як і досі, мовчали. Мабуть, один тільки Муго хоч якось відповідав на запитання. А втім, і він сказав небагато — твердив те саме, що й на допитах у попередніх інстанціях. Але Томпсон вчепився в Муго, як кліш, викликав щодня. У нього було передчуття, що Муго все-таки «розколеться» раніше за інших. Зробивши на нього ставку, він зганяв на ньому свою злість. За його наказом охоронці не раз били Муго на очах у інших в'язнів. Іноді, озвірівши, він вихоплював батіг з рук охоронника і люто шмагав негідника. Якби Муго хоч зойкнув, Томпсон, може, і зглянувся б. Але той мовчав, і йому здавалося, що весь табір глузує з нього, зневажає за те, що він не може вибити з Муго навіть стогону.

І справді, престиж Муго серед в'язнів чимдалі зростає. Відчай його був такий глибокий, що він не смів стогнати. Переконавання в тому, що його спіткала заслужена кара, примушувало його мовчки терпіти біль.

Але збоку здавалося, що тут вся справа в нездоланній твердості духу. Товариші по табору, окрилені стійкістю Муго, написали колективну скаргу на своїх тюремників, вимагаючи, зокрема, щоб з ними поводитися як з політичними в'язнями, а не як з кримінальними злочинцями. Вимагали збільшити пайку. Погрожували, що в разі відмови оголосять голодовку. І одного дня всі як один відмовилися від їжі.

Томпсон мало не божеволів з люті. «Розчавити гадину», — скреготав він по ночах зубами. Він приставив до непокірних білу охорону. Розчавити гадину!

Але на третій день голодовки почалося заворушення, схоже на справжній бунт. Воно й було безпосередньою причиною загибелі одинадцятьох, що набрало широкого розголосу. Коли наглядачі несли в барак їжу, хтось кинув камінь і поцілиив одного з них у голову. Наглядачі покидали банки і з криком «убили» кинулись врозтіч. Бунт! А в'язні реготали, каміння летіло градом.

Те, що сталося слідом за цим, відомо всьому світові. Бунтівників замкнули в бараках. Удень і вночі мордували в'язнів наглядачі.

Ось про що згадував Муго, коли наступного дня після прозріння простував до оселі Гіконьйо. В своєму неймовірному порятунку від страшно́ї смерті він вбачав руку божу. Безперечно, він вижив, щоб врятувати нещасних, таких, як Гітхуа, від злиднів. Він, єдиний син у матері, народжений на світ для спасіння інших. Його збуджували і вабили хвилюючі перспективи, що відкрилися тепер перед ним. Він скаже Гіконьйо, що згоден очолити жителів Табаї на святкування Ухуру. І він очолить народ свій і поведе його через пустелю до нового Єрусалима...

Просторий дім під залізним дахом, що виблискував на сонці, був складений з товстих кедрових колод. Двір оточений рівною огорожею. За огорожею співало радіо. Але жіночий голос, глибокий, густий, майже заглушував соліста. Пісня була повільна й сумна і здавалася недоречною такого яскравого й сонячного ранку. Мумбі... Муго зупинився збентежений. Невже і в цьому домі немає спокою і миру. З хати вийшла Вангарі, тримаючи в руках казанок, попленталася до маленького, зовсім недавно зведеного будиночка в далекому кутку двора. Хлопчик, котрий, як зрозумів Муго, і був причиною незлагоди, стрибав по доріжці поперед Вангарі. У Муго не знати чого боляче стислося серце, коли він дивився на цю сцену.

Мумбі привітала його ясною усмішкою, наче чекала його приходу. Він згадав мо-

лоденьку дівчину, яка одного разу поспівчувала його горю: у нього померла тітка. Тепер це була вродлива, квітуча жінка. Але яке стомлене, невеселе обличчя. «Туга гризе її», — подумав Муго. Карі бездонні очі мовби огортали його. Він збентежився, навіть трошки злякався цього погляду.

— Мені треба бачити Гікон'ю, — сказав він, відмовляючись від запрошення сісти. — Його немає?

— Він завжди йде дуже рано. — У неї був рівний і ясний голос, але Муго все-таки зауважив ледь помітне тремтіння його.

— Сідай, — запросила вона знову. — Ну, прошу тебе, зараз буде готовий чай. — Голос задзвенів схвильовано, і він опустився на стілець, мимоволі підкоряючись їй. Розглядаючи її обличчя, він дивувався, що майже ніколи не думав про Мумбі й Кіхіку як про сестру і брата. А у неї такий самий розліт брів, і ніс, хоч і менший, але точнісінько як у Кіхіки.

— Як ся має брат? Я маю на увазі твого молодшого брата, адже у тебе є молодший брат. — Він заходився розмішувати чай у склянці, щоб приховати ніяковість.

— Каріюкі? — Вона сіла на стілець навпроти нього.

— Авжеж, тепер і я згадав, як його звати.

— То він вже два роки, як закінчив школу. Працював у банку в Найробі, а тепер вчиться в коледжі Макерере.

— Це в Уганді, в країні Оботе?

— Так, туди поїздом треба їхати. Цілу добу. Заздрю я йому — цілу добу в поїзді!.. Я ніколи так далеко не бувала. — Вона засміялася тихенько, її очі засяяли від самої тільки думки про подорож, все тіло випромінювало непереможну жаду життя наперекір стражданню. — Цього року він не приїхав додому на канікули, і дуже шкода — не побачить свята в четвер.

Муго не підтримував розмови про свято, і на якийсь час запала мовчанка. Він намагався придумати нову тему, але марно, і він підвівся, сказавши, що йому час іти.

Але Мумбі сиділа з тим самим виразом на обличчі, мовби й не чула його.

— Я хотіла з тобою побачитися і збиралася сама до тебе зайти, — сказала вона. І хоч говорила дуже тихо, її слова, як наказ, прикували його до стільця. Він сидів і чекав.

— Ти коли-небудь бачиш сни? — нараз спитала Мумбі, і сумна усмішка заграла на її губах. Запитання заскочило Муго зненацька, і знову крижаними лещатами його охопив жах.

— Звичайно, кожен бачить сни.

— Я не кажу про ті сни, що їх бачиш ночами, коли спиш. Я про інші — знаєш, коли

ти молодий, і день сонячний, і ти зазираєш у майбутнє і тобі маряться великі діла. І серце калатає, і ти хочеш, щоб дні ці скоріше настали, і тоді всі життєві злигодні залишаться позаду.

Муго затремтів. Вона говорила про те, що бувало з ним, прибираючи це в точні слова, вдихаючи в них життя.

— Такі сни у тебе бували?

— Можливо, іноді, — почав він нерішуче, але вона не дала йому закінчити.

— І вони справдилися! Я знаю, у деяких людей такі сни збуваються. У мене їх було так багато, і такі чіткі, наче наяву, — говорила вона, і голос її, очі, обличчя стали як колись.

— Це буває... Буває з... е... людьми... в юності... — ні, співрозмовник з нього зараз таки нікудишній.

— Зі мною це бувало кожного разу, — вела далі Мумбі, — коли я слухала Кіхіку. Моє серце линуло за його словами. Я мріяла про жертву в ім'я спасіння людей. І хоч часом мені ставало страшно, я жадала, щоб настали ці дні. Навіть коли я вийшла заміж, сни ці не зникали. Я намагалася зробити свого чоловіка щасливим, готувалася стати поруч з ним, коли буде потрібно. Я б носила його щит і подавала йому стріли. Якби сталося лихо і ворог повалив би його, він упав би в мої обійми, і я врятувала б його.

Її очі випромінювали світло. І дивлячись у ці ясні очі, він відчував, як в його душі зринають темні жадання.

— Але ось по нього прийшли, і я нічого не зробила, а коли, змучений, він нарешті повернувся додому, я вже не могла дати йому щастя.

Господи, яка вона молода, яка чиста душею!.. Він чимдалі глибше поринав в темний бездонний вир, одчайдушно борсаючись, б'ючи руками й ногами. Він не хотів потопати!..

— Іноді я думаю собі, — заговорила вона знову по паузі, — а Вамбуку бачила такі сни? Так чи інакше, але вона, вона... Ти її пам'ятаєш?

— Вамбуку? Щось не пригадую...

— Ну що ти! Та жінка, яку били в рові, а ти ще кинувся до неї на допомогу!

— Так... так... — він не запам'ятав обличчя. В пам'яті залишився тільки вираз муки і роздerta нагаєм сукня.

— Вона померла.

— Померла?

— Так. Від побоїв. Вона була коханою Кіхіки. Коли брат пішов у ліс, вона не могла йому пробачити цього і все-таки сподівалася, що він повернеться до неї, і була вірна йому. Але коли Кіхіку схопили й повісили, вона наче збожеволіла, кілька днів

не виходила з дому. А потім почала тягтися з солдатами, з поліцейськими, з ким попадя. Та якось невідомо чому вона дала одному поліцейському одкоша, і той вирішив помститися. Тоді, в рові, йому трапилося нагода... Вона так і не одужала після тих побоїв і через три місяці вмерла. Вона чекала дитини...

Мумбі піднесла до очей хусточку. В цей момент до кімнати вбіг її син. Ледве глянувши на Муго, він кинувся до матері на коліна.

— Мамо, чому ти плачеш? — Тепер він дивився на Муго неприховано вороже. Мумбі притисла малого до себе, мовби намагаючись захистити його від усього поганого і злого, від гіркої правди життя. Усміхнувшись, вона зашепотіла хлопчикові у вухо:

— Біжи до бабусі. Мерщій. Не можна залишати її саму. Ще, чого доброго, вкрадуть її воїни з племені ірім — що ти тоді робитимеш?

Хлопчик знову зиркнув на Муго, потім перевів очі на матір і побіг до дверей.

— В певному розумінні вона вмерла за мого брата, — закінчила Мумбі перервану думку, але тепер голос її звучав не так напружено, не тремтів. — Віддала себе в жертву. Або от ще Нжері.

— А це хто?

— Ще одна моя подруга. Вамбуку, Нжері і я разом ходили до поїзда. Але хто міг здогадатися, що серце Нжері належить Кіхіці. Вона була така задержувана, билася з хлопцями й дівчатами. І ніхто не знав про її таємні думки. Доти, поки вона не пішла в ліс, щоб боротися поруч з Кіхікою. Скоро після того, як його стратили, вона загинула під час перестрілки.

Обличчя Муго спохмурніло, нижня губа випнулася. Не хоче, не хоче він всього цього слухати. Він був уже в дверях, коли здивований вигук Мумбі наздогнав його і повернув до дійсності. Стоячи на порозі, він потроху приходив до тями, з соромом усвідомлюючи, яким чудним, мабуть, здається він Мумбі. Мумбі теж підхопилася, ледве приховуючи подив і збентеження.

— Я ні з ким не говорила про це, — сказала вона, знову опустившись на стілець. — Тільки з тобою така одверта... Чудно, я зараз пригадала... знаєш, що сказав одного разу Кіхіка, — а втім, він часто це повторював, коли сердився на своїх приятелів. І як це я не згадала раніше! Він казав, що справді серйозні діла, що вимагають таємниці, можна довірити лише такій людині, як ти.

Муго дивився на Мумбі невидючими очима. «Дай мені спокій з своїми спогадами!» — крутилося в нього на язичку. Але він тільки видувив ледве чутним голосом:

— Все це... жахливо...

Він теж сів, скорившись її жіночим чарам. Він наче заслаб від цього голосу, погляду. Беззвільно чекав, що буде далі.

— Я хотіла поговорити з тобою про чоловіка, — випалила вона, дивлячись просто на нього. Поступово вираз рішучості в її очах розтанув, поступившись місцем тихому, майже покірливому благанню. Її напіврозтулені губи легенько тремтіли.

— Мені він потрібен, потрібен над усе в світі, — додала вона, помовчавши і трохи заспокоївшись. Потім спитала:

— Ти знаєш про дитину?

І тут терпінню Муго настав край. Йому страшенно схотілося образити її, завдати їй болю. Це безумне бажання опановувало його чимраз більше: примусити її валятися на підлозі! Якого біса їй треба було тягти його в своє життя, забирати його спокій?

— Твій чоловік мені розповідав.

— Він сам тобі сказав?

— Так.

— Коли?

— Учора ввечері.

— Усе чисто?

— Все... Про дитину, про Каранджу. — Муго говорив уривчасто, радіючи в душі, коли вона кілька разів поморщилася, наче від болю. В кімнаті запала тиша. В очах Муго застигла ворожість. Навіть якщо вона заплаче, він не поворухнеться, навіть не спробує її заспокоїти. Але вже наступної миті Мумбі перервала напружену мовчанку і, наче згадавши щось дуже важливе, схвильовано вигукнула:

— А про дім він тобі не розповів? Вірніше, про наші дві хатини? Не розповів?

— Дім? Який дім? — перепитав він, щиро дивуючись.

— У якому ми жили до того, як він потрапив у табір. Ага, я бачу, він тобі про це не казав, — вела вона далі з якоюсь похмурою радістю. — Та він і сам нічого не знає. Хто йому скаже, крім мене? А зі мною він і розмовляти не хоче...

Муго згадав, що тих, хто в призначений термін не переїхав до нового села, виганяли з старих хатин силою, а хатини тут-таки підпалювали.

— Ще й тепер ночами я згадую червоний вогонь. У нас було дві хатини. В одній жила Вангарі, а в другій я. Вони наказали винести ліжко, одяг, усе начиння. Потім облили солом'яну стріху на хаті Вангарі бензином. Я ще, пригадую, подумала, що це ні до чого. Солома суха, спалахне, як порох. День був гарячий. Мати, — так Мумбі називала Вангарі, — опустилася на стілець біля нашого майна, сяк-так складеного на купу, а я стояла поряд з нею, накривши

хусткою голову. Начальник загону місцевої поліції запалив сірника й кинув його на дах. Але сірник погас, і всі поліцаї зареготали. Вони підбадьорювали його вигуками. Один навіть хотів вихопити в нього сірники, щоб показати, як це треба робити. Для них це була гра, забавка. Стріха загорілася лише після четвертого чи п'ятого сірника. Заклубочився темно-голубий дим, і вихопилося полум'я. Потім вони попрямували до моєї хати. Я не могла більше дивитися і заплющила очі. Я хотіла закричати, але голос пропав, жоден звук не вилетів з горла. Тут я згадала, що поруч мати. Я вирішила кудись одвести її, щоб вона не бачила цього жаху. Адже вона сама будувала ці хатини, після того як її чоловік Варухіу вигнав її. Але вона відсторонила мої руки і похитала головою, невідступно дивлячись на полум'я. Ось-ось мав завалитися дах. Я пам'ятаю, яким боєм озвався цей страшний тріск у моєму серці — дахи на обох хатинах завалилися один за одним. Мати задихалася, хапала ротом повітря. І все-таки вона так і не відвела очей від полум'я... Щось обірвалося в серці, щось наче надломилося в мені, коли впали стіни.

Старе Табаї спалили незабаром після того, як загін Кіхікі здійснив наскок на поліцейський відділок у Махі. Власті розлютились. Кажуть, один чоловік з Ньєрі на ймення Мвангі Матемо, почувши по радіо про взяття Махі, забув про обережність і побіг поділитися радістю з сусідами. Його негайно відправили в Маньяні, найбільший, найстрашніший концтабір. Повідомлення про Махі було одразу ж вилучено цензурою з радіопередач. Але радіо лише підтвердило те, про що вже й так знали жителі Кікуйюленда. Власті вирішили мститися. Вийшов наказ закрити усі африканські торгові містечка, такі як Рунгей, «в інтересах спокою і безпеки». Жителів вирішено було переселити в «укріплені» села. Коли пройшла ця чутка, люди спершу тільки недовіркою знизували плечима, побиваючись за тими, хто пішов у ліс або потрапив до концтабору: чи судилося їм повернутися. Але Томас Робсон, що був тоді районним комісаром, об'їздив пагорби і оголошував: за два місяці зламати старі і спорудити нові будинки.

Мумбі було важко: сім'я залишилась без мужчини. Врешті-решт, тісніше затягнувши пояс, вона взялася сама до чоловічої роботи. Разом з Вангарі вони розчистили будівельний майданчик. Прийшов Каранджа, і з його допомогою вони намітили на землі, де зводити стіни. Каранджа був похмурий, але Мумбі, заклопотана своїми справами, не помітила, які почуття вирують у нього. За кілька днів майданчик був гото-

вий. Тоді вона пішла в гайок, що належав батькові, і нарубала акації для стовпів і підпірок. У ті дні в Табаї не курилися над дахами димки, бо чоловіки й жінки поверталися додому лише з настанням темряви, вранці вони знову йшли на будівництво. За одну ніч діти дорослішали, ставали мужчинами. Жінки наділи брюки. Тільки немовлята, прив'язані за спинами матерів, як завжди пищали, вимагаючи уваги, піклування, їжі. Каріюкі після школи кожного дня поспішав додому, щоб допомогти сестрі.

Чоловіки, побачивши жінок, які, подібно до Мумбі, вилізли на дах і забували цвяхи, сміялися: «А все через те, що в Англії коронували нову вангу. Нічого доброго від бабського царства не чекай!»

— Годі вам дурниці молоти, — жартома огризалися жінки, радіючи з короткого перепочинку. — Либонь, кенійський губернатор теж має те, що відрізняє чоловіка від жінки.

— Але ж той губернатор сам у баби на повідку. Де ваші чоловіки? Пропадають у концтаборах, відбила їх у вас Єлизавета.

— Не забувай про тих, хто в лісі, — гнівно відповідали жінки, уже без недавньої добродушності. І чоловіки, вже мовчки, поспішали на свої майданчики, і знову звідусіль долинали тільки стукіт молотків та вищання пилок.

Хоч крім Каріюкі їм зрідка допомагав і Каранджа, вони все одно не впоралися своєчасно з роботою. Два місяці пролетіли, а нова хатина ще не була обмазана глиною. Мумбі і Вангарі ночували в старих халупах, розраховуючи за день-два завершити будівництво. Але наступного дня після закінчення строку в село прийшли поліцаї. Відчинивши двері, Мумбі побачила їхні похмурі обличчя і кинулася до Вангарі, щоб підготувати стару до найгіршого.

— Я знала, що вони не примусять себе чекати, дитино моя, — гірко промовила Вангарі і заходилася виносити всяке начиння з приреченої хатини.

Поліцаї, зробивши свою справу, пішли геть з урочистими мінами, наче виконали релігійний обряд. Вони улесливо дивилися на Робсона, чекаючи його похвали. Але Робсон уже їхав далі. Ще стільки халуп треба спалити, часу до вечора лишилося обмаль!..

І ось останні хатини старого Табаї зникли в полум'ї. На їхньому місці тепер темніли згарища та купи чорної глини.

— Ту ніч ми з матір'ю провели в нашій новій недобудованій хатині. Батько, порушивши наказ про комендантську годину, пробрався в темряві до нас, кликав до себе. Але Вангарі рішуче відмовилася, а я не могла покинути її саму. Ми вже настелили

дах, але стіну не обмазали, і цілу ніч у хаті гуляв вітер. Я загорнулася в стару ковдру і мішок та все одно тремтіла, ніяк не могла зігрітися. Мені здається, я так і не заснула ні на мить. Я знала, що й мати не спить. Але ми мовчали. Здавалося, цій ночі не буде кінця...

З того дня Каранджа почав часто приходити до нас, питав про здоров'я, іноді приносив їжу. Він був тихий, наче прибитий якийсь, щось його непокоїло. Спершу я на це не звернула уваги. Я навіть не помітила, що він приходив дедалі частіше. У матері, після того як спалили хатину, болів живіт, голова, суглоби. Мені було не до Каранджі. Якось він прийшов, коли я саме рубала дрова. Стояв і мовчки дивився. Ненавиджу, як на мене дивляться, коли я працюю. Я бентежуся, руки стають неслухняними. От я й сказала: «Ніж отак стовбичити тут, краще б допоміг жінці». Він узяв з моїх рук сокиру і нарубав дров. І все це мовчки. «Зайди випий чаю, ти його заробив», — сказала я і нахилилася, щоб зібрати дрова, а він в цей час простягнув руку, торкнувся мого волосся й прошепотів: «Мумбі». Я підвела голову й побачила, що він хоче мені щось сказати. Я злякалася. Знаєш, одного разу Каранджа посватався до мене, було це за тиждень чи два після того, як я вже погодилася одружитися з Гіконьйо. Я тоді спробувала обернути все на жарт і нагадала, що Гіконьйо — його близький друг. Він ніколи більше не починав про це розмови і, як і раніше, приходив у гості до мого чоловіка. Він тоді, певне, помітив, що я злякалася, бо, не сказавши й слова, одразу пішов. Навіть ні разу не озирнувся. Мабуть, якби він озирнувся, я б його зупинила, бо мені навіть соромно зробилося: було ясно, що на серці в нього якийсь тягар. Крім того, він був добрий до мене і до матері, поведився, як справжній друг.

Він не приходив більше. Незабаром після цього англійці схопили Кіхіку біля лісу Кінен'є і повісили. Знаєш, мій батько, відважний воїн, чия слава лунала від Ньєрі до Кабеге, плакав цілу ніч, як дитина. Мати — моя рідна мати Ванджіку — марно намагалася розрадити його. З того дня мої батьки одразу постаріли, надломилися. Я думаю, вони б померли, якби не Каріюкі, їх остання радість і надія. Я теж захворіла: дві ночі підряд мене нудило, я не могла ні їсти, ні пити, а потім, ти знаєш, ціле село покарали за брата. Ти знаєш і про рів. В усякому разі ти застав початок. А незабаром після того, як тебе арештували, коли ти заступився за Вамбуку, до мене дійшла чутка, що Каранджа записався в поліцаї. Адже він був другом Кіхіки й Гіконьйо, во-

ни разом давали присягу. Невже він наважився зрадити їх?

Але я так стомлювалася, що не мала сили обміркувати все до кінця. Рів мав оточувати все село. Після твого вчинку солдати й поліцаї просто пошаліли. Спускалися у рів і били будь-кого, хто піднімав голову або, на їх думку, працював надто повільно. Нас весь час стерегли. Лише за дві години до заходу сонця жінкам дозволяли піти приготувати щось поїсти. Чоловіків не випускали з села зовсім, навіть дітям заборонили ходити до школи. Незабаром замість двох годин свободи нам залишили одну. А потім забрали й ту. Боялися, що рів не буде викопаний вчасно. Село стало нашою в'язницею, навколо солдати стали табором, і втекти було неможливо. Ми залишилися без харчів. Почув би ти, як плакали голодні діти! Але новому районному комісарові було наплювати на наших дітей. Зате він дозволяв солдатам хapati жінок, що сподобалися їм, і силоміць затягати до свого табору. Господи! Не знаю, як я уникла такої долі. Кожної ночі я благала бога: «Хай зі мною буде що завгодно, тільки не це!..» Вамбуку вмерла, і її закопали тут-таки, поруч з ровом.

Знаєш, нам усім здавалося, що настав кінець світу. Але одного разу хтось несподівано заспівав, і всі підхопили пісню. З усіх боків збіглися солдати і поліцаї з нагаями й палицями, але ми співали. Відтоді так і повелося. Жінка або чоловік на одному кінці рову, бувало, заспіває, а ми всі підхоплюємо, на ходу придумуючи слова:

Діти Ізраїлеві
Пропадали в Єгипетським рабстві,
Їх примушували працювати більше
За волів і ослів.

Та особливо полюбилася нам пісня про Вамбуку:

Коли я згадую Вамбуку, —
Красуню Вамбуку,
Як вона зводила очі до неба, —
Серце моє плаче.
Молись, молись,
Хвали ЙОГО,
Бо ВІН бог нам на віки вічні.
Як забути це сонце і пил,
І рів, зрошений кров'ю моєю!
Коли ВОНИ штовхнули мене у рів,
Серце моє сходило слізьми.

Мумбі урвала свою розповідь, щоб наспівати Муго мелодії цих пісень і пригадати слова, які вона майже забула. Мелодії були повільні, урочисті й смутні. На очі їй знову навернулися сльози, вона часто дихала. А Муго сидів непорушно, і в уяві його поставали трагічні сцени, свідком яких він не був, бо на той час його вже одвезли в табір.

— Тільки калік, старих, як мій батько, та дітей не примушували працювати. Але їх зганяли до рову, і вони, сидючи над ним, мусили дивитися, як гнуть спину їхні дружини, сини й дочки, як шмагає їх нагаями охорона. Кожного дня приходив районний комісар з великим рупором і знову й знову нагадував жителям Табаї, за що їх карають. «Ваше село,— сказав він,— буде пересторогою для всієї округи. Хай нікому більше не схочеться допомагати «лісовим братам».

Умерли ще дві жінки. І знову їх закопали біля рову.

Каранджу я відтоді не зустрічала. Люди казали, що не раз бачили, як він походжав понад ровом, але там, де працювала я, він не з'являвся. Настав день, коли всі наші харчі кінчилися. Я не могла звернутися до сусідів — вони самі нічого не мали. Тоді намагалися не заходити в чужий дім під час обіду чи вечері, щоб не завдавати прикросів господарям. І ось я відчула, що не можу більше терпіти голоду. Мушу сказати, що мої батьки і свекруха трималися краще. А мені здавалось, що я вже не протягну й дня. І того самого вечора прийшов Каранджа. Він не зайшов до хати, а викликав мене за двері. В темряві він прокрався до нашої хатини і приніс хліба. У мене текла слінка, як у голодного пса, якому показали кістку. Та коли я побачила в нього на поясі револьвер, руки не піднялися взяти в нього їжу. Я повернулась у дім. (Вже тоді ширилися чутки, що мого брата зрадив Каранджа). Я нічого не сказала Вангарі, і вона ні про що не питала, але, глянувши на її виснажене обличчя, я пошкодувала, що не взяла хліба. Я подумала, що Вангарі вмере і всі ми помремо, і я мовчки заплакала. Я знала, що й батьки, і Каріукі так само поневіряються і голодують, як ми.

Померли ще двоє.

Уже ніхто не співав у рові. Взагалі не було чути людських голосів, здавалось навіть, що голодні діти стомилися плакати. Тільки дзвін мотик і лопат та свист нагая. Дивний то був день. Я взагалі перестала будь-що відчувати. І знов увечері прийшов Каранджа. Я не могла бачити його обличчя в темряві, але, зібравши останні сили, прошепотіла: «Юда!» Коли він заговорив, голос його звучав, наче здалеку... «Візьми ось кукурудзяного борошна й хліба, інакше ви помираєте. Я не виказував Кіхіку, не виказував. Що ж до цього револьвера, якого мені дали білі, то знай: настане час, коли й ти зрозумієш, що кожна людина самотня і, щоб вижити, вона мусить думати тільки про себе і дбати про себе».— Він повернувся й пішов. Чомусь я повірила в те, що

він сказав про брата. Але в будь-якому випадку цього разу я взяла б хліб, принесений ним. Звичайно, після його слів взяти його було легше. Проте коли я повернулася до хатини, сором охопив мене, незважаючи на лютий голод, і я не могла сказати Вангарі, звідки ця їжа. Та вона ні про що мене й не питала. І коли наступного дня я поділилася борошном і хлібом з батьками й братом, вони теж ні про що мене не питали. Багато днів я ходила опустивши голову. Бачиш, часи були такі, що деякі жінки самі пропонували себе солдатам за жменьку борошна або шматок хліба, і мені здавалось, що я не краща за них. Досі я нікому не розповідала про те, хто врятував нас від голодної смерті. Бо, правду кажучи, мені досі соромно.

Загалом тоді померло двадцять душ, і чоловіки й жінки. Їх закопали поряд з ровом. Діти ж, хоч як це дивно, всі вижили.

Коли рів викопали, я дістала роботу на фермі білих. Тим, хто наймався до білих, давали спеціальні посвідчення, що звільняли від трудової повинності, обов'язкової для тих, хто лишався в селі. Та й перепустки їм було легше одержати. В перепустці мала стояти печатка районного комісара — інакше солдати не випускали з сіл у район білих фермерів. Загалом, я могла вважати, що мені пощастило. Одержувала я дев'ять шилінгів на тиждень, а на інших фермах платили лише шість або навіть чотири шилінги. Ми працювали на величезній чайній плантації, пололи бур'ян, збирали чайний лист. На зароблені гроші я купувала борошно, і цим ми годувалися усі п'ятеро. Я дала собі слово не брати більше нічого від Каранджі, який на той час вислужився, став начальником поліцейського загону. Каріукі приносив добрі оцінки з школи, я платила за його навчання. З ним ми пов'язували всі наші сподівання на майбутнє. Він буде освіченою людиною — вирішили ми.

І весь час я думала про чоловіка. Аби тільки він був поруч, все інше додасться! Минали місяці, роки, ми нічого не знали про тих, кого відправили до табору. Радіо говорило, що вони ніколи не повернуться. Передаючи одне одному ці слова, в душі ми не вірили їм. Проте коли якась із жінок наважувалася взяти їх під сумнів, інші накидалися на неї: «Звідки ти знаєш?» Але серцю ці слова надії було солодко чути, і нам хотілося, щоб та жінка наполягала на своєму, переконуючи нас, що наші чоловіки повернуться.

І тут сталася ця історія з поліцейським начальником Муруїтхія, і ми з острахом почали чекати нового рову. Цей чоловік був господарем у нашому районі. Ох, який це був звір! Особливо перепадало від нього

переселенцям і наймитам з Ріфт-Веллі, Уганди і Танганьїки. І ось одного разу його підстрілили, коли він ішов до Ндейї, серед білого дня. Той, хто стріляв у нього, був у військовій гімнастичній команді й пілотці. Він ішов слідом за начальником та його загonom і зупинився, коли зупинялися ті. Коли Муруїтхія зайшов у ліс, невідомий підбіг до нього і вистрілив. Кажуть, він голосно реготав, глузуючи з поліцаїв, які з жахом кинулися врозтіч. Начальник вижив, і його відвезли в госпіталь Тімор. За тиждень його прийшли відвідати двоє, принесли кошики з їжею. Документи у них були справні, і їх пустили до нього. Там вони вбили його, вистрібнули у вікно і повернулися до лісу.

Ось тоді Каранджу і призначили начальником поліції. Незабаром він розвернувся так, що перевершив навіть свого попередника. Наказував прочісувати ліс, виловлював партизанів. Останніх здорових чоловіків з села відправив до концтабору. Суворостежив за додержанням комендантської години і трудової повинності. Яюсь, повертаючись з роботи, я зустрілася з ним. Він зупинився і покликав мене. Я йшла собі, мовби нічого не чула. Двоє поліцаїв кинулися слідом за мною, але Каранджа гукнув, щоб вони не чіпали мене і йшли далі, а він їх наздожене.

— Чому ти не дав їм убити мене? — крикнула я.

— Мумбі, будь ласка...

— Не смій вимовляти моє ім'я, мерзотнику!

Я не тямала себе від люті, та ще боялася, що він нагадає мені про свої подачки. О, як гнітила мене ця ганебна таємниця, що міцно зв'язала мене з ним.

— Мумбі, за що ти мене ненавидиш? — тихо сказав він, і тут його прорвало. Він почав говорити, що палко мене кохає, що ніхто, крім мене, йому не потрібен і що він уберігся від табору і не пішов до лісу тільки через мене.

Аж дивно, як ми вміємо виправдувати будь-які вчинки, якщо хочемо цього. Так чи інакше, але ненависті до нього у мене вже не було — тільки зневага. І справді, це було гідке видовище: форма кольору хаки, величезна гвинтівка за плечем — і освідчення в коханні посеред дороги. Я навіть засміялася. Це, здається, зачепило його, але не зупинило. Він говорив і говорив. Але його ніжності на мене не впливали. Мені хотілося зробити йому боляче, помститися за Кіхіку, за Гіконью, за всіх.

— Ти б позичив у своєї матері спідницю: мужчини пішли битися, а ти залишився лизати чоботи своїм білим чоловікам, — голосно вигукнула я. Я гадала, що він по-

б'є мене. Губи в нього затремтіли, він намагався щось відповісти. Обличчя його зробилося сірим, і врешті він сказав тихо, але чітко:

— Ти нічого не розумієш. Ти що ж, хочеш, щоб усі загинули в лісі або в таборі і щоб білий залишився на цій землі? Білий сильний. Не треба про це забувати. Я знаю, бо сам скуштував усього. Не треба тішити себе ілюзіями: Джомо Кеніату ніколи не звільнять з Лодвара. Англійці закидають ліс бомбами, як вони це робили, воюючи проти японців у Малайї. А ті, хто в таборі, ніколи, ніколи не повернуться додому. Ні, Мумбі. Відважний загинув на полі бою. А боягуз вижив, щоб побачити матір. Відхилити від себе удар — це ще не боягузливість.

Мені зробилося страшно.

— Геть від мене, дай мені спокій! — закричала я, відчуючи, як підгинаються в мене ноги. Він пішов. Який тягар на серці! Яка це жорстокість — сказати, що Гіконью ніколи не повернеться!

І все ж таки кінець кінцем я сама пішла до Каранджі в поліцейський відділок. Довелося, заради Каріюкі. Він закінчив восьмирічку і єдиний у нашому районі дістав місце в середній школі Сіріани. Багато хто на нього злостився й заздрило: як же це воно, брат у нього в ліс пішов, а його беруть до урядової школи, куди і сини вірних властям людей не можуть потрапити? Але заздрісники могли б нашкодити нам лише в тому разі, якби довели, що й Каріюкі приймав присягу. Ось чому ми з ним пішли до начальника поліції. Каранджа ні про що нас не питав. Він дав нам листа, у якому свідчилося: перевіркою встановлено, що Каріюкі клятви не давав. Мені стало соромно за ті слова, що їх я наговорила Каранджі минулого разу.

Коли Каріюкі поїхав до Сіріани, мої батьки ожили. Мбугуа навіть знову почав мріяти про майбутнє. А Ванджіку плакала від щастя. Я теж була щаслива і все-таки ні на хвилину не забувала слів Каранджі про те, що в'язні ніколи не повернуться. Може, Гіконью та інших вже давно розстріляли. Ця думка не давала мені спати ночами, навіть молитви не допомагали. Тепер настала черга Вангарі втішати й підбадьорювати мене. За ці роки чекання ми з нею зійшлися ще ближче, вона мені стала наче другою матір'ю, а може, навіть дорожчою за матір...

Каранджа часто казав, що даремно я зберігаю вірність чоловікові. Каральні війська били «лісових братів». Від в'язнів ні листа, ні звістки. Радіо про них більше не згадувало. І ось Каранджа почав поглядати на мене зверхньо. Він уже не бентежив-

ся, як раніше, зустрічаючись зі мною,— навпаки, дошкульно жартував і сміявся. Але моє серце належало одному тільки Гіконьйо... Чекавиму його, свого чоловіка, навіть коли мені судилося побачитися з ним тільки на тому світі... Я вже ні на що не сподівалася, не вірила, що він живий, і жила тепер спогадами про безхмарні й щасливі дні до запровадження надзвичайного стану.

...Я тебе, мабуть, стомила довгою розповіддю, але, ти знаєш, ось — відкрила тобі душу, і мені тепер легше. Одного разу Каранджа прислав за мною. Було це в четвер, як зараз пам'ятаю. Я стомилася, і життя мене не радувало. Ну яке ж це щастя, сам подумай, якщо не можна жити для коханого, чути його дихання, бачити його, простягти руку і відчувати — ось він! Гіконьйо загинув... Надзвичайному стану не видно кінця... Все-таки я пішла до Каранджі, вирішивши, що коли він щось собі дозволить, я вдарю його дошкою по голові. Він був сам в домі. Я затрималася на порозі. Він не дивився на мене. Мені здалося, що він змінився, постарів, стомлений. Я навіть здивувалася. Може, він хворий! І от я зайшла і спитала, навіщо він мене покликав. Він відповів не одразу.

— Твій чоловік незабаром повернеться.

— Що?

— Твій чоловік повертається,— повторив він, намагаючись усміхнутись.

Пекучий біль пройняв мене, наче кров і життя ринули в моє заміле і змертвіле тіло.

— Слухай, Каранджо, не треба знущати з мене,— я затиалася, язык у мене плутався. Серце розривалося від страху й надії. Я б віддала все на світі, аби тільки взнати правду.

Він підійшов до мене і показав великий аркуш паперу з урядовими печатками. Це був список тих, кого звільняли з таборів. Я знайшла в ньому ім'я Гіконьйо.

Що тобі сказати іще? Пам'ятаю, мене охопила радість і вдячність. Я сміялася, мені навіть було приємно відчувати холодні губи Каранджі на своїх губах. Я забула про все, наче збожеволіла. Що було далі, тобі ясно. Я віддалася Каранджі.

...Вона замовкла. Тільки палали її темні жагучі очі. Вона була молода, гарна... Під горло Муго підкотив клубок. Він тремтів. Мить — і він опинився на дні глибокої безодні. Земля була десь високо над ним: життя, боротьба здавалися прекрасними, незважаючи на муки, кров, злидні, голод. Він потроху оговтався і навіть здивувався: таким яскравим було це видіння.

— Коли я отямилася і зрозуміла, що ста-

лося, я помертвіла від жаху. Каранджа говорив якісь ніжні слова, але я бачила, що він переможно усміхається. Я схопила його черевики і пожбурила в нього. Вибігла з дому. Я не могла навіть плакати. А ще кілька хвилин тому я була така щаслива!.. Тепер залишився тільки тупий біль. Прийшовши додому, я кинулася до Вангарі і тільки тут заридала, хоч і не могла як слід пояснити їй, що сталося. Але вона немовби зрозуміла і, обійнявши мене, намагалася втішити, заспокоїти...

Муго змучила, спустошила розповідь Мумбі. Він марно шукав потрібних слів.

— Чого ж ти від мене хочеш? — закричав він нарешті, слабнучи від жаги й душевного болю.

Вона хотіла щось відповісти, коли хтось постукав у двері. Зайшов Генерал Р., а позад нього, як тінь, виріс Лейтенант Коїнанду. На Генераловому обличчі сяяла весела усмішка, він був зовсім не схожий на ту людину, що її Муго бачив у неділю ввечері і напередодні. Коїнанду, навпаки, дивився похмуро і неухважливо.

— Ми на одну хвилину,— сказав Генерал Р., сідаючи. Він обернувся до Муго. Справді, сьогодні він був балакучіший і привітніший, ніж звичайно.

— Ми зайшли до тебе, але не застали вдома і вирішили пошукати тут. Пам'ятаєш, я тобі казав учора, що зайду? Ти був чимось схвилюваний, знервований. Нікого не помічав, нічого не чув. Я тебе наздогнав на шосе, а ти тільки щось буркнув, я й не второпав що. Оцей ще мені Гітхуа!.. Ти чув, що він казав про патрони?

— Я не... не пам'ятаю...

— Ну от! Я й кажу, що ти витав у хмарах! Гітхуа усюди хвалиться, що він постачав нам патрони, а насправді ми від нього не одержали жодного кукурудзяного зернятка — так ми в лісі називали кулі. Та й його самого не бачили ні разу.

— Невже ні разу? — перепитала Мумбі.

— Ні разу. І ще я довідався, що ніколи він не був поранений в бою.

— А що ж у нього з ногою?

— З ногою? Просто вантажна машина, яку він вів, перекинулася в Накуру. От і довелося ампутувати ногу.

— Чому ж тоді...

— Так йому цікавіше жити на світі. Він вигадує все, щоб якось виправдати прожиті роки. Розумієш? А хіба ми усі не робимо те саме? Постраждати у боротьбі за свободу почесніше, аніж в автомобільній катастрофі.

Муго здалося, наче Гітхуа зрадив його. Він знову залишився сам. Мумбі і Генерал Р. розвіяли його мрії. Він зажмурився, не

витримавши пильного погляду Генерала. Де те світло, що зіграло його минулої ночі, що сяяло для нього ще цього ранку, до того, як він переступив поріг дому Мумбі?

— Та годі про Гітхуа. Нам потрібен ти,— звернувся до Муго Генерал Р.

— Може, мені вийти? — спитала Мумбі, підводячись.

— Навпаки, залишайся, це стосується твого брата.

— Каріюкі? З ним щось сталося?!

— Ні, Кіхікі!

— Ох!

— Я вже казав у неділю, що Кіхіка напевне потрапив у пастку. Він пішов на якусь важливу зустріч. Ну от, є лише троє, з ким він міг домовитися про зустріч. По-перше, Вамбуї. Але Кіхіка напередодні вирядив її в Накуру, до наших людей. По-друге, ти, Муго!.. — сказав Генерал, свердлячи його поглядом. У Муго похололо в животі.

— ...Але кожна дитина знає про те, що ти зробив для Кіхікі і як білий помстився тобі за це.

— То хто ж в такому разі? — спитала Мумбі, полегшено звівши подих.

— Друг і недруг. Як це, бувало, говорив Кіхіка? І друг може виявитися ворогом.

— Хто ж він? — нетерпляче наполягала Мумбі.

— Бачиш, раз чи два Кіхіка сказав, що хоче зустрітися з Каранджею.

— Боже,— зойкнула Мумбі, кинувши швидкий погляд на Муго.

— І одразу ж після арешту Кіхікі Каранджа записався в поліцію. Те, як він тепер поводить у Гітхімі, теж говорить про те, що він винний. Коїнанду учора побував там.

Коїнанду здригнувся і втупив очі в Генерала. Обличчя його скривилося, він дивився якось зацьковано.

— Але більш мене в Гітхіму не заманиш. Ніколи! — випалив він якимсь дивним, дзвінким голосом. Мумбі і Генерал обернулися до нього.

— Що з тобою? — спитав Генерал.

— Нічого, нічого,— відповів Коїнанду, ледве стримуючи дрож. — Не звертайте уваги. Я, здається, застудився.

— Тобі треба лягти,— сполошилася Мумбі.— Може, дати аспірину?

— Та ні, просто голова трохи болить.

— Що ви... Чого вам від мене треба? — затинаючись, спитав Муго, тільки тепер відриваючись од своїх думок.

— Мова йде про святкування Ухуру в четвер. Але спершу я хочу сказати, що ніколи не молився християнському богові, ніколи в нього не вірив. Я вірю лише в Кі-

куйю і Мумбі, і в наш чорний народ. Але одного разу і я молився. Від щирого серця! Якось у лісі я став на коліна і заплакав. Боже, якщо ти чуєш мене, дай мені вижити, і я знайду убивцю Кіхікі! І ось настав час виконати клятву. В четвер народ збереться у Рунгеї, щоб вшанувати пам'ять Кіхікі. У Гітхімі у нас є своя людина, Мваура, він умовить Каранджу піти на мітинг. Ну от, що ж від тебе вимагається? Наприкінці свого виступу ти оголосиш: той, хто зрадив Кіхіку, мусить вийти наперед і покаятися перед народом, бо, виказавши Кіхіку білій людині, Каранджа тим самим зрадив усіх чорних людей на землі.

Генерал замовк, і настала тривала пауза. Кожен перебирав у пам'яті свої страхи і сподівання. Тиша була напружена, мов туго натягнута кодола, що ось-ось трісне. Нарешті Муго підвівся. Він увесь тремтів: несподівано для себе він вирішив...

— Це неможливо,— промовив він.— Я саме прийшов сказати Гіконью і передати партії, що не могу бути керівником. Нехай партія знайде іншого промовця.

Він задихався, хотів, здавалося, іще щось додати, але рвучко обернувся і вибіг з дому.

II

Рішення умовити Каранджу піти на свято в Рунгеї, а якщо не вдасться умовити, то привести його силоміць, було ухвалено напередодні, після зустрічі Лейтенанта Коїнанду з Мваурою.

Усе, що розповідав Мваура, ще раз підтвердило давні підозри Генерала Р.: Кіхіку зрадив Каранджа. І буде справедливо, якщо Каранджа вмере в день Ухуру. Коли свідком буде весь народ, зрадник або сам признається, або викаже себе мимовільним жестом, гримасою. Страта моральна мусить передувати страті фізичній. Генерал Р. завжди був мовчазний, хіба що за винятком тих хвилин, коли він був чимось схвилюваний. «Язик у мене погано працює,— говорив, бувало, він, ніби пишаючись цим,— зате руки як треба!» Кіхіка був схильний до болісних роздумів. Генерал Р. діяв. Кіхіка міркував про саму природу гноблення, про несправедливість і свободу; Генерал Р. без зайвих балачок ділив усіх людей на гнобителів і гноблених, поганих і хороших. Була в ньому авантюрна жилка. До війни за незалежність він кравцював у Рунгеї. Ніхто не знав, звідки він родом. Одні казали, з Ньєрі, а інші твердили, що його батьківщина — Ембу. Хоч він прожив у Рун-

геї багато років, мешканці Табаї ніяк не могли до нього звикнути, вважаючи його чужинцем. «Цих хлопців з Ньєрі та Ембу,— казали вони,— треба стерегтися. Ніколи не знаєш, що у них в кулаці або під пахвою». Ніхто не знав навіть його справжнього ймення: до війни його називали Ка-40¹, бо, будучи в доброму гуморі, він завжди наспівував грайливу пісеньку: «Погляньте на мене, я юнак сорокових років. В сороковому я народився, в сороковому мені зробили обрізання, в сороковому пішов на війну з Гітлером. І одружився я в сороковому. Ось чому я юнак сорокових років». Між іншим, усі знали, що дружини в нього нема, але на війні він був, що правда, то правда.

Він умів мовчати. Мало говорив про себе, не любив розмов про політику і ніколи не встрявав у п'яні бешкети та бійки, що мало не кожного дня починалися в харчевнях і пивничках. Ка-40 був чудовий кравець, шив жіночі сукні й дитячий одяг, і справи у нього йшли добре, так добре, що дехто твердив, ніби тут не обійшлося без чаклунства.

І ось цей чоловік, що ненавидів сварки та бійки, поведився завжди замкнено, став одним з найодчайдушніших і найсміливіших воїнів у загоні Кіхіки. Його побоювалися не тільки жителі сіл, а навіть товариші по загону. Генерал Р. ніколи не залишав друга в біді і не знав жалю до ворога. «Р.» у його прізвиську означало «Росія».

...В той самий час, коли Генерал Р. гаряче викладав план постановки маленького спектаклю, який, на його думку, допоможе викрити зрадника, головний герой драми, Каранджа, міркував над питанням, від якого він легковажно відмахувався ще три місяці тому і яке тепер, за два дні до проголошення незалежності, заступило собою все інше: невже і справді містер Томпсон віде? Сьогодні, вирішив Каранджа, він усе з'ясує. Вперше підозра запала в його душу, коли, ще будучи начальником поліції, він довідався, що Гіконьйо та інших в'язнів відпускають додому. Сьогодні він піде до Томпсона і скаже: «Сер, виходить, ви кидаєте Кенію напризволяще?»

Не можна сказати, щоб між Каранджею і Джоном Томпсоном існували теплі взаємини. Свідомість їх взаємного нерозривного зв'язку була витвором уяви Каранджі, для якого Джон Томпсон був символом білої могутності, вічної, як скеля, живим втіленням тієї сили, яка породила бомбу і перетворила дикі, зарослі чагарником рівнини на сучасні міста з асфальтованими ву-

лицями, мотоциклами й автомобілями, поїздами й літаками, будинками, що сягали неба. І все це за якихось шістдесят років. І хіба сам він не відчув всесилості цієї влади над душами людей? Як тремтіли перед ним дорослі чоловіки, як ридали жінки, коли він служив начальником поліції,— досить було пальцем кивнути...

І ось тепер Каранджа боявся почути фатальну звістку. Двічі він підходив до Томпсоного кабінету, прислухався: що там, за дверима. Тільки повернувшись до своєї кімнати, він змиркував, що може довідатися, чи тут Томпсон, глянувши на стоянку машин співробітників. Він квапливо підхопився з стільця. Тому, хто надумав би стежити за ним, могло б здатися, що він сів на шпильку. Але ні, замість того щоб нахилитися над стільцем, він висунув голову у вікно і побачив, що місце, де Томпсон звичайно залишав свій «морріс», вільне. Невже він не прийде сьогодні на службу? Каранджа з огидою глянув на етикетки для книжок, що лежали перед ним. Не може він сьогодні нічого робити. Добре, хоч місіс Дікінсон сьогодні нема. Він пішов у палітурну майстерню, щоб побалакати з робітниками, якось розважитися, згаяти час. Каранджа часто заходив туди під тим чи іншим приводом, особливо коли почував себе стомленим або просто ліньки було працювати. Палітурники не тутешні, з Центральної Ньяси, і з ними Каранджа поведився легко й невимушено. Не те, що кікуйю, з якими він кожної хвилини мусить бути насторожі — тільки й чекай, що співрозмовник поцікавиться твоїм минулим. Та він однаково зневажав і палітурників, про що не раз говорив у розмові з Мваурою та іншими одноплемінниками: «Ох, ці мені луо. Як вони один за одного чіпляються! Зробиш одного начальником, як він уже тягне за собою цілу купу родичів». А втім, палітурники платили йому тим самим: «Цим кікуйю вірити не можна. Сьогодні він лізе цілуватися, присягається в дружбі, а завтра штриконе тебе ножем у спину». Але це поза очі, а зустрівшись, обидві сторони були привітні.

Коли Каранджа зайшов у майстерню, палітурники балакали про покійного доктора Дайка. Чи це і справді був нещасливий випадок? І ще: що знайшла в цьому гладкому бурі маленька Томпсонова дружина? (Господи, яка гарненька, а який у неї задок,— я б і сам не від того, щоб з нею побавитися!) Цікаво, чи знає Томпсон про їхні шури-мури? Мабуть, знає! Інакше чого б він ходив такий похмурий? А чи вчащає він сам до інших жінок, ну хоча б до міс Лінд? Ха-ха-ха!

Тут вони переключилися на випадок з

¹ «Ка» — фамільярна приставка до ймення (кікуйю).

собакою, лаялися, співчували Каранджі. Тільки Томпсон і врятував тебе, хлопче! А їй за це нічого не буде!..

Запах гарячого клею, усі ці розмови, сміх нервували Каранджу. Він вийшов з майстерні і попрямував стежкою між лабораторією фізики Землі та адміністративним корпусом, удаючи, що поспішає кудись у справах. Він сподівався побачити Джона Томпсона через вікно його кабінету. Невже він уже виїхав? Було б поговорити з ним учора, одразу після того випадку з собакою. Каранджа згадав, як перелякався, коли пес кинувся до нього — аж затремтів знову. Томпсон врятував його від ганьби. Томпсон!.. А тепер він виїжджає. Каранджа, похнюпившись, поплентався назад до бібліотеки. Його мучили погані передчуття.

Одного разу він уже пережив щось подібне, коли, незабаром після скасування надзвичайного стану, районний комітет запропонував йому піти з поста начальника поліції. Саме в цей час нові керівники партії, і серед них Огінга Одінга, поставили вимогу: незалежність негайно! Звільнити Джомо Кеніату! Каранджа якось арештував чоловіка, який був винен подушне за два роки. Чоловік цей повернувся з табору, не міг знайти роботи. І так його розлютив арешт, що він навіть не відповів на поставлені запитання і плюнув Каранджі під ноги. Начальник тоді зробив, як завжди: наказав побити мерзотника і замкнути його до ранку. Про все це пронюхали люди, зв'язані з Одінгою, і вони подали до суду. Каранджі довелося заплатити штраф і прилюдно вибачитися. Більшого приниження їй не вигадася. А головне, ще місяць тому його б за це тільки похвалили... Щоправда, районний комісар, який звільнив його, дав йому листа, перерахувавши в ньому Каранджині позитивні якості: лояльний, кмітливий, відважний. «На нього можна цілком покластися».

Озброєний цим листом, скріпленням урядовою печаткою, Каранджа подався в Гітхіму, де знову здивав Джона Томпсона. Вперше вони зустрілися, коли Каранджа зрадив присягу і записався в поліцію, а Томпсон щойно заступив убитого Робсона на посту районного комісара. І хоч тепер Томпсон, здається, забув про старе, Каранджа зметукував, що офіційний лист справить на того належне враження. І справді, він дістав місце у Гітхімі. Незабаром проявилися усі його позитивні якості, згадані в листі: Каранджа став надійним прислужником білих співробітників Гітхіми.

«Чи не віщує випадок із собакою нещастя?» — терзався Каранджа. Він так накрутив себе думками про близьку ката-

строфу, що навіть зрадив, коли поріг кімнати переступив Мваура.

— Слухай, друже, це правда? — заговорив Мваура улесливим змовницьким голосом, що означав: «Ти, мовляв, знаєш усі таємниці білих. Поділися й зі мною хоч крихтами свого всезнання».

— Що? — спитав Каранджа, мимоволі розм'якнувши від улесливого тону.

— Ну, те, що бос Ка-Томпсон утік? — кожного разу, кажучи про когось з начальства, Мваура додавав до ймення приставку «Ка».

— Хто тобі сказав? — Каранджа намагався не показати, як ошелешила його ця звістка.

— Чутки, чутки... І я вирішив: єдиний, хто знає напевне, — це Каранджа. Від нього у них немає таємниць, особливо у боса. Цей чоловік так тебе любив, коли що — одразу тебе кликав, — навіть, знаєш, відчувалося, що він тебе трохи боїться. Адже правда?

Каранджа розумів, що все це лестощі, не більше, але як солодко це чути!..

— І завжди ти збираєш чутки! Хіба ти не бачив, що іще вчора він був тут?

— Так, але ж... але, може, це був останній день? Мабуть, він через те і тебе кликав. Щоб попрощатися. Грошей не дав? І люди кажуть ще... А вітім, знаєш, я згоден, — не треба вірити дурним чуткам.

— А що люди кажуть? — Каранджу розбирав страх і цікавість.

— Що на його місце пришлють африканця, чорного, як ми з тобою.

— Ні! — твердо промовив Каранджа. — Цього не буде. Ви, може, тільки того й чекаєте, але Томпсон нікуди не поїде. Вчора я розмовляв з його дружиною, вона мене частувала кавою.

— Та невже? Гм... — промимрив Мваура, похитавши головою. — Тепер зрозуміло, тепер ясно. Ну що ж, я не здивуюся, коли довідаюсь, що ти і її... А знаєш, у мене кожного разу аж слинка тече, коли я бачу її гладенький задок! А груди! Адже вона наче кричить: «Візьми мене, візьми!» І голосок у неї, як пісня... І щастить же тобі! І цю зумів укоськати!

— Ну що за дурниці ти верзеш! — Каранджа ніяково усміхався, не наважуючись підтвердити, але й не заперечуючи натяків Мваури.

— Та кинь! Ясно, що ти її скуштував. Ну як, солодка?

— Ото ще! Забрали собі в голову, що європейці якісь особливі. А вони такі самі, як усі, як ти і я.

— Ну от і признався! Та мені й без того все ясно було. До речі, що ти робиш у четвер, в день Ухуру?

— Не знаю... Наче нічого, — сказав Каранджа, насторожуючись.

— Нічого? І на цю штуку не підеш?

— Яку штуку?

— На свято в Рунгей. Хіба ти не знаєш, там будуть ігри й танці на честь Ухуру.

— Вперше чую, — байдуже відповів Каранджа.

— Не сидіти ж тобі тут самому. Адже усі йдуть послухати Муго.

— Якого Муго? — спитав Каранджа, наче піддаючись на умовляння.

Мваура тільки цього й чекав.

— Люди розповідають, що він спілкується з богом і духами померлих. Чим ти інакше поясниш, що він вийшов з Рири живий і здоровий, коли тільки під час голодовки одинадцять чоловік загинуло? А саме він був там головний заводій.

— Дурниці. Мало що там люди базікають... — не дуже впевнено почав Каранджа. Він і справді ще не думав над тим, що робити в четвер. Та хіба ж можна йому показуватися в Табаї — адже в кращому разі його там піднімуть на глум. І все-таки треба якось поговорити з Мумбі. Може, він як-небудь одірве її від Гіконьйо.

— Легко сказати, дурниці. Ні, треба піти й побачити все самому. Цей Муго справжній самотник. Відтоді, як вийшов з табору, від людей тікає, ні з ким словом не перемовиться. А скільки жінок там буде! Сам знаєш, які вони під час свят, навіть заміжні!

— А сам ти ідеш? — спитав Каранджа. Побачити Мумбі! Він не міг встояти перед спокусою.

— Щоб я та не скористався з такої нагоди!

— Зайдеш до мене, гаразд? — буркнув Каранджа, дивлячись у вікно.

Джон Томпсон ставив свій «морріс» на стоянку.

— Ось і твій Томпсон, — мовив Каранджа до Мваури, ледве приховуючи радість. Він схопився з стільця, обсмикнув комбінезон, провів долонею по волоссю і вибіг з кімнати, сподіваючись перехопити Томпсона в коридорі. Він зараз запитає... Поставить нарешті це страшне запитання. Але коли він побачив байдужий, холодний вираз обличчя білого, ридання здушили йому горло. Спитати чи не спитати?

— Вибачте, сер, — пробурмотів він, ледве стримуючи сльози. Джон Томпсон пройшов мимо, наче й не бачив Каранджі. — Вибачте, сер! — Каранджа з відчаєм приреченого перейшов на крик. Тепер Томпсон почув.

— Слухаю, — голос його був ясний, крижаний, чужий.

— Ви... — Каранджа проковтнув клубок,

що застряг у горлянці, — ви їдете! — Це було гірке ствердження, а не ввічливе запитання, яке він мав намір поставити немовби між іншим.

— Що?

— Ви... Ви... — він не міг говорити, звів подих і через силу видушив: — Ви повертаєтесь додому?

— Так, — уривчасто буркнув білий, трошки збентежений безцеремонним запитанням.

Каранджа не тямив себе від жаху. Він лав пальці заведених за спину рук. Хоч би крізь землю провалитися! Навколо крижаний морок — і нічого попереду!

Томпсон пішов був далі, але чомусь зупинився.

— Тобі щось треба від мене? — суворо запитав він.

— Нічого, сер. Нічого. Ви були такі добрі.

Томпсон швидко попростував далі.

Каранджа дістав брудну хусточку, витер піт з обличчя і поплентався на своє місце, мов пес, якого ні з того, ні з сього побив любий господар. Мваура ще не пішов. Каранджа його не бачив. Сів, руки безсило упали на стіл; безтямно дивився на широкий світ за вікном.

— Виходить, усе-таки їде? — вкрадливо заговорив Мваура.

— Не знаю, — відповів Каранджа убитим голосом і здригнувся, тільки тепер зрозумівши, що він не сам у кімнаті.

— Що ти робиш у моєму кабінеті? — загорлав він на робітника. Той позадував до дверей. Але зуб був старий і до того ж зламаний. Боляче вкусити він уже не міг. Знесилений власним криком, Каранджа знову навалився на стіл. Мваура радів, він навіть забув на якийсь час, що йому доручено задобрити Каранджу і привести його на святкування Ухуру.

— Лютишся, що твій хазяїн тебе кинув, га? — ущипливо зауважив він, відійшовши на безпечну відстань і розчинивши двері. — Такий невихований хазяїн, навіть не попрощався. Я теж працював у одного білого в Найробі. Коли він утік з Кенії, то перестріляв усіх своїх улюблениць — кішечок і собачок. Не міг покинути їх напризволяще!

Але Каранджі було вже не до Мваури. Він сидів непорушно, мов неживий.

III

Прощальну вечерю в ресторані гітхімського готелю було призначено на восьму. Томпсони, організатори вечірки, приїхали заздалегідь, але виявили, що дехто з запрошених випередив їх. Не буде доктора

Брайяна О'Донogh'ю, директора Гітхімської наукової станції лісового й сільського господарства, високого худорлявого добродія в окулярах у грубій оправі, що завжди розгулював по території станції з книжкою під пахвою. Він виїхав до Солсбері на засідання міжнародної комісії по лісівництву. Але вечірку вшанувала своєю присутністю його дружина. Незабаром контингент офіційних гостей дістав підкріплення в особі директорського заступника з дружиною і начальників різних відділів. За годину зал заповнила юрба чоловіків і жінок, задзвеніли келихи, залунав сміх, веселий гомін.

Подружжя Томпсонів тісним колом оточили дами. Ображені, злісні погляди летіли з усіх боків на директорських дружин: «Всюди вони пролізуть, відіпхнуть інших. Хіба нам не хочеться побалакати з Томпсоном хоч трохи? Бідолаха Джон, такий милий, так мені подобається, які манери, яка відданість справі, і до чого ж несправедливо повівся з ним уряд!» Зазирнувши в своє серце, кожна гостя виявляла, що їй давно вже подобається Джон, а ближчої за Марджері подруги у неї взагалі нема, і що вона ладна на все, аби Томпсони нарешті знайшли заслужений спокій. Від'їзд Томпсона і призначене на завтра святкування з приводу Незалежності викликали зворушливе співчуття до людини, що опинилася в центрі Рирського скандалу. Томпсон — справжній мученик. Так його зустріли в Гітхімі, так думають про нього і зараз, напередодні його від'їзду з країни, якій він служив вірою і правдою.

Скоро начальство пішло, вечірка зробилася галасливою і бучною. Дами атакували Томпсона: що він думає робити; чи підшукав уже собі місце; яка ганьба, що Британія кидає напризволяще людей, які на своїх плечах винесли тягар роботи в колоніях; а все через те, що уряд капітулював перед африканським терором і міжнародним комунізмом. Місіс Дікінсон, бібліотекарка, великий знавець політики, передрікала, що після Ухуру настане хаос і руїна. Вона і Роджер Мейсон, її друг, уже замовили квитки на літак — вони летять в Уганду, щоб пересидіти там різанину в будинках білих у Кенії, яка ось-ось розпочнеться. «Запам'ятайте моє слово, — просторікувала вона, — через десять років ці країни будуть російськими сателітами або ще гірше — частиною китайської імперії». Одна з співрозмовниць перебила її: «Ви вже подали у відставку? Мабуть, треба й мені...». Частина співробітниць допитувалася у Томпсона, чому він вирішив розпочатися з Африкою. Інші трималися осторонь, щоб не бентежити його. (Бідолаха Джон! — зітхали вони, з осудом позираючи на Марджері,

біля якої упали чоловіки. — Після історії з отим алкоголіком не дивно, що Джон поривається якнайшвидше покинути місце своєї ганьби»).

Міс Лінд розмовляла з Роджером Мейсоном про свою роботу, час від часу тривожно поглядаючи на Джона Томпсона. Вона базікала безустанку, і Роджер Мейсон, здоровило з рудими вусами, зовсім змудився, проте все-таки стояв на місці.

— Район Гітхіми? Авжеж! Він цілком сприятливий. Щоправда, картоплю тут часто вражає фітофтора, але її можна спекатися, обробляючи поля сульфатом міді. Проте посадки, заражені бактеріозом, оббризуванням уже не врятуєш. А в Кенії, особливо на полях африканців, найчастіше зустрічається саме це захворювання. Ну, звичайно, ми провадимо безліч експериментів. Наприклад, я тепер ставлю дослід, в якому за допомогою мічених атомів простежую шлях бактерій всередині рослини, але... Вибачте, будь ласка...

Вона метнулася до Томпсона, і їй пощастило таки захопити його. Вона поступово загнала його в кут, примусила сісти. Міс Лінд виглядала схвильованою, і він чекав, що вона знову повернеться до пригоди з собакою.

- Ви пам'ятаєте, ми розмовляли вчора?..
- Авжеж, ваш пес...
- Ні, ні... Моя історія.
- Ах, так...
- Я розповідала вам про слугу.
- Авжеж, авжеж.
- Його так і не впіймали тоді...
- Ви мені казали.
- Мені страшно... Я не знаю, що робити...
- А в чім справа?
- Я... Я бачила його...
- Коли?
- Учора.

До одинадцятої багато гостей вже встигли добряче набратися. Кілька пар танцювало. Лакеї-африканці в білих канзу, підперезані червоними поясами і в червоних фесках, стояли під стінами, як статуї.

Чоловіки юрмилися біля Марджері, — їх вабили її пишні форми. Але то одного, то другого дружина забирала танцювати, і нарешті біля Марджері лишився тільки один гладун з довгою неохайною бородою і кущоватими бровами, який нудно і довго про щось оповідав. Вона кидала на чоловіка благальні погляди, але він не помічав нічого, захоплений дебатами про політику, незалежність і долю білих у країні з чорним урядом.

— Адже це логічно, правда ж, логічно? — говорив бородань, який врешті-решт потягнув її танцювати.

— Не бачу ніякої логіки, — позіхнула вона, неспроможна приховати нудьгу. Чоловік цей нагадував її коханця — як шарж, як карикатура.

— ...що ми всі набралися... Не знаю, що це зі мною сьогодні — гик! — але це означає — гик! — що ви...

Зненацька задзвеніло розбите скло. Всі зупинилися, суперечки вщухли. Марджері глянула в бік групи, де був її чоловік. В його руці, піднесений до губ, не було нічого. Всі дивилися на нього. Марджері ступила крок до нього, взяла під руку і хоробро усміхнулася — ні до кого. Підбіг офіціант, зібрав скалки. Знову піднявся гамір, усі веселилися, наче нічого й не сталося.

Джон і Марджері їхали додому. Машина поволі повзла в темряві. Марджері мало не заплакала від думки, що бачить Гітхіму востаннє.

— До вечірки я ще не усвідомила як слід, що ми справді їдемо звідси. Тепер усе це — наше минуле.

Він проїхав повз будинок. На узліссі зупинив машину і запалив дві сигарети. Нараз Марджері впізнала: адже це саме те місце, де вона віддалася Вану. Вона нервово зтяглася сигаретою, чекаючи, що чоловік зараз накинеться на неї.

— Можливо, що це ще не кінець дороги, — нарешті заговорив Джон.

— Що?

— Це ще не поразка, — хрипко вигукнув він. — Африка не зможе, не зможе існувати без Європи.

Марджері скося зиркнула на нього, але нічого не сказала.

IV

Коли Гіконьйо повернувся надвечір додому, Мумбі одразу побачила, що настрої у нього препогані. По-перше, він не промовив до неї й слова. А втім, вона до цього звикла. Вона подала йому вечерю — він тільки глянув на тарілку і знову втупив очі у стінку. До цього Мумбі теж звикла. Але те, як він дихав, наче стримуючи стогін, переконало її: щось сталося. Вона боялася його, боялася раптових нападів гніву і всетаки не витримала:

— Якись неприємності? — в її голосі звучали і покора і тривога.

— Відколи це тебе цікавлять мої справи? — отригнувся Гіконьйо. Вона ображено

замовкла. Що це з ним коїться останні дні? Ще невідомо, що гірше: колишня підкреслено ввічлива байдужість, чи те, як він тепер нападається на неї з будь-якого приводу.

— До нас заходив Муго, — холодно говорила вона трохи перебором. — Просив тобі переказати, що не виступатиме на святі.

— Що?! — загорлав він так, наче це вона була винна в тому, що Муго відмовився. Мумбі мовчала.

— Ти що, глуха? Я тебе питаю: що він сказав?

— Ти наче шукаєш сварки. Ти ж чув: Муго відмовився виступати з промовою на святі Ухуру.

— Відкривай рота ширше, коли говориш, а не видушуй щось через зціплені зуби. Я їх уже бачив, мені на них дивитися нецікаво, — пробурмотів він, але вже не так люто.

Здавалося, все минеться, повернеться у звичне вже русло сухого, ввічливого відчуження, але тут у кімнату вбіг хлопчик. Звичайно Гіконьйо поведився з ним рівно, не виказуючи ні любові, ні ненависті. Бо, як він переконував себе, дитина є дитина і вона не винна в тому, що народилася на світ. Хлопчик відчував холодність Гіконьйо й інстинктивно сторонився його. Проте зараз він виліз до нього на коліна і почав щось базікати.

— Бабуся розповіла мені таку цікаву історію... про... про... знаєш цю історію...

Гіконьйо грубо зіпхнув хлопчика з колін з виразом брідливості на обличчі. Хлопчик не встояв на ногах, упав навznak і заридав. І такий гіркий подив був у його очах, що Мумбі враз підхопилася. Гнів стискав їй горло.

— І що ти за людина така? Мене зачепити ти боїшся. І боягузливо зганяєш злість на дитині... — Вона була як річка, що прорвала греблю. Слова виривалися з грудей, лилися нестримним потоком, заливаючи всю кімнату, налітаючи одне на одне.

— Жінко, мовчи! — закричав Гіконьйо, теж схопившись на ноги.

— Ти що думаєш, я сирота? Думаєш, двірці батьківської хатини для мене зачинені, якщо я піду з цієї могили?

— Я примушу тебе мовчати, шлюхо, — загарчав він і вдарив її по обличчю — ще і ще. І лавина слів враз вичерпалася. Вона невідривно дивилася на нього, стримуючи ридання. Хлопчик, плачучи, побіг до бабусяної хатини.

— Давно б отак, — крізь сльози тихо промовила вона.

До кімнати вскочила засапана Вангарі, обличчя її спотворювала болісна гримаса.

Хлопчик ховався за її спиною. Вангарі ки- нулася між Гіконьйо і Мумбі.

— Що це тут діється, діти? — спитала во- на, обернувшись до сина.

— Він назвав мене шлюхою — чуєш, ма- мо, він тримає мене в домі як шлюху, — відповіла Мумбі. Голос її затремтів, і вона дала волю сльозам.

— Гіконьйо, що це значить? — суворо спитала Вангарі.

— Не втручайся, мамо! — буркнув той.

— Не втручатися? — Вона підвищила го- лос, ляснула себе руками по стегнах. — Ви тільки послухайте, як відповідає мені мій син! Матері, яка народила його! От не ду- мала, що доживу до такої ганьби! Тільки зачепи її ще хоч раз, ти, що називаєш себе жінчиною! — Вангарі страшенно розлюти- лася. Гіконьйо розкрив був рота, але враз рвучко обернувся і вискочив з хати.

— А ти витри сльози і розкажи мені все до ладу, — лагідно промовила Вангарі. Мумбі, важко дихаючи і схлипуючи, опусти- лася на стілець.

Після вчорашньої розмови з депутатом Гіконьйо зустрівся з своїми майбутніми компаньйонами. Вони обговорили станови- ще і вирішили, що єдиний вихід — випусти- ти акції, запросити до кооперативу інших селян. Тоді вони зберуть досить грошей, щоб розрахуватися з Бертоном. В другій половині дня вони пішли до нього, сподіва- ючись уладнати справу. Хай зараз він візь- ме завдаток, а в кінці місяця віддадуть решту. А позичку, обіцяну депутатом, мож- на буде використати на розширення і впо- рядкування ферми. Перше, що впало їм в око біля в'їзду до «Грін-хіл» (так називався маєток містера Бертон), була нова таблиця на стовпчику. Гіконьйо не повірив влас- ним очам. Вони повернули назад, не ска- завши й слова; містер Бертон уже виїхав до Англії, а новим хазяїном ферми став їхній депутат.

Ідучи до хатини Варуї, Гіконьйо намагав- ся не думати про невдачі, що спіткали його, про сварку з Мумбі. Головне — це його обов'язок перед партією. Він дуже хотів, щоб святкування на честь Ухуру пройшло гідно, бо, крім усього іншого, це сприятиме піднесенню його авторитету. Варуї був у хаті сам: сидів біля вогню, нюхав тютюн. «Чим живий і щасливий цей Варуї, німечний, самотній старий, що недавно поховав дру- жину? — міркував Гіконьйо, сідаючи й ви- слухуючи радісні вітання старого. — Може, тим, що він завжди робив, як личить воїну, чоловікові і батькові, або тим, що життя

його віддане людям? А я? Усі заповітні по- ривання юності здійснилися: я збудував для матері дім, у мене є земля, гроші. Але й гроші не дають мені радості. Багатство, як солоня вода: чим більше п'єш, тим нестерп- ніша спрага!»

Проте Варуї був не такий вже й задово- лений життям, як здавалося. Просто він жив не мудруючи, умів в усьому знаходити радість і не давав розчаруванням і знегс- дам зігнути себе. Минулого року померла його дружина. Мукамі до старості захоплю- валася чоловіком і вихваляла його перед ін- шими жінками. І Варуї любив її, балував, як міг. Вона уміла слухати, і кожного вечора він розповідав їй усе, що було з ним за день. Коли ж нічого особливого не трапля- лося, він пригадував старі історії—про наро-дження партії, про те, як кікуюю посвари- лися з місіонерами, про демонстрацію на захист Гаррі Туку. Мукамі часто лаяла його за марнолюбство, а сама, затамувавши по- дих, слухала розповіді чоловіка, що свідчи- ли про його силу й відвагу.

Вона народила йому трьох синів, але їх забрали в армію англійців. Старший загинув на війні, двоє повернулися додому, забувши про всі військові злигодні, про насильство, що творилося в світі, зате захоплено роз- повідали про землі, де вони побували, про жінок, яких вони взнали. Надзвичайний стан не зачепив їх: вони не пішли в ліс і не по- трапили до табору — пристосовувались до обставин і схилялися перед кожним, хто в той чи інший момент уособлював владу. Коли надзвичайний стан скасували, вони пішли у Ріфт-Веллі в найми до білих земле- робів. Камау, старший, сліпо вірив у всесильність англійців.

— Я тобі кажу: побачиш англійця — трем- ти! — повчав він усіх таким тоном, наче давав зрозуміти, що він знає про білих біль- ше, ніж може розповісти. — Я на власні очі бачив, як він побив Гітлера. А німці, мушу вам сказати, теж не діти. Ну, а що для білого Кіхіка і його люди з саморобни- ми рушницями, що стріляють, коли не тре- ба, з іржавими панга й тупими списами?

Варуї, проте, покладався на бога, народі на те, що він таємничо називав духом чор- них людей. Він вірив, що такі люди, як Гар- рі і Джомо, наділені містичною силою; їх- ні промови завжди зворушували його до сліз; часто він починав згадувати демон- страцію 1923 року і закінчував мову незмін- ним: «Ех, якби ми мали списи!..» Тепер він так само гаряче вірив у Муго, — ось з ког- о треба брати приклад його синам, — і Муго адресував свою улюблену формулу, що протягом багатьох років служила йому, ко- ли він з точністю пророка називав майбут-

ніх національних героїв: «По очах бачу». Ці слова він часто повторював дружині. Але Мукамі більше не було з ним, а сини не виправдали батьківських сподівань...

Після кількох загальних фраз Гіконьйо перейшов до мети своїх відвідин:

— Муго відмовився очолити святкування.

— Та що ти кажеш! Я його бачив сьогодні після полудня, і він нічого не сказав.

— Але це так. Чудна людина, не розбереш, що він за один.

— Тепер і я пригадую: він був чимось засмучений, коли я з ним розмовляв.

— Я зайшов оце, щоб іще раз удвох піти до нього. Інакше доведеться підшукувати когось іншого, а часу нема.

Дорогою до хатини Муго Гіконьйо розповідав Варуї про свою невдачу з фермою «Грін-хіл».

— А коли ти в нього був у суботу, він навіть не сказав, що вже купив її? — здивувався Варуї.

— Скаже він тобі, ще чого! Щоправда, я помітив, що він уникає мого погляду...

— О господи! — співчутливо вигукнув Варуї. Він хотів був на втіху Гіконьйо розповісти легенду про те, як народ піднявся проти жінок-правительок, які збагачувалися, забувши про свої обов'язки перед підданими, але тільки буркнув: «Нічого, побачиш, вони втратять усіх своїх прихильників».

Гіконьйо не відповів, і більше вже вони про це не говорили. Тільки на порозі хатини Муго Варуї зітхнув:

— Старе прислів'я, виходить, правильно каже: «Якщо твоє поле поряд з дорогою, стережися злодіїв».

Ще хлопчаком Муго пішов якимось на Рунгейську станцію подивитися на поїзди. Він ходив по платформі, мов зачарований, розглядав усе навколо. У деяких вагонах стояли вгодовані, гладенькі коні. Один потягнувся до Муго, позіхнув, показавши великі жовті зуби. Муго похолов з жаху: а що коли кінь вистрибне з вагона, затопче його копитами насмерть!

Тепер, вийшовши з дому Гіконьйо, де залишилися Мумбі і Генерал Р., Муго відчував той самий неясний страх. Страх гнався слідом за ним, наздоганяв його. Він хотів був повернутися до своєї хатини, навіть прискорив крок, але звернув до села — його нестримно тягло до людей. Він намагався думати про себе, адже йому з дитинства теж не з медом велося, згадати хоч тітку, але ні на мить не міг забути про Гіконьйо, про Мумбі, про їхнє занепащене життя.

Сонце палило нещадно. Діти гралися в проходах між халуп, бабралися в пилюці. Іще вчора, в неділю, хатини нового Табаї

були для нього чимсь чужим, стороннім. Ще сьогодні вранці, до того, як він почув розповідь Мумбі, хатини ці нічого не пробуджували в його свідомості, в пам'яті. Тепер усе змінилося. Халупи, пил, рів, Вамбуку, Кіхіка, Каранджа, концтабори, обличчя білого, колючий дріт, смерть... І ці могили біля рову. Його пройняв холодний піт, і стукіт серця, враженого несподіваним відкриттям, звучав, як луна того давнього жаху перед тупотінням кінських копит. Два роки тому, в таборах, йому було б байдуже, як умерла Вамбуку і де її поховали. Тепер, під впливом розповіді Мумбі, броня його приглушеного співчуття тріснула, і в душу ринув бурхливий потік думок і почуттів. Її болісна сповідь, лице Генерала Р. розчинилися в спогадах минулих років. Раніше він вважав, що між подіями його життя зв'язку немає. Все визначено наперед долею. І в людини немає вибору, так само, як вона не може вирішувати, народжуватися їй на білий світ чи ні. Тому він не думав про це, не намагався пов'язати попереднє з наступним. Ошелешений, він біг і біг, не розбираючи дороги.

На головній вулиці Муго раптом зупинився, дивуючись, чого це його занесло в село. Весь час самі несподіванки. Він трухнув головою і пішов навіпростець через пустище. Його вабив рів, і він не міг опиратися цьому потоку з минулого, що заливав його. Страшний рів тепер перетворився на звичайний неглибокий рівчак, стінки його осипалися: цілі купи землі лежали на дні. Картопляне лушпиння, гнила кукурудза, клапті паперу, обгризені кістки вкривали схили і дно рівчака.

Три жінки, згинаючись під в'язанками хмизу, переходили рів, прямуючи до села.

Муго побрів понад ровом, відчуваючи сором за свою цікавість. Він розшукував ту ділянку, яку викопав власними руками. Страх і нетерпляче чекання охопили його. Зараз він побачить те місце, і нехай серце його навіть не здригне.

І знову та давня сцена постала перед ним відчутно і яскраво. ...Ось уже третій день за кілька кроків від нього працювала жінка. І раптом поліцей стрибнув у рів і почав бити її нагаєм. Муго відчував кожний удар на своїй спині, і сповнені болю зойки нещасної здавалися йому стогоном власного серця. Він не знав її, за ці три дні не заговорив ні разу — він відмовлявся бачити товаришів по нещастю, що оточували його. І тепер перед ним була тільки жінка, нагай і поліцей. А люди копали далі, вдаючи, що не чують зойків, боячись, що і їх спіткає та сама доля. Лише дехто, випростуючись, піднімаючи над головою мотику, крадькома поглядав на страдницю. Не тямлячи себе,

Муго кинувся вперед і схопив руку з нагаєм, перш ніж поліцай встиг уп'яте вдарити свою жертву. До них уже бігли інші поліцаї, кілька солдатів. Люди перестали копати, спостерігаючи, як вони всі накинулися на Муго, шмагаючи нагаями його тіло. «Він збожеволів», — говорили у селі потім, коли Муго повезли в поліцейському фургоні. В його пам'яті ця подія лишилася мов якийсь кошмарний сон, мов пляма з нерівними, розпливчастими краями. На численних допитах він ніяк не міг пригадати і відновити послідовність подій і бачив тільки стіл і холодне обличчя білого, чиї крижані очі обмацували Муго з голови до п'ят. В голосі, коли той нарешті відкрив рота — наче покійник заговорив, — бриніла злість:

— Ти приймав присягу!

— Ні, ні, ефенді.

— Заберіть його.

Двоє поліцаїв виштовхнули його з кабінету і, обливши холодною водою, замкнули в камері. Дивно: Муго лише зрідка згадував підкуті підбори, що топтали його. А от воду на цементній підлозі він не міг забути.

Муго звів очі. За ровом тяглися вдалину вузькі смужки землі, що відгородилися одна від одної живою стіною буйного чагарника. Працювали на своїх клаптиках землі чоловіки й жінки. Він дивився — так, немовби все навколо бачив уперше. А тим часом люди день у день вклоняються суворій землі, випрохуючи в неї для себе споживок.

Цікавість, що владно потягла Муго до рову, уже зникла, йому схотілося втекти звідси, сховатися від барабанного дробу спогадів. Він звернув до села. Тільки в своїй хатині він буде в безпеці. А зараз йому конче потрібен спокій, почуття відірваності від усього, примарне забуття, в якому він перебував до того, як почув розповідь Мумбі і зазирнув їй в очі... Курява хмарою здіймалася за його спиною.

Тут він і здибався з Варуї, який, уздрівши Муго, відійшов од гурту односельців, що юрмилися біля хатини Старої. А тим часом саме базіку Варуї Муго хотілося бачити найменше. Він, сам не знаючи через що, зневажав старого. Обличчя Варуї було похмуре, задумливе.

— Колись давно таке ще траплялося, але тепер!.. — заговорив він так, наче Муго вже знав, що його тривожить.

— Що траплялося? — Вони повагом пішли вулицею.

— Ти нічого не чув?

— Ні, нічого.

— Просто диво та й годі! Правду кажучи, і раніш таке бувало не часто — може,

лише раз чи два, з чоловіком і дитиною. Їхні трупи кидали в лісі. Коли я був юнаком, я сам на власні очі бачив людину, що воскресла з мертвих.

— То що ж усе-таки сталося? — нетерпляче перебив його Муго.

— Ти знаєш Стару? Знаєш, що в неї був син, глухонімий від народження?

Муго весь перетворився на слух. Неприязнь до Варуї зникла. Тепер він аж тремтів з нетерплячки, а Варуї ледве ворухив язиком. Муго пригадав, як у неділю трохи не зайшов до Старої в хатину. Померла вона, чи що?

— Ну от. Ти знаєш, її сина вбили під час надзвичайного стану. Куля наздогнала його на бігу, пробила серце. Можеш собі уявити, яке це було горе для неї. Всі ці роки вона не виходила з хати, ні з ким не розмовляла. І ось тепер вона заговорила. І що ж вона каже? Що її син повернувся. Каже, що вже бачила його двічі.

— І справді дивно, — пробурмотів Муго.

— Першого разу він зайшов до неї в хатину, постояв і вийшов. Вона перестала замикати двері, щоб Гітого міг у будь-який час прийти додому.

І недавно він був у неї знову, знову постояв біля дверей і пішов. І ось Стара тепер говорить, говорить не вмовкаючи.

— Дивно, — повторив Муго збентежено.

— Я й кажу, що дивно. Де це бачили, щоб покійники поверталися і не давали своїм старим матерям спокою! Ну й лежав би собі в могилі! Що було, те було, і про минуле треба забути.

Коли нарешті Муго спекався Варуї, його охопила якась дивна, незрозуміла тривога. Він брів вулицею, думаючи про Стару і ту таємничу нитку, яка зв'язувала їх. Зупинився, потрусив головою, проганяючи докучливі думки. Пішов далі і знову зупинився, здригнувся всім тілом, уявивши собі зустріч з привидом. Усе життя здавалося безглуздим блуканням. І нема ніякого зв'язку між сходом і заходом, між сьогоднішнім днем і завтрашнім. Тоді чому ж його тривожить те, що вмерло? І тут у його вухах задзвенів голос Мумбі, і лице Генерала Р. постало перед ним... Муго стояв сам один на сільському пустищі, сили залишали його. Він прихилився до стовбура тонкого деревця і повільно сповз на траву. Стиснув голову руками. «Це не моя вина! — шепотів він, переконуючи самого себе. — Не моя! Однаково сталося б те, що мусило статися... Однаково вбивали б чоловіків і жінок у рові. Навіть якби...» Він болісно застогнав. Голос Мумбі, мов ніж, розсік йому груди, відкривши серце. Дорога від його хатини вела до рову. Але ж хіба він в тому винен! Христос однаково вмер би на хре-

сті. Чому в усьому звинувачують Юду, крихтну порошок в руках господніх? «І Кіхіка... розіп'ятий!» — майнула думка, і тут сталося зовсім вже незбагненне: він чітко побачив, як густа кров стікає з глиняних стін його хатини. «Як це я раніше не помічав?» — здивувався він якось байдуже, без страху. І здригаючись від нетерплячості, побіг вперед, переконатися, що це справді кров.

Але стінка була як стінка. Він опутився на ліжко, знову стис голову руками. Чи не божеволіє він? Його жажнула ця думка, він вп'явся очима у стінку, дивився й дивився...

Надвечір, коли вже посутеніло, прийшли Гіконьйо і Варуї.

— Боюся, щось негаразд у мене з головою, — поскаржився їм Муго. — Я не витримаю, не витримаю, — стільки поглядів, очей, юрба...

— Ковтни аспірину, і все минеться, — сказав Варуї. Його гнітила таємнича сутність, смуток, що панували в хатині. Він спробував пожартувати: — Як це написано на автобусі? «Від мігрені і ангін перший засіб — аспірин!» — Він тихенько засміявся, але його ніхто не підтримав, і він замовк, згадавши, що сам розхвилював Муго своїми розповідями про Стару.

— Будь ласка, подумай ще, — наполегливо попрохав Гіконьйо. Він дивувався, бачачи страх на обличчі Муго. Варуї згадав, що не розповів іще про Стару Гіконьйо.

— Усе це їй викидається, — недовірливо буркнув Гіконьйо, думаючи тепер уже про Мумбі. Нараз він відчув непереможне бажання побити її, побити безжально, поставити на місце. І матері він не дозволить більше втручатися.

Варуї звернув до хатини Вамбуї, щоб повідомити її про відмову Муго очолити святкову церемонію. Потім вони разом пішли по інших хатинах, передаючи людям цю звістку. Незабаром про це знало вже все село. І в цій нечуваній скромності людини, яка стільки вистраждала, стільки витерпіла, виявилася вся велич її душі. Легенда про Муго обростала новими й новими героїчними подробицями.

«Ну до кого звернутися у важку хвилину?» — міркував Гіконьйо, поспішаючи вилити свій гнів на Мумбі. Він злостився на весь світ: на депутата (ці типи дбають тільки про власну кишеню!), на Муго (надто вже високої думки про себе!), на Мумбі (а я гадав, що буду щасливий, одружуючись з нею!). І в міру того, як він наближався до домівки, злість наростала. Тепер його ніхто

не стримає. Він битиме її доти, поки вона не почне благати, щоб зглянувся.

Він рвучко розчинив двері і зустрівся очима з Вангарі.

— Вона пішла до батьків. Що ти зробив з своєю домівкою, сім'єю? Знущався з безневинної жінки! Побачимо, яка буде тобі з того користь! Отруй і далі своє життя, замість того, щоб жити та радіти. Ти як дитина — навіть не спробував довідатися, що ж все-таки сталося. І яка то золота жінка твоя Мумбі!

Гіконьйо знав, що коли Вангарі говорила таким холодним і рівним тоном, це означало, що вона дуже ображена. Але зараз його гнів був такий, що він не міг ні про що думати — тільки одна думка палила мозок.

— І нехай! І нехай навіть не повертається, — загорлав він, люто блимнувши очима, наче це мати винна в тому, що йому так не пощастило в житті. Вангарі підвелася і посварилася на нього пальцем.

— Ти, ти! Якби ти був немовлям, що повзає по долівці і суне в рота глину й пісок, я б тебе відлупцювала так, щоб надовго запам'ятав. Але ти вже дорослий. Зазирни собі в серце і зрозумій, чого тобі треба.

І вона хрюснула дверима, лишивши Гіконьйо самого в його новому і порожньому домі.

V

Багато хто з нас, юних табайців, вперше побачив його на базарі у Новому Рунгеї, під зливою. Пам'ятаєте середу, напередодні проголошення Незалежності? Гуляв вітер, і навскісний дощ шмагав землю. Перекупки, покидавши свій крам, ховалися в крамницях, тісно збившись на вузьких верандах. З мішків, якими вони покривали голови, на цементну підлогу стікала вода. Люди казали, що ця злива мовби благословення нашої так трудно здобутої свободи. Мурунгу на небі ніколи не спить, і з давніх-давен його сльози зрошують нашу землю. Ми, діти, в дощ завжди співали пісню:

Нгаї дав кікуйю прекрасну країну з зеленими
пасовиськами,
Наша земля нас годує і напуває,
І за це кікуйю мусять завжди славити Нгаї,
Бо він такий добрий до них.

Дощ ішов і того дня, коли Кеніата повернувся з Англії; і коли з Гатунду його перевезли до Маралала, теж була злива.

І ось ми побачили чоловіка, що брів під зливою. За плечима у нього висів старий

дір'явий кошик з овочами і картоплею. Він був високий, кремезний і йшов трохи зігнувшись, як усі дужі люди. Те, що він один не злякався дощу, повернуло до нього увагу людей, що тулилися під хатами, на верандах крамниць. Дехто навіть протиснувся наперед, забувши про дощ, аби глянути на нього.

— Що цей дурень робить під таким дощем? По-моєму, це глухонімий.

— Мабуть, хоче похизуватися.

— А може, йому далеко йти додому і він боїться, що ніч застукає його в дорозі.

— Навіть коли так, йому все одно слід почекати, поки злива вщухне. Бо яка з того радість — прийти додому з готовим запаленням легенів.

— А може, він і не помічає нічого, може в нього на серці якесь горе.

— Однаково це не причина: у всіх якийсь тягар на серці, то що з того?

Чоловік пройшов уздовж рунгейських крамничок, завернув за ріг і зник. А жінки все ще говорили про те, як небезпечно для здоров'я мокнути отак під дощем.

— І справді, чого б йому не перечекати дощу?

— Муго — особливий, він не такий, як усі.

— Це сказала Вамбуї.

Муго прийшов на базар, щоб дещо купити. Коли він прокладав собі дорогу в юрбі, між рядами перекупок, під їх цікавими поглядами, він уже шкодував, що прийшов сюди. І враз мовби вечір спустився на землю. Земля і небо зробилися сірими. Віянув крижаний вітер, закружляли клапті паперу, солома, пір'я. Небо вкрилося хмарами. Спалахнула блискавка, загуркотів грім. І враз сипонув дощ. Муго знову охопило відчуття того, що на його очах повторюються давноминулі дні й події. Він згадав про привиди, які багато років тому вешталися тут, між індійських крамничок, і кинувся бігти.

Якась із жінок затигла пісню, що народилася в часи рову і стала під чимсь на зразок сільського гімна. Інші підхопили:

І він стрибнув у рів,
Слова, що їх він сказав солдатіві, пробили моє
серце, як спис;

«Не смій бити жінку», — сказав він.
«Не смій бити жінку, у неї під серцем дитина», —
сказав він солдатіві.

І люди застигли,
Навіть земля затихла,
Коли його забирали.
Сльози, червоні як кров, текли по моєму обличчю.

Ім'я Муго пошепки передавалося з уст в уста. Історія його облетіла базар в одну

мить. Звичайного базарного дня, мабуть, все було б інакше. Але в тому й річ, що сьогодні день особливий. Вночі Кенія дістане Ухуру. І Муго, наш сільський герой, був теж особливою людиною.

Ось що сказала Вамбуї: день Ухуру без нього померхне; Муго — це воскреслий Кіхіка. І вона вийшла на середину базарного майдану, твердо вирішивши добитися свого. Жінки мусять щось зробити. Тільки жінки можуть усе. «Врешті-решт, це ж наш син», — сказала вона перекупкам, що з'юрмилися коло неї на майдані, коли дощ ущух. Бойовий дух Вамбуї ніколи не вмирав.

Вона вірила, що жінки здатні змінити хід подій навіть тоді, коли чоловіки впадають у відчай, не знаючи, що робити. Багато хто в Табаї може розповісти вам про знаменитий робітничий страйк у 1950 році. Страйк мав охопити всю країну, паралізувати її, поставити білого в складне становище. Але частина робітників з великої взуттєвої фабрики неподалік од Табаї і дехто з наймитів на фермах білих уперлися і заявили, що не братимуть участі у страйку. Партія скликала загальні збори в Рунгей. Під час дебатів Вамбуї протиснулася крізь натовп, на чолі гурту жінок піднялася на платформу і вихопила мікрофон з рук промовця. «Невже є дорослі чоловіки, які тремтять від страху, побачивши білого? То нехай вони вийдуть сюди, вдягнуть наші спідниці і фартухи, а штани віддадуть жінкам». Натовп зареготав, а нерішучим лишилося тільки реготати разом з усіма, щоб не виказати своєї ніяковості. Наступного дня жоден чоловік не вийшов на роботу.

Тепер жінки вирішили послати до Муго Мумбі. Вона сестра Кіхіки. Вона протипоставить скромності Муго свою молоду привабливість, жіночність. Їй він не зможе відмовити!

Вамбуї негайно попрямувала в село, щоб передати Мумбі ухвалу жінок. І тут вона довідалася, що Мумбі пішла від чоловіка. Але Вамбуї все-таки розшукала її.

— Йдеться про все Табаї, — напосідала вона на молоду жінку. — Забудь про свої лиха, про домашні чвари і сердечні невдачі. Іди до Муго. Скажи йому: ти потрібен жінкам і дітям!

Мумбі нелегко було пояснити батькам, через що вона пішла від чоловіка. Вона ніколи не скаржилася раніше батькові й матері на відчуженість Гіконьйо: як признатися, що твій чоловік не лягає спати з тобою; люди можуть пронохати, пустити чутку, що він не мужчина або щось іще гірше. Отже, батьки прийняли її досить стримано, з розкритими обіймами не кинулися назустріч,

ні. Батько заявив, що не буде підтримувати дочку, яка не слухається чоловіка. Та й Ванджіку не переконало її плутане пояснення.

— Дивують мене нинішні жінки! Чоловік не смій її і пальцем зачепити, слова не смій промовити. В наш час жінка терпіла все, навіть побої. Їй би й на думку не спало тікати з чоловікової хати до батьків.

— Невже ви зовсім не жалієте мене? Не можу я залишатися в його домі. Після того, що він сказав, — не можу, не можу!

— Ну, ну! Не мели дурниці!

— Ні, мамо! Коли я вам не потрібна, скажіть одразу: я поїду з дитиною в Найробі або ще кудись. Але до нього не повернуся. Хай я жінка, але навіть паршивий собака огризається, коли йому прищемлять хвоста.

Ванджіку в душі співчувала Мумбі. Вона знала — то не легке завдання — склеїти те, що розбито на друзки.

— Ну добре, потім побалакаємо, дочко, — вже лагідніше промовила вона.

І ще одне мучило Мумбі. Незважаючи на своє горе, вона не могла забути, що сказав Генерал Р.: «Каранджу уб'ють за те, що виказав Кіхіку англійцям». І це нове убивство буде здійснено в ім'я її брата... Наче й без того мало пролито крові!

Вранці, прокинувшись, вона ще не знала, що робити. Але, на щастя, була середа, базарний день, коли в Рунгей сходилися жителі всіх восьми пагорбів, що оточували Табаї. Вона зустріла чоловіка з Гітхіми і враз надумала. Вона дістала аркуш паперу (брати навчили її читати й писати) і нашкрябала: «Не приходь завтра на свято». Написавши на записці ймення Каранджі, вона відіслала її з цим чоловіком. І одразу їй зробилося легше.

І ось тепер жінки звернулися до неї з проханням допомогти. Найпершою спонурою Мумбі було не втручатися в справи, що торкаються її чоловіка. Але коли Вамбуї розказала їй, що й до чого, в душі Мумбі заворушився протест. Гіконьйо гадає, що вона самотня й нещасна, нікому не потрібна. А що коли вона зробить те, чого не міг зробити він? Запалившись, вона почала обмірковувати свою місію.

Увечері вона пішла до хатини самотника. День був туманний і похмурий, і ніч насувалася темна, безпросвітна. Хвилюючись, ішла вона крізь темряву й негоду, наче повернулася її юність, і от вона знову поспішає на побачення з коханим. «А що, коли Муго...» Вона боялася довести цю думку до кінця. Страшно подумати, що буде, коли Гіконьйо застане її в хатині чужого чоловіка. Але ж вона вільна, казала вона собі, відганяючи страх. Нехай застане, повторювала вона рішуче. І все-таки ноги в неї плуталися, кров бухала в скроні.

Коли вона побачила Муго, що стояв на дверях, страх зник, на серці одразу потеплішало. Але Муго заступив їй дорогу, наче чекав, щоб вона пояснила мету свого приходу. Трохи збентежена, вона заговорила з удаваною невимушеністю:

— Ти навіть не запрошуєш мене до хати?

— О, пробач, заходь, заходь! — У темряві вона не бачила його обличчя, але почула, як тремтить голос. В хатині, при світлі газової лампи, вона помітила, який неспокійний Муго. Його гордовита відчуженість зникла, темні очі дивилися тужно, як у запеклих л'яниць. Він забився в далекий кут, наче боявся її. Він був гарний і неприступний, і вона закусила губу, збираючись з думками. Огляділа порожню хатину, голі стіни, ледь освітлені газовою лампою.

— Порожньо у мене в хаті, — уривчасто промовив він, наче вгадавши її думки.

— Як в усіх нежонатих. Хіба багато вам треба? — вона силувано усміхнулася, збентежена його недоброчливістю і замкненістю, що так контрастували з його вчорашньою екзальтованістю. І до всього її непокоїла думка: «А що, коли він схоче... коли він спробує?»

— Ти знаєш, чого я прийшла?.. — заговорила вона невпевнено, сподіваючись розвіяти його настороженість, що сковувала і її.

— Не знаю. Може, в зв'язку з тим, що ти розповідала мені вчора? Тобто, я маю на увазі... Я так і не зрозумів, чого ти від мене чекаєш.

— О, я хотіла, щоб ти поговорив з чоловіком. Він би тебе послухався. Бачиш, відтоді як він повернувся з табору, він ні разу не ліг зі мною в ліжко, уникає говорити про дитину. Що він думає, я не знала аж до вчорашнього дня. Ох, як тяжко, тяжко, тяжко!.. — вона не витримала взятого тону, розхвилювалася. Одразу пригадався день, коли Гіконьйо повернувся з табору. Хотілося, щоб він зрозумів, як важко їй живеться, хотілося пояснити йому все словами, поглядом, але потрібні слова не йшли на язик. Їй наче мову відібрало, коли вона побачила його тоді. Але як її тягло до нього... Вона завмерла, устроївши очі в протилежну стінку, думаючи, що робитиме чоловік.

Минув якийсь час, перш як вона опам'яталася, заговорила знову:

— Так чи інакше, тепер це вже не має значення. Я посварилася з ним учора ввечері і повернулася до своїх батьків.

— Не може бути, — скрикнув Муго.

— Це правда. Але до тебе я прийшла не через це. Мене прислали жінки Табаї, всієї округи. Вони хочуть, щоб ти був завтра на мітингу.

— Я не можу, — рішуче відповів він.

— Ти мусиш! — наполягала вона.

— Ні, ні!
— Ти мусиш. Всі люди чекають тебе. Народ вимагає.

— Але ж... Але... я не можу!

— Вони дуже просять тебе!

— Мумбі, Мумбі! — перебив він її, і в голосі його дзвенів біль.

— Ти мусиш, Муго, мусиш!

— Ні.

— І я благаю тебе, — сказала вона твердо і владно. Вона вся подалася вперед, зазирнула йому в очі, мовби намагаючись проникнути в його серце хоч на мить, щоб розгадати таємницю його влади над людьми і долею. Довгу мить вони дивилися в очі одне одному, і нараз вона зрозуміла, що тепер він скориться їй. Вона не випустить його з своїх кігтиків!

— Чи розумієш ти, чого просиш?!

— Причина — табори? — спитала вона м'яко.

— І так, і ні — усе одразу.

— Що ж саме?

— Насамперед я сам.

— Тобі було важко — знущання, побої... Ми знаємо про це.

— Знаєте?

— Звичайно. А що ж іще?

— Нічого, якщо не зважати, що я бачив людей, які повзали по землі — ти розумієш, вони повзали, як каліки, бо їхні руки й ноги були закуті в кайдани. — Він говорив глухим голосом, задихаючись: — Людей катували так, що вони вили, як звірі у клітці. Ось що таке Рира! — Він замовк, неначе минуле впритул підступило до нього, і він напружено дивився, перевіряючи, чи не випустив чогось. Потім він по-змовницькому нахилився до Мумбі й зашепотів: — Я був молодий, коли вперше побачив білу людину. Я не знав, хто це і звідки. Тепер я знаю: Мзуїгу¹ — не людина. Це — диявол, диявол! — він замовк, звів подих і тим самим страшним шепотом заговорив знову:

— Я бачив чоловіка, якого винесли з камери тортур. Йому щипцями вирвали статеві органи. Він упав на землю й заридав: «Боже, як я повернуся тепер додому! Як подивлюся в очі дружині... Я не зможу тепер торкнутися її». Я тоді зазирнув у безодню і на дні її побачив тільки морок.

Сльози котилися по щоках Мумбі. Її серце розривалося від жалю, хотілося кинути ся на допомогу скаліченим, викорінювати зло добром.

— Але ж, Муго, — благала вона крізь сльози, — ти тим більше мусиш завтра виступити. Не обов'язково говорити про мого брата. Він мертвий, він лежить у могилі, його шлях по цій землі завершений. Говори

про живих. Розкажи їм про тих, кого скалічила війна, кого вона залишила голим і босим, про тих, чиї рани болять і досі, — про сиріт і вдів. Розкажи народу про те, що ти бачив.

— Нічого я не бачив!

— Розкажи те, що розповідаєш мені! — вигукнула вона в розпачі, відчуваючи, що він вислизає з її рук. Вона намагалася вдержати його, хоч бачила, що він увесь тремтить.

— І про себе?

— І про себе!

— Ти хочеш, щоб я це зробив? — простогнав він. І цей стогін вразив її просто в серце.

— Так, — підтвердила вона, борючись з підсвідомим страхом.

— Я одного хотів — щоб мене не чіпали, дали мені спокій. Але він вдерся до мене, в моє життя — тут, такої ж ночі — і потягнув мене за собою в безодню. За це я убив його.

— Кого? Про що ти балакаєш?

— Ха-ха-ха! — моторошно зареготав він.

— Хто убив твого брата?

— Кіхіку?

— Так.

— Білі люди.

— Ні! Це я, я загубив його!.. Я!..

— Це неправда!.. Схаменися, Муго! Послухай мене і заспокойся. Та не тремти так! Я сама бачила — він висів на дереві.

— Це моїх рук діло! Моїх! Ха-ха-ха! Ось що тобі хотілося знати! І сьогодні я знову уб'ю — цього разу тебе!

Закричати, покликати на допомогу!.. Але голос пропав. А Муго підходив до неї, регочучи, мов божевільний. Вона метнулася до дверей, але він випередив її.

— Ні, ти не втечеш! Сядь... Ха! Цього разу ти! — Його бив дроз, і слова вилітали з глотки конвульсивними поштовхами.

— Уяви собі, що все життя тебе мучить безсоння, чиїсь пальці обмацують твоє тіло, чиїсь очі вічно переслідують тебе — з темряви, з кутків, на вулицях, у полі, коли спиш, коли не спиш — і нема цьому краю. Ці очі ні на хвилину, ні на мить не залишають тебе самого — ти не можеш ні їсти, ні пити, ні працювати. Усі ви: Кіхіка, Гіконьйо, Стара, оцей Генерал — хто тебе послав до мене? Хто? Ага! Знову ці очі!.. Та ми ще побачимо, хто кого!

Вона хотіла кричати, але не спроможна була видушити з себе ні звуку. А він був уже поруч. Одна рука затисла їй рота, друга повзла до горла. Мумбі, важко, із стогоном дихаючи, борсалася в цих чужих, страшних руках. І тут вона побачила очі. Ніколи нікому не зможе вона передати, який жах жив у них. І нараз вона перестала опиратися, безсило обм'якла в його руках.

¹ Білий (мова кікуйю).

— Муго, що з тобою? Що? — спитала вона, ковтаючи сльози.

Ті з вас, хто бував у Табаї чи на будь-якому з восьми рунгейських горбів, від Кера-рапона до Кіхінго, напевне чули про Тома-са Робсона — про Страшного Тома, як його звичайно називали. Він був символом тих похмурих днів у нашій історії, коли надзвичайний стан лютував в усій своїй страшній неблаганності. Люди казали, що він скажений, — казали з благоговійним страхом, називаючи його «Том» або ж просто «Він», наче при самій згадці його повного ймення він міг матеріалізуватися, як дух, викликаний заклинаннями. Він їздив у джипі, з одним чи двома охоронниками на задньому сидінні, з автоматом на колінах і револьвером у кишені штанів під мисливською курткою, і завжди з'являвся там, де його зовсім не чекали. Його жертвою міг стати перший-ліпший перехожий. Він хапав людину, називав її бандитом з Мау-Мау і заштовхував у свій джип; довозив до узлісся і наказував копати могилу. Потім ставив на коліна і примушував молитися. Молитву переривала черга з автомата, а частіше — револьверна куля. Іноді він відпускав свою жертву, повертаючи їй життя буквально на краю могили. До останньої хвилини нещасний не знав — тікати, ризикуючи дістатися кулю в спину, чи покійно чекати, сподіваючись, що Том змінить гнів на милість. І ще про нього казали, що він всюдисущий. Багато хто вірив у це. Один бачив Тома тут, інший — там, в один і той самий час. Чорним людям часто снівся його джип, і вони кричали й борсалися уві сні. Це був людожер, що блукав вдень і вночі, наганяючи жах на всю округу. Це була смерть. Особливо люто переслідував він наймитів, яких переселяли з Ріфт-Веллі на землю кікуйю.

Так минув 1954 рік.

У травні 1955 року звірства Тома досягли краю. Одного разу ввечері, їдучи з Рунгея в районний комісаріат, він побачив на шосе самотнього подорожнього. Той кинувся на узбіччя, до кущів. Том загорлав, покликав його. Чоловік — це був старий — несміливо полпентався до джипа, здавалося, коліна в нього вибивають дроб. Коли він підійшов ближче, стало чути, як він клацає зубами. Том зареготав. «Не бійся, старий! — гукнув він на суахілі, наче жаліючи смертельно наляканого чоловіка. — Том тебе не з'їсть». І враз зігнутий старий випростався, вихопив щось із кишені, і дві блискавки засліпили Тома, дві кулі пробили його тіло. Перш ніж його охоронники отямилися, чоловік перескочив через живопліт і побіг до індійських крамничок. Поліцаї стріляли в повітря.

Том вмер не одразу. Легенда каже, що він сам довів машину до госпіталю і тільки через три години віддав богові душу, бурмочучи весь час одне слово: «Тварюки!»

За кілька годин у всіх навколишніх селах кишили солдати: офіційна версія, підхоплена газетами, обвинувачувала в безглуздому вбивстві районного комісара головорізів з Мау-Мау.

Того дня — про нього й досі згадують у селі — Муго, як звикле, зранку вирушив на своє поле біля рунгейської станції і працював там у блаженній самотині, мріючи про майбутнє. Він давно переконався, що ці мрії — одкровення від бога, що він позначений перстом божим. Небо уберегло його від усіх лих надзвичайного стану. А тим часом уся Кенія стогне вже з 1952 року. Одні сидять в концтаборах, інші втекли в ліс. Та його ніщо не хвилювало в навколишньому світі. Він сторонився людей, жив, чекаючи дня, коли заграють сурми і глас небесний покличе його. Він чув нарікання людей, що будували хатини в Новому Табаї; їхні турботи здавались йому дріб'язковими. Жінки виконують чоловічу роботу?.. Діти надто рано стають дорослими?.. А хіба сам він не змушений був змалку дбати про себе? Муго один з перших закінчив будівництво хатини, зробивши все у визначений строк. Поставив каркас, настелив стріху, обмазав стіни — і все сам, без будь-чиєї допомоги. Він оселився на новому місці, і життя пішло, як завжди: праця в полі, мрії про майбутнє.

Того дня, у п'ятницю ввечері, він повернувся з поля стомлений, і все-таки, перш як відімкнути двері, акуратно поставив мотику й панга під стінку. Любовно погладив рукою замок, навмисне не поспішав, намагаючись проріз. Це була справжня насолода — прийти додому. Хатина була наче частиною його самого — його дім, його улюблене дітище. Він нарешті зайшов, сів на ліжко, милуючись стінами (глина ще не висохла) і гостроверхою покрівлею, з якої звисали соломинки і листя папороті. Незабаром у хатині посутеніло. Він засвітив лампу, насвистуючи пісеньку. Розпалив огнище, складене з трьох каменів, і поставив розігрівати кашу з кукурудзяних зерен і бобів. Це була його перша трапеза за цілий день. Він завжди варив таку кашу на кілька днів, увечері треба тільки розігріти її — і ситий. Попоївши, він підійшов до дверей — перевірити, чи надійно замкнено. І знову помацав замок. Йому було тільки двадцять п'ять років. Він нічого не мав, крім майбутнього та двох сильних рук. Потім він простягнувся на ліжку: що може бути приємніше після цілого дня праці у полі! Надворі, за сті-

нами хатини, уже настала комендантська година. Але це анітрохи не зачіпало Муго, бо він і до 1952 року майже не виходив вечорами з дому. Він поступово поринав у відрадне забуття, примарний напівсон. У такі хвилини — чи то в полі, чи вдома — серце його починало розмову з чиймись чудесними голосами. Потім голоси зливалися в один Глас божий, що кликав: «Мойсею! Мойсею!» І Муго одразу озивався: «Ось я, господи!»

Сюрчки, тупотіння, крики грубо розкраяли нічну тишу. Мрії розвіялися. Таке бувало звичайно, коли «лісові брати» здійснювали наскок на село, щоб убити яке-небудь велике цабе. Але в Табаї давно вже було тихо, ще відтоді, як люди з лісу убили одного за одним преподобного Джексона Кігонду й директора школи Муніу. Сюрчки і крики то лунали голосніше, то відсувалися, вщухали, немовби вітер відносив шум кудись убік. Нарешті село поринуло в тишу. І знову — постріли, крики і далекий жіночий плач. Ось постріли лунають зовсім поруч, і сюрчки зробилися голосними й пронизливими. Хтось гукнув: «Робсон!» Муго звівся на ліжку, спершись на лікоть, серце його нерівно калатало, налякане близькістю пострілів і криків. І знову шум ушух. Муго почув чийсь жалібний, зляканий голос: «Я просто йшов додому. Це правда, я додому йшов!..» Потім знову запала тиша, Муго ліг і задрімав. Він був один з тих небагатьох щасливих, в чю хатину ще ні разу не вдиралася вночі поліція з трусом.

Муго не міг сказати точно, як довго він дрімав; його розбудив стукіт у двері. Він здивовано розплющив очі й сів. Хто б це міг бути? Стукіт почувся знову. Муго неохоче поплентався до дверей, але на піддорозі зупинився, бо спросоння налетів на лампу і вона погасла. Раптова темрява налякала його ще більше, ніж стукіт у двері. Він навпомацки заходився шукати сірники. Коли постукали втретє, наполегливо й довго, він підскачив до дверей. Відчинив і відступив назад, даючи дорогу поліцаєм, а сам знову почав судорожно шукати сірники.

— Зараз я засвічу лампу, — пробурмотів він, поглядаючи на силует, що вимальовувався на дверях.

— Не треба, — озвався тихий голос. — Огнище не погасло ще.

— Хто ти?

— Тсс... Не кричи і... І не бійся.

— Хто ти? — повторив Муго, намагаючись пригадати, чий же це голос. Чоловік коротко і нервово засміявся, і Муго раптом відчув, що змерз. Нарешті він намацав

сірники і хотів був запалити одного, коли чоловік владно зашепотів:

— Не треба. Навкруги солдати і поліцаї. Він убитий!

— Хто?

— Районний комісар.

— Робсон?

— Так. Я пристрелив його. Давно хотів...

У цьому шепотінні Муго чомусь почувся сльози. Коробка з сірниками випала з рук. Він машинально нахилився, думаючи зовсім про інше. В животі похололо, поза спиною забігали мурашки.

— Я все-таки засвічу лампу, — промовив він глухо.

— Як хочеш! А я звик до темряви... Ти як гадаєш, чи будуть вони вночі обшукувати хатини?

Нарешті Муго запалив лампу і глянув на гостя.

— Кіхіка! — мимоволі скрикнув він.

На тому була подерта й брудна шинель — з тих, що привезли солдати з останньої великої війни, тепер їх доношують діди — і брудні тенісні тапочки. Коротке густе волосся відтіняло різкі риси обличчя. Муго відсахнувся, прихилився спиною до підпори, що підтримувала стріху.

— Я... я не сподівався побачити тебе.

— Ти вже вибач, — сказав Кіхіка, обводячи очима хатину. — Я не хотів, щоб вони вистежили мене в лісі. Крім того, мені треба було побачитися з тобою, давно хотілося поговорити.

— Ось... ось стілець.

— О, я звик стояти. Дні і ночі на ногах...

— Чому?

— У лісі дримати не можна.

— Навіщо я тобі? Я нічого не зробив, — заволав Муго.

Та перш ніж Кіхіка встиг відповісти, знову почувся сюрчки й крики. Кіхіка, вихопивши револьвер, зник під ліжком. Муго безсило опустився на стілець, відчуваючи, що зараз заридає. Його спіймають, знайдуть злочинця в його домі... Лампа горить... Він дмухнув і погасив її... Хатина знову поринула в темряву. Сюрчків і голосів вже не було чути. Кіхіка виліз з-під ліжка і ступив крок до вогню. В червоному відблиску його силует здавався велетенським.

— Ми не вбиваємо аби вбити, — заговорив Кіхіка, наче розмова й не припинялася. — Ми не убивці і не кати, як Робсон, щоб розстрілювати людей без причини й провини. — Він говорив швидко, нервово міряючи кроками хатину. І це той чоловік, що спалив Махі! Той самий чоловік, яким так захоплювалися жінки на мітингу!

— Ми тільки захищаємо себе. Коли тебе вдарять по лівій щоці, підставляй праву.

І раз, і три — і ось уже шістдесят років. І раптом — таке завжди буває раптово — ти кажеш: «Годі!» Ти стаєш спиною до стінки і даєш відсіч. Нарешті згадуєш, що ти мужчина. Думаєш, нам приємно вихоплювати їжу у гієн і мавп у лісі? Мені теж дороге тепло домівки і жіноча ласка. Та, бачиш, ми змушені вбивати. Примусити ворогів чорної людини заснути навіки. Вони кажуть, що в нас мало сили, кажуть, що проти бомб ми не встоїмо. Якщо ми боїмося, то ніколи не переможемо. Я зневажаю слабодухих — їх затоптують насмерть. Я зневажаю слабодухість наших батьків. Я не можу пишатися їхньою пам'яттю. Не сьогодні-завтра слабодухі і боягузи зникнуть, їх зітруть з лиця землі. Землею порядкуватимуть сильні люди. У батьків наших не буде причин не вірити в свої сили. І слабкі стануть дужими. Чому? Тому що люди, об'єднані вірою, сильніші за бомби. Вони не здригнуться і не тікатимуть, побачивши ворога. Я правду кажу. Ні умовляння, ані благання не примусили б фараона відпустити дітей ізраїлевих. Але опівночі господь убив усіх первонароджених на землі Єгипту, від первенця фараона, що сидів на троні, до первенця в'язня, що мучився у темниці. І весь перший приплід худоби. І наступного дня фараон їх відпустив. Ось наша мета: посіяти паніку в їхніх лавах. Бити ворогів отруєними стрілами в їхніх домітках, і вдень, і вночі. Щоб кров холола в їхніх жилах. І щоб вони не знали, де їх чекає новий удар. Посіяти страх у серцях гнобителів.

Він говорив і говорив рівним голосом, забувши, здавалось, і про Муго, і про небезпеку, що загрожувала йому, наче одержимий, виливаючи гіркоту й біль у нервовому потоку слів. І кожне з них підтверджувало підозру Муго: перед ним божевільний.

— Думаєш, ми не боїмося смерті? Боїмося. У мене коліна підгиналися, коли Робсон гукнув... Кожної миті я чекав кулі в серце. Я бачив, як перед боєм люди божеволіли від страху. А тваринний крик тих, що конали, — хіба це не жахливо? Але ж вони загинули ради того, щоб жили всі. В ім'я цього варто йти на Голгофу. Інакше ми нічого кращого й не заслуговуємо і, прокляті долею, будемо рабами у білого вічно, вічно. Обираючи між волею і рабством, справжній мужчина вибере волю, навіть коли треба життя віддати за неї. Нам потрібно...

Нараз він замовк, мовби тільки тепер помітив Муго. Муго сидів, напружившись, опустивши голову. Він був певен, що сьогодні вночі його заберуть в поліцію. «Кіхіка — божевільний, божевільний», — думав він, і страх його зростає.

— Чого ж ти хочеш від мене? (Хай говорить! Божевільний не такий небезпечний, коли говорить).

— Нам треба згуртуватись. Білий знає це і намагається нам перешкодити. Тому вас і переселили сюди. Він хоче відрізати партизанів від народу, єдиного джерела нашої сили. Цього допустити не можна. Між нами має бути міцний зв'язок. Я примітив тебе ще в старому Табаї. Ти людина самостійна, ти багато пережив. Саме такий, як ти, нам і потрібен, щоб організувати в новому селі підпілля.

Муго в душі здригався від кожного слова Кіхіки.

— Я... Я ніколи не приймав присяги... — почав був він.

— Я знаю це, — відповів Кіхіка. — Але що таке присяга? Іноді вона, справді, потрібна. Є люди, які ніколи не збережуть таємниці, якщо не зв'язати їх клятвою. Знаю я таких. Досить глянути людині в обличчя. Буває й інше: прийняв присягу, а тепер лише білим п'яти. Ні, присяга тільки підтверджує рішення, прийняте раніше. Таке рішення — віддати життя за свій народ — ухвалює серце. Присяга — лише водичка, якою скроплюють голову під час хрещення.

Мозок Муго гарячково працював. Він згадав, що двері не замкнені. Підвівся, пройшов повз Кіхіку і припав до отвору замка. Можна вибігти і покликати поліцаїв. Але ж у Кіхіки револьвер, той самий, з якого він щойно застрелив Робсона. Муго ретельно замкнув двері й повернувся на місце. Невже це не сон, не кошмар? Людина, що спалила Махі, убила Робсона — тут, у його хатині! Він відчував, що мусить дати якусь відповідь, але йому нічого не спадало на думку. В селі мертва тиша. Здається, що сюрчки і постріли лунали колись давно-давно. А от Кіхіка все ще тут, і він уже дихає рівно і вже не бігає по хатині — зовні спокійний. І це не привид, це він сам!

— Ми зустрінемося через тиждень, — урочисто промовив Кіхіка. Муго лише кивнув у відповідь. Кіхіка докладно пояснив, де саме він чекатиме на Муго в лісі Кіненсь.

І тільки Кіхіка замовк, як втретє далекі постріли розкрояли тишу. Шум то нарастив, то віддалявся, але так і не припинився вже до ранку. (Наступного дня Муго довідався, що арештовано багато чоловіків, запідозрених у зв'язках з Мау-Мау, в по-ліцействі убивці Робсона. Двох розстріляли одразу, і пізніше в газетах писали, що це члени зграї, яка накинута на беззбройного районного комісара, чиї заслуги всім відомі.) Кіхіка підійшов до дверей і прислухався. І знову Муго подумав, що мож-

на його зараз схопити й покликати на допомогу.

— Мені треба йти. Чого доброго, вони почнуть шукати по хатах,— тихо сказав Кіхіка. Він знову виглядав стривоженим, він знову був утікачем, що ховався від погоні. Прочинив двері і тихенько вислизнув з хатини.

— Не забудь, де ми зустрічаємось,— прошепотів він, перш як розтанути в темряві, зникнути так само безгучно й раптово, як і з'явився.

Муго закляк посеред своєї нової хати. Усе пішло шкереберть, все пропало!.. Він схопився з місця, підбіг до дверей, розчинив навстіж, сподіваючись, що наважиться нарешті покликати на допомогу; постояв, дивлячись у ніч, і втретє замкнув двері. Але навіщо замикатися, навіщо? Навіщо двері, якщо вони пропускають у дім лютий холод і смертельну небезпеку? Він відімкнув двері і похитуючись поплентався до ліжка, сів, затуливши обличчя долонями. Дістав брудну хустку, щоб витерти холодний піт з лоба і шиї, але тут-таки забув про свій намір. Хустка впала на коліна. Вітер приніс далекий неясний шум, і, здавалось, усе це триває вже цілу вічність. А може, шуміло у нього в голові.

Кілька годин тому, спокійно лежачи на ліжку, він був сповнений надій і ясних мрій про майбутнє. Ось це ліжко. В хатині нічого не змінилося, але майбутнього нема. Кожної хвилини треба чекати поліцаїв і солдат. Вони прийдуть і арештують його. А там — в'язниця і смерть. Після нападу на Махі власті оголосили про розшук Кіхіки. Якби його заскочили тут, у домі, Муго — кінець! Яке право має Кіхіка втягати мене в справи, котрі мене зовсім не обходять? Йому мало, що вони по-звірячому вбивають чоловіків, жінок і дітей? Він хоче, щоб і я вмочив руки в кров. Я йому не брат, не сестра. Я нікому не заподіяв лиха, я люблю землю, люблю працювати в полі. Чому з примхи чужої мені людини я маю все життя мучитись у в'язниці?!

Прокинувшись наступного ранку, Муго здивувався, що він поки ще дома, а не за ґратами. Він намагався забути про нічного гостя. Це був тільки сон. Мене й раніше мучили кошмари. Вночі всі наші страхи і лиха загострюються. І відчай здається безмежним. Куші, дерева і ті вночі скидаються на людей. Ха-ха-ха! Але ці жалюгідні спроби втекти від реальності не допомагали. Обличчя Кіхіки наче врзалося йому в пам'ять. Коротке густе волосся, гострі очі... І ця картина не залишала місця для ілюзій. Муго морозило, незважаючи на те, що вже добре пригрівало сонце. Уявіть собі чоловіка, що спокійно йде вечірньою дорогою і

нічого поганого не чекає, хоч він і сам. І раптом опускається нічний морок, і він уже тремтить і думає, що зараз обов'язково зламає ногу, бо на дорозі десь неодмінно трапиться глибока яма...

Наступні кілька днів Муго ходив у поле тільки за звичкою, плентався, як сновиди, кожної миті чекаючи, що на плече йому ляже владна рука. Коли він зустрічав поліцаїв чи солдата, на лобі йому проступав піт, ноги підгиналися. Ні на мить він не забував про тінь Кіхіки, що наче йшла за ним чекаючи відповіді... Що ж мені робити? — питав він себе. — Якщо я не погоджусь на пропозицію Кіхіки, він мене уб'є. Він убив преподобного Джексона і вчителя Муніу. Коли ж я зв'яжусь з ним, мене схопить поліція. У білих довгі руки. Мене повісять. Боже, я не хочу вмирати! Я не готовий до смерті. Я ж і не жив ще зовсім.

Муго не знав, що робити. Все своє життя він намагався уникати конфліктів: навіть в дитинстві ніколи не водився з галасливими хлопчиками, боячись бути втягненим у бійку. Він міркував так: якщо ти не кличеш диявола, диявол не прийде до тебе, якщо ти уникаєш людей, то й люди не підуть до тебе. Ось чому тепер, мучачись безсонними ночами, він тільки спателічено стогнав. Адже я нічого не вкрав? Ні. І нічого поганого не зробив сусідам. Може, я вбив когось? Ні. Чому ж Кіхіка, якому я не зробив нічого поганого, хоче мені зла?

Заздрить! — вирішив він, не знайшовши іншої відповіді на запитання. Ожила його давня ненависть до Кіхіки, він буквально задихався од неї. Кіхіка, у якого є мати, і брат, і сестра, може дозволити собі гратися зі смертю. Буде кому його оплакувати, буде кому наректи дітей на його честь, щоб ім'я Кіхіки ніколи не вмерло. У Кіхіки є все, у Муго — нічого нема!

Думка ця не давала йому спокою ні вдень, ні вночі, сповнювала тихою люттю, сушила гнівом, який заступав усе інше. І все-таки він не міг дійти якогось рішення. Так настала п'ятниця, фатальний день. За звичкою він узяв мотику й панга і побрів на своє поле. Щоб уникнути зайвих зустрічей, він звернув на стежку, що вела до Рунгея.

Було ще дуже рано, в полях — жодної душі. Тут і там, де ще тиждень тому стояли хатини, чорніли згарища. Але Муго не бачив нічого. М'яке ранкове світло різало запалені від безсоння очі. Після тривожних ночей, невідступних, нескінченних думок, він дійшов тої межі виснаження, коли людина стає дратівливою, готовою вибухнути з будь-якого найменшого приводу. Він

брів, черкаючи мокрі від роси куші, і веселі струмені води стікали йому по носах. Нижня губа в нього випнулася, як завжди, коли він був чимось засмучений. Він ішов і трусився, як старий. Коли він наблизився до індійських крамничок, то вже так знесилився, що не міг іти далі. Кинув мотику і панга на купу сміття за якоюсь крамничкою і сів на землю, щоб перепочити. За кожною крамницею була така купа гнилих покидьків. Діти африканців часто бабралися тут, розгрібаючи сміття в пошуках хліба і дрібних монет. Індійські діти, а іноді й дорослі зупинялися біля цих куп, щоб справити природну потребу. Зачепивши ногою «балабуху», хлопчачи-африканці злісно лялися і кидали в своїх індійських ровесників каміння. Одного разу трьох африканських підлітків піймали в той момент, коли вони саме за цією купою, біля якої присів Муго, повалили на землю індійську дівчинку. Їх звинуватили у згвалтуванні. Вони були неповнолітні, тому суддя відправив їх до виправної школи Вамуму. Але зараз Муго було не до того, щоб згадувати цю сумну історію. Він сидів, розхитувався, обхопивши голову руками, і бурмотів: «Чого, чого йому від мене треба?»

Вітрець, що раптом налетів звідкілясь, підкинув у повітря дрібне сміття, зняв куряву. Муго прикрив долонями очі. Пил, клаті паперу, кружляючи, злітали вище й вище, утворюючи химерні стовпи. Люди казали, що такий вітер насилають злі фурії. Віяв він звичайно кілька секунд і вщухав так само раптово, як і налітав. Але зараз вітер дужчав, і вже цілі хмари сміття піднімалися в повітря. Нарешті вітер улігся. Муго дивився, як повільно осідає курява. Це видовище чомусь цілюще подіяло на нього. Він підбадьорився і перестав тремтіти. Потім підняв мотику й панга і попростував у поле. Він був майже спокійний.

Та тільки якийсь час.

Він ступив лише кілька десятків кроків, і серце обірвалося, волосся на голові заворушилося: з стінки із рифованого заліза на нього дивилося обличчя Кіхікі. Він у свою чергу не міг одвести очей від цього чорного обличчя, що чітко вирізнялося на білому тлі. Воно чимраз більшало й більшало і ось заповнило вже все навколо. Сліпий жах, що його він колись пережив у дитинстві, коли намірився задушити тітку, поймав Муго. За голову Кіхікі призначено винагороду!.. За голову... Кіхікі.

Муго прямував до канцелярії районного комісара. Він відчував якийсь радісний подив, ішов наче в тумані. Бог наказав Аврааму принести в жертву свого єдиного сина Ісаака, спалити його на горі у країні Морія. І Авраам збудував олтар, і склав

дрова, і зв'язав сина свого Ісаака, і підняв руку, і заніс над ним ніж. І покірливо чекав Ісаак, коли ніж відрубає йому голову. Він знав, що піднятий меч мусить опуститися, він уже відчував на своїй шиї холодне лезо. Але тут Ісаак почув голос божий. Він заривав. «Врятований, врятований!» — радісно повторював Муго. Він плів над землею в цьому видінні. В його затуманеній голові, мов смерч, зринали думки й осідали, вкладаючись у конкретну логіку раптового осяяння. Доказ був такий ясний, такий радісний, він пояснював усе, що раніше не можна було зрозуміти. Я обраний небом. Я не можу загинути. Я мушу бути здоровий і міцний — щоб здійснити діло всього мого життя... Це мій обов'язок перед самим собою, перед майбутнім. Господь не допустив, щоб Мойсей загинув у хащах очерету, бо в нього було велике приречення...

До цих високих думок примішувалися думки про винагороду, про гроші і пов'язані з ними різноманітні блага. Він купить собі землі, збудує великий дім, одружиться і народить дітей. Новизна й доступність всього цього паморочила голову. Ніколи раніше Муго навіть і думати не смів про жінку. Тепер він перебрав в уяві одну за одною всіх сільських дівчат. Він розкаже про свій тріумф тітчиній тіні. Він досягне високого становища в суспільстві, буде близький до людей, що мають владу над іншими людьми, бо чого варте багатство без влади? Що таке влада? Суддя має владу, він може забрати в людини життя, і ніхто не візьме під сумнів його право на це, і нічого йому за це не буде. Так, бути великим, це значить посідати таке становище, щоб безборонно попихати іншими, щоб усі тобі скорялися не ремствуєючи. Як директорів школи, судді, губернаторів.

Коли, захекавшись, він прибіг до районного комісара, було ще дуже рано. Дім для канцелярії збудували недавно, обравши для нього місце приблизно на однаковій відстані від усіх навколишніх сіл. Двоє поліцаїв у глухих чорних светрах, з гвинтівками, охороняли вхід. Муго нетерпляче глянув на ці перепони, що постали на його шляху.

— Мені треба побачити районного комісара, — ще не очутившись від своїх мрій, буркнув він, намагаючись прослизнути повз вартових.

— У якій справі? — один з поліцаїв схопив його за плече і відштовхнув.

— Мені треба говорити з ним сам на сам, — відповів Муго.

— З мотикою і панга? Ха-ха-ха!

— Скажи нам, нащо він тобі знадобився.

— Не можу, Вам — не можу.

Поліцаї глузливо зареготали, вихопили в нього з рук мотику і панга і пожбурили убік.

— Не може... Ти чув таке? То чого ж тобі все-таки треба, мармизо?

— Я мушу... це дуже важливо.—В душу заповзав страх. Поліцаї ретельно обшукали його, стусаючи в боки.

На ганок вийшов районний комісар Джон Томпсон, сердито grimнув на вартових. Вони доповіли йому про Муго і дістали наказ пустити його. Муго ледве дихав, коли влетів до Томпсонового кабінету. Він розгублено стояв, не знаючи з чого почати. Вперше він так близько бачив білого. Він перевів погляд на протилежну стінку, вирішивши по змозі не дивитися білому в обличчя.

— Чого тобі треба? — Почувши холодний, рівний голос, Муго стрепенувся.

— Кіхіка... Я прийшов сюди, щоб розповісти про нього.

Томпсон випростався на стільці. Потім підвівся. Сперся руками на стіл, уважно розглядаючи Муго. Обоє вони були приблизно однакові на зріст. Муго уникав погляду білого. Томпсон знову сів.

— Ну то що ж?

— Я знаю,— повторив він тихо,— я знаю, де знайти Кіхіку сьогодні ввечері.

І знову ненависть до Кіхіки переповнила серце. Він тремтів од злості, викладаючи все, що мучило його ось уже тиждень. Всю його істоту заповонила чиста, солодка радість — він наважився таки на цей великий моральний подвиг. Він перебував поза добром і злом; він утішався владою і силою того, що було йому відомо. Хіба не тримав він у своїх руках долю іншої людини? Його серце було як чаша, повна по вінця. Сльози полегкості проступили на очах. Цілий тиждень він боровся із злими духами, сам один, наче в якомусь кошмарі. Це зізнання було його першим спілкуванням з живою людиною після довгих семи днів самоти. Він пройнявся глибокою вдячністю до білого, уважного слухача, який зняв тягар із серця Муго, звільнив його від кошмару. Він навіть наважився глянути на білого, неждано-негадано знайденого друга. Усмішка розпливлася по обличчю — і замерзла, коли очі його зустрілися з незворушним, холодним і суворим поглядом білого.

Районний комісар знову підвівся. Обійшов стіл, наблизився до Муго. І зненацька плюнув у цю чорну пику. Муго відсахнувся, підняв ліву руку, щоб втертися. Але білий випередив його, затопивши йому доброго ляпаса.

— Нас уже не вперше намагаються обдурити. Ти чуєш? Теж, як ти, хотіли ді-

стати винагороду. Ми не випустимо тебе звідси, поки не перевіримо твоїх слів, і якщо виявиться, що ти збрехав, повісимо тут-таки. Зрозумів?

З цим новим кошмаром ніщо не могло зрівнятися. Стіл, біле обличчя, стеля, білі стіни закрутилися дзигною. Потім нараз усе завмерло на місці. Він намагався заспокоїтись. Але земля заколихалася під ним, і він відчув, що падає. Він звів руки до неба, в очах було темно. Він знав, що падає на гостре каміння. Тут вже нічого не вдієш. Сльози йому не допоможуть. З придушенням зойком він упав на тверді гостряки до ніг білого. Все в ньому наче затерпло, і він не відчував болю, його не лякала кров.

— Ти чуєш?

— Так.

— Ти мусиш казати мені «ефенді».

— Так... е...

Слова застрягали в горлянці. З розтулених губ вилітали якісь чудні звуки. Він дивився на білого і не бачив його. Потім стіл, стілець, районний комісар, білі стіни, земля знову закружляли, швидше й швидше. Він схопився за стіл, щоб зберегти рівновагу. Йому вже не потрібні були гроші. Аби тільки не думати про те, що він наробив!..

Істинно, істинно кажу вам: якщо пшеничне зерно, впавши в землю, не вмере, то залишиться одне; а якщо вмере, то принесе багато плоду.

Євангеліє від Іоанна, 12: 24
(Підкреслено чорним у біблії Кіхіки)

І побачив я нове небо і нову землю, бо давніше небо і давнішня земля минулися.

Одкровення, 21: 1

I

Кенія знову здобула незалежність 12 грудня 1963 року. За хвилину до півночі на стадіоні в Найробі було погашено вогні, й трибуни з людьми, що зібралися на урочисту церемонію з усіх кінців країни і світу, поринули в темряву. В темряві був квапливо спущений «Юніон-Джек». І коли знову спалахнули прожектори, новий кенійський прапор майорів на вітрі, духовий оркестр виконав новий національний гімн, і юрба, побачивши цей чорно-червоно-зелений прапор, захоплено загула. Стадіон гув, як ліс під бурею, коли вітер з корінням вириває столітні дерева, і вони падають в жирну глину.

Накрапав дощ, але і в нашому селі усі, малі й великі, висипали на вулицю, співали й танцювали, розмішуючи ногами рідку глину. Ніч була темна, тому люди винесли на поріг гасові лампи. Як заведено, підлітки і юнаки ходили купками із смолоскипами в руках, стояли по темних кутках, таємничо шепотілися про щось, чекаючи своїх коханих. І матері зірко стежили за дочками, твердили їм, які небезпеки чигають на дівчину у темряві. Дівчата танцювали на майдані, в центрі людського кола, крутили стегнами, знаючи, що на них дивляться чоловіки. Усі чекали чогось, наче жінка, що відчуває і страх і радість у передродових переїздах. І цей стан шукав виходу в криках, у веселих вигуках, в сміху. Люди переходили з місця на місце, заспівували пісні на славу Джомо й Каггіа, й Огінги. Не забули й Вайякі, який ще в минулому столітті насмілювався кинути виклик білим, що прийшли слідом за Лагардом у Дагоретті. Згадали й наших сільських героїв. Складали на ходу пісні, прославляючи подвиги Кіхікі в лісі, з якими могло зрівнятися лише подвижництво Муго в рові, стійкий героїзм у концтаборі. Різдяні гімни змішувалися з піснями й танцями, які виконують лише під час обряду ініціації, коли хлопчики й дівчатка наділяються правами й обов'язками чоловіків і жінок. Словом, це було справжнє свято. Але всім хотілося придумати щось іще.

Вже не пам'ятаю точно, яка з жінок запропонувала піти до цього відлюдника Муго і заспівати для нього. Ідею зустріли з захватом, і юрба без зайвих слів посунула крізь дощ і морок до його келії. Більш як годину хатина Муго перебувала в стані облоги. Ім'я його було в усіх на устах. Ми плели йому вінок нових легенд і придумували нові подвиги. Усі сподівалися, що ось розчиняться двері і герой приєднається до нас. Але він навіть не відгукнувся на наш стукіт.

Коли настала північ, натовп радісно загуків. Жінки п'ятикратним кличем вітали новонароджену свободу — у кікуйю так завжди зустрічають немовля, що з'явилося на світ — і заспівали хвалу на честь Кіхікі й Муго, двох героїв війни за визволення. Адже вони були наші, сільські. Незабаром після цього ми розійшлися по домівках, щоб чекати ранку, коли мало початися всенародне свято.

Уночі м'жичка змінилася зливою. Небо гуркотіло, час від часу спалахували блискавки, і їх сліпуче сяйво проникало в хатини через шпарини в стінках. Цілу ніч стогнали, гнулися під вітром дерева й кущі, дощ шмагав їх, не жаліючи. В багатьох хатинах не витримали старі стріхи, потекли,

примусивши мешканців переходити з постелею з місця на місце — дірок виявилось багато, з стелі всюди текло.

Деякі дерева в лісі повивертало з корінням, у інших обламало гілля, блискавкою розчахнуло стовбур.

Ось яка картина постала перед нами наступного ранку, коли ми вирушили на великий луг поблизу Рунгея, де мали відбуватися змагання і танці на честь Ухуру. Посівам на схилах пагорбів злива завдала великої шкоди. Вируючі потоки тут і там залишили по собі глибокі рівчаки, вздовж яких лежали повиривані з землі кущі картоплі, гудиння бобів. Про кукурудзу немає чого й казати — їй дісталося найбільше.

Ранок був сірий, похмурий — ми навіть боялися, що день так і не настане. Але дощ ущух. Повітря було м'яке й свіже, і знайоме тепло підіймалося від вологої землі, зігріваючи наші серця.

Луг, обраний партійним комітетом для святкування Ухуру, містився приблизно на однаковій відстані від усіх пагорбів, сповзав під гострим кутом до рунгейських крамниць. Позначені вапном доріжки для бігунів то піднімалися круто вгору, то падали в ями і рівчаки.

Спершу змагалися школярі з гімнастики й бігу. В гарних зелених, блакитних і коричневих костюмах, діти розсипалися по полю. У кожній школи були свої болільники, стояв гомін, який наростав, коли маленькі спортсмени бігли, падали і знову схоплювалися, щоб бігти далі. В перервах між забігами два юнацьких оркестри з сурмами й барабанами розважали публіку переможними піснями й військовими маршами. Оркестри належали молодіжній організації партії. Після змагань старших школярів почалися танці. І знову перші на поле вийшли діти, зачарувавши глядачів стрімким мутхуо; обличчя їх були розмальовані крейдою і червоною вохрою, до колін прив'язані брязкальця. Юнаки й дівчата виконали мукугву; старші жінки в прикрашеному бусами вбранні станцювали ндумо. Цілий ранок Гіконьйо перебігав з місця на місце, від гурту до гурту, стежачи, щоб усе було як слід. Це був його день. Він пишався своєю роллю розпорядника і мріяв, щоб свято пройшло якнайбучніше.

Натовп глядачів виявився не таким великим, як чекав Гіконьйо. І, всупереч усім сподіванням, під час ранкових заходів, тобто змагань і танців, на лузі було не дуже весело.

Аж раптом, уже під кінець ранкової частини свята, оголосили забіг на три милі — дванадцять кіл полем. До участі в забігу запрошувалися усі: старі й молоді, жінки й

діти. Ця несподівана розвага, не передбачена програмою, розбуркала натовп, підігріла пристрасті. Люди кричали й галасували, підбиваючи один одного взяти участь в перегонах. Кожну жінку, що виходила в коло, зустрічали схвальним сміхом і оплесками. Під бурхливі овації наперед виступив Варуї. Він теж готувався до змагання. Мумбі, що сиділа поруч з Вамбуї, сміялася до сліз, дивлячись, як старий, кутаючись у свою незмінну ковдру, задріботів до місця старту. Дітлахи роєм кружляли навколо старих спортсменів.

— Давай і ми побіжимо! — запропонував Каранджа Мваура.

— Ноги не ті, — відмовлявся Каранджа, переводячи погляд з Мумбі на строкатий гурт бігунів.

— Та ходімо, чого там. Адже ти чудово бігав на довгі дистанції. Пам'ятаєш, у Мангуо?

— А ти сам побіжиш?

— Звичайно, викликаю тебе на змагання. Побачимо, хто кого! — крикнув Мваура і потягнув Каранджу за руку.

Несподівана поява Каранджі серед бігунів здивувала Гікон'ю. Він протоптився до Варуї і з удаваною жвавістю щось почав йому говорити. Каранджа теж ніяковів; він аж ніяк не сподівався, що Гікон'ю візьме участь у змаганні. Колишня зневага до столляра сповнила його серце. Пригадавши ті давні перегони, коли вони мчали до поїзда, він вирішив тепер нізащо не поступатися. Епілог незавершеної драми мав розігратися на очах у Мумбі і всього за кілька десятків ярдів від тієї ж таки станції. Може, цього разу він виграє не тільки перегони, а й Мумбі! Інакше навіщо б вона посилала йому записку? — міркував він, схилившись, щоб розв'язати шнурки на черевиках. Мваура тим часом розмовляв з Генералом Р. і Лейтенантом Коїнанду, вказуючи кудись пальцем. Суперники — жменька чоловіків, жінок і школярів — вийшли на старт. Усі враз замовкли. Пролунав свисток. Глядачі заревли, заглушуючи тупотіння бігунів, які налітали одне на одного. Якийсь хлопчик упав, і його тільки чудом не розтоптали. Варуї майже одразу зійшов з дистанції, поплентався до глядачів і сів біля Вамбуї та Мумбі.

— Ех ти! А я ж так вірила в тебе! — жартома накинулася на нього Мумбі. — Ти зганьбив усіх жінок, які кохали тебе.

— Нехай діти бавляться, — відповів старий, похитавши головою. — В наш час ми пробігали без перепочинку багато миль, коли масаї забирали нашу худобу. І мушу вам сказати, це була не забавка!

Ще до кінця першого кола багато бігунів, як і Варуї, зійшли з дистанції. Після

третього кола серед учасників змагання залишилася тільки одна жінка. На кінець четвертого кола, коли юрба бігунів розтяглася ланцюжком, Мумбі раптом помітила Каранджу. Вона одразу перестала бити в долоні, бо, побачивши Каранджу і Гікон'ю на одній доріжці, враз пригадала все. Краще б вона залишилася вдома, з батьками. Але чому ж він усе-таки прийшов, незважаючи на її попередження? Чи, може, він не одержав її записки? Побачивши серед бігунів ще й Генерала Р., вона пригадала, що той казав два дні тому. Несправедливість долі вразила її. Адже тепер вона знала, хто спричинив смерть Кіхікі. Багато що змінилося відтоді, як вона писала записку. Адже тоді вона не знала, що Кіхіку зрадив чоловік, якого все село вважає героєм. Відкрити людям правду? Але чи може вона віддати Муго їм на розправу? В його очах був такий біль! Вона згадала долоню, що затискала їй рота, і руку на своєму горлі. І моторошну порожнечу в його очах. Нараз він відпустив її, став перед нею на коліна, безсилий, розгублений, жалюгідний.

— Мумбі! — схлипнув він. Простягнуті до неї руки незграбно зависли в повітрі, закривши його обличчя. І ці руки, такі жорстокі й такі безпорадні, обеззброїли її. Відігнавши страх, вона поклати долоню йому на плече.

— Послухай, Муго! Я бачила, як умирав мій брат. Там був районний комісар і поліцаї.

— Ти маєш очі й вуха! Я ж сказав тобі, хто зрадив Кіхіку.

— Каранджа! Адже ти чув, що сказав Генерал Р. ...

— Ні!

Вона відсахнулася. Зустрівши його пустий погляд, вона вгадала правду.

— Ти?!

— Я... так... я.

Він не дивився на неї. Його голос, його руки благали: зглянься! Та вона вже не могла стримати дрозг огиди. Вона кинулася до дверей, далі від цієї мерзеної істоти, що застигла як ідол — сільського героя. У неї не було ні слів, ні почуттів. Нічого. Вона не пам'ятала, як опинилась на вулиці. Морок. Вона йшла швидко, майже бігла. Морок. Навіть не видно силуетів хатин і дерев. Мряка. Голоси жінок і чоловіків, що співали пісні Ухуру, здавалося, долинали здалека, з іншого села.

Вранці вона сказала Вамбуї: «Муго категорично відмовляється брати участь у святі; краще дати йому спокій». Те, що вона сховала в собі, те, що знала тепер, вимагало відповіді: Каранджа чи Муго? Але вона зовсім не хотіла, щоб хтось умирав

чи страждав через її брата. Поговорити б з Гіконьйо. Він би знайшов вихід. Але чому Каранджа не послухався її поради, знову не розуміла вона. І нараз розсердилася на себе: що їй до нього, адже він загубив її життя!

— Що з тобою? — спитала Вамбуї.

— Нічого, — швидко відповіла Мумбі і знову почала бити в долоні.

Гіконьйо біг зосереджено, але примушував себе думати про сторонні речі; мало-знайомі обличчя в натовпі; нові рунгейські крамниці; ферми білих за залізницею. Чи поверне Ухуру землю африканцям? Чи настануть після незалежності зміни в житті маленької людини, звичайного селянина? Він почув важке дихання поїзда, що прибіг на рунгейську станцію здалека. А його батько, що залишився у Ріфт-Веллі, чи живий він ще? Який він зараз? Гіконьйо в думці перейшов поле свого життя: дитинство, отроцтво, юність, любов до Мумбі; Кіхіка, надзвичайний стан, концтабори, кроки по цементу, повернення додому, зрада... Мумбі! Вона перекрутила все його життя! Він мало не божеволів, коли думав, що вона пішла від нього. Він сердито потрусив головою — бігти то бігти. Знову вони з Каранджею суперники. Але ради чого, ради кого? Каранджа просто знущується з нього. Гіконьйо важко дихав, весь час витираючи спітніле чоло. В ньому кипіла ненависть. Він біг і біг — слідом за Каранджею, не відстаючи ні на крок. Прагнення перемогти брало гору над усім. Зберегти сили до останнього кола, а там вирватися вперед. Аби тільки не підвели ноги, давно вже так не бігав.

На сьомому колі лідирував Мваура. За кілька ярдів за ним бігли Каранджа, Гіконьйо, Генерал Р., Лейтенант Коїнанду і ще троє. Інші вже вибули із змагання. Глядачі, що стояли вздовж поля, підбадьорювали бігунів: «Давай, давай!» Перегони на довгі дистанції були улюбленою розвагою в Табуї. Біг на короткі дистанції тут вважали дитячою забавкою. Навіть ті, хто мав підстави не любити Каранджу як колишнього урядового чиновника і начальника поліції, забули про свою неприязнь до нього, захоплені перипетіями боротьби. Вони і його підбадьорювали криком.

А Каранджа згадував те, що було давно-давно, коли він, прибігши на станцію, не хотів вірити гіркій правді. Гіконьйо і Мумбі навмисне відстали, щоб залишитися на самоті. Як він жадав цю жінку! Господи, як ридала в його руках гітара, кличучи Мумбі, що ховалася в лісі. Якби він не був такий нерішучий, не відкладав весь час освідчення, вона могла б належати йому. Запізнився, запізнився! Коли він нарешті нава-

жився посвататися, вона, усміхаючись, відмовила. І ця відмова ще міцніше прив'язала його до неї. Він почав чекати нагоди. Коли Гіконьйо забрали в концтабір, Каранджа зрозумів, що не може допустити, аби і його розлучили з нею. Він виказав усі таємниці партії, зрадив присягу, щоб тільки залишитися коло Мумбі. Захоплений подіями, він дедалі тісніше зближався з білими. Ця близькість давала йому владу, право милувати або кидати у в'язницю, або убивати. Люди боялися його, він ненавидів і боявся їх. Жінки пропонували йому себе; навіть найповажаніші з них потай приходили до нього. Але Мумбі, його Мумбі не здавалася, і він не міг наважитися взяти її силою. Яка примхлива доля! — подумав він. — Вона дісталася йому тільки тоді, коли він стояв уже на межі краху. На мить він відчув терпку втіху, яка вже за кілька секунд розтанула, змінившись гіркотою приниження. Він скористався з її безпорадності. І вона, він це бачив, безмежно зневажала його. Він не міг глянути їй в очі. Сльози відчаю затуманили йому зір, коли вона вдарила його черевиком по обличчю. Він завжди мріяв про те, що Мумбі сама прийде до нього, без примусу, вільно, бо вона не зможе бути без нього. А вийшло інакше. Але в цьому змаганні нагородою для нього знову була вона, Мумбі. Хіба вона сама не дала йому права на щось сподіватися? Її записка вирвала його з безодні відчаю. Томпсони виїхали, біла людина йде звідси. Поки Томпсони ще були тут, Каранджа переконував себе, що влада білих триватиме вічно. Можливо, через те, що районний комісар Томпсон був перший білий, з яким безпосередньо зіткнувся Каранджа ще до надзвичайного стану, він був для нього, як і для всіх мешканців Табаї, уособленням влади і зверхності білої людини. Влада білих давала Каранджі якусь моторошну безпеку. Тепер ця безпека, і без того хистка, розлетілася на дрізки. Він блукав у темряві відчаю. Він не бачив світла. І ось — ця записка. Мумбі попереджала його, щоб він не приходив на сьогоднішнє свято. Чому? Він уже обіцяв Мваурі піти. Записка ховала в собі загадку, він думав цілу ніч, і з кожною секундою зростала його цікавість, бажання побачити Мумбі. Врешті-решт, Табаї — його рідне село. Хто може заборонити йому відвідати свою домівку? Та й марно ж Мумбі стала матір'ю його дитини! Він не сприйняв її застереження всерйоз. Жінки завжди так, їх не збагнеш. І він ще більше утвердився в своїй думці, коли вони з Мваурою прийшли в Рунгей і він довідався, що Мумбі покинула чоловіка. Слова записки палили йому мозок. «Все життя я добивався її», — гірко подумав він. Але гіркота зразу зник-

ла. Він не дозволить, щоб подібні думки затьмарили його торжество. Це його останній шанс на перемогу. Якщо йому дістанеться Мумбі, чого ж іще бажати! Ніяке Ухуру, ніщо на світі не страшне йому! І він помчав ще швидше. Треба наздогнати Мвауру на десятому колі, відірватися від Гіконьйо, що не відставав ні на крок.

А Гіконьйо тим часом уже випередив Генерала Р. і пересунувся на третє місце. Він біг, зціпивши зуби. Він знав, що Мумбі дивиться на нього, він не міг дозволити її коханцеві взяти над ним гору. Прийшла, щоб показати, яка вона тепер самостійна. Двічі він підходив майже впритул до неї, щоб про щось спитати Вамбуї, але її не помічав. При цьому він мав дурнуватий вигляд і, знаючи це, злився ще більше.

Тим часом Каранджа додав ходу, і Гіконьйо теж. Поки нікому не вдавалося порушити порядок, в якому бігла вся група, починаючи з восьмого кола. Глядачам мовби передалося напруження бігунів. Навіть Мумбі, захоплена поєдинком, на якийсь час забула про тягар на серці. Вона бажала Гіконьйо перемоги і в той же час благала бога, щоб він програв. Їй здавалося, що біжить він якось незграбно, і все-таки з завмиранням серця стежила за ним. З її знайомих серед тих сімох були ще Генерал Р. і Лейтенант Коїнанду, які бігли слідом за Гіконьйо. Вона і їх підбадьорювала. «Давай! Давай!» — калатало її серце, і вона вимахувала білою хусткою. Кожного разу, коли Каранджа мчав повз неї, вона збентежено опускала очі.

Генерал Р. біг легко. В армії він часто бігав на довгі дистанції. У нього навіть була власна спортивна тактика: «Тебе випробовують на міцність», — казав він. — Треба наказати самому собі: я не здамся, витримаю до кінця!» Усе його тіло підлягало красивому ритму. Він біг, повторюючи про себе роль, відведену йому в тій драмі, яка розіграється після обіду. Його попрохали виступити замість Муго. Він був сповнений рішучості, він не хотів підвести Кіхіку, чия душа переможно витатиме над мітингом.

Думки його розбігалися. Невідомо чому він згадав Ньєрі, свою батьківщину. Навчання в школі, свої дитячі мрії і сподівання. Згадав, як брався за будь-яку роботу, наймитував у чужих людей. Батько його частенько приходив додому п'яний, бив матір. Вона плакала й кричала, як поранений звір. Маленький Мухойя — так нарекли Генерала при народженні — злякано тікав з дому. Він ненавидів себе за те, що він такий маленький і боягузливий. Але він не плакав, як інші діти, — навіть коли йому самому перепадало від батька. «Настане день, я з ним поквитаюсь!» — дав він собі

клятву. Він ні з ким не ділився своїми планами, навіть з матір'ю. Але настане день, і він уб'є гнобителя — вдячна мама радісно заплаче, хоч вона ніколи не скаржилася на свої муки, на побої, що сипалися на неї. Він підростав, і жадоба помсти зникала. Він відкладав день розплати на непевне майбутнє. Але день цей не примусив себе довго чекати.

Підліток Мухойя, що лише недавно пройшов обряд ініціації, прийшовши якось додому, застав батька за улюбленою справою і нараз зрозумів: зараз або ніколи. «Якщо тобі дороге життя, — закричав він, — ніколи не чіпай матір». Спершу батько так розгубився, що рука, піднята для удару, застигла в повітрі. Може, йому причулося? Німа вівця заговорила! Його охопила лють. Мухойя злякався. Але тут і він побачив страх у батькових очах. Він схопив його за руку і вдарив. Батько й син зчепилися не на життя, а на смерть. Але Мухойя не міг передбачити рабської зради. Жінка схопила поліно і кинулася захищати чоловіка. Тепер настала черга Мухойї ошелешено кліпати очима. «Він твій батько і мій чоловік!» — закричала вона і вдарила його поліном по спині. Мухойя кинувся геть з дому. Уперше в житті він заплакав. Не розумію, не можу зрозуміти!.. Того ж вечора про цю пригоду знало все село. Син підняв руку на батька! Мухойя був змушений покинути рідні місця. Він навіть зрадив, коли англійці забрали його в армію. Але випадок той ніколи не зітреться з його пам'яті. Ніколи.

Він почув, як Мумбі підбадьорює його. Її крики повернули його до дійсності. Наче у відповідь на її крик, він рвонувся і залишив позаду Лейтенанта Коїнанду. Він стрімголов летів уперед, наче тікаючи від спогадів, від минулого. Що ж, такого відтинства і ворогові не побажаєш. Отже, драма наближалася до розв'язки.

Коїнанду одчайдушно намагався скоротити розрив між собою і Генералом Р. Але це не вдавалося йому, він не міг зосередити свою волю, віддати бігові всі свої сили. Ця клята розгубленість переслідує його ось уже два дні. Він не розумів, у чім річ. Адже йому ще не таке довелося витерпіти на війні білої людини і там, у лісі. В армії він служив кухарем і повірив, що йому щастить у житті. Та незабаром життя надавало йому стусанів, і він прозрів. Коїнанду був з тих людей, що на одному місці довго не затримуються, бо завжди чимсь невдоволені. Перед кожним хазяїном він просторував про свої військові заслуги і наполягав, що має право претендувати на краще. Влаштувавшись на взуттєву фабрику неподалік од домівки, він якось сказав

майстрові в присутності інших робітників: «У мене мало грошей. А я хочу таку саму машину, як ваша». Його одразу ж звільнили. Після цього він трохи прохолов. А згодом пішов працювати боєм до тієї жінки...

Тепер він не міг зрозуміти: як же воно виходить — у лісі він сміливо боровся і, коли треба було, безжалісно убивав, і жодна з кривавих сцен, свідком і учасником яких він був, не порушувала його спокою і сну, навпаки, жорстока війна проти білих надала його життю сенсу, зробила його людиною. Чому ж тепер згадка про ту жінку тривожить його сумління? Скільки років уже минуло відтоді... Він любовно доглядав її пса, і їй це було приємно, і вона робила йому подарунки. На різдво. Але потім знову з'явилися непрохані думки: у неї немає чоловіка, а їй належить величезний дім. Чому? Чому він, чоловік, мусить тулитися в тісній халупі? У нього був непогано підвішений язик, і він любив поділитися своїми думками з іншими. Вона самотня. Негаразд, коли жінка сама. Чуєш, хлопче, я до неї підкочуся! Поплаваю в цій калюжі! Друзі щиро сміялися з жартів Коїнанду. Але почалося з жарту, а скінчилося... Нагода трапилася під час надзвичайного стану. Він і ще двоє повалили її на підлогу. Його підігрівав страх і люта ненависть. Він ненавидів білих — усіх і кожного. Він мстився тепер їм усім! Принижуючи цю жінку, він принижував усіх білих. Білий — ніщо; білий — жалюгідна тварюка! Ось тобі, ось тобі, за те, що ти робив з нами, з чорними! — твердив він, накидаючись на неї з відчаєм і страхом. Він і ті двоє утекли в ліс. За роки, що минули відтоді, він забув цей випадок. І не згадував аж до того дня, коли пішов у Гітхіму побачитися з Мваурою. Там він натрапив на міс Лінд...

Навіть тепер, коли він біг, від згадки про несподівану зустріч його кинуло в дрож. Цей привид минулого забрав у нього спокій, свіжий трунок Ухуру зробився прісний і несмачний у нього в роті.

Генерал Р. тепер був трошки попереду Коїнанду. Коїнанду напружив сили, рвонувся вперед. Крик, що долинув з натовпу, підбадьорив його. «Боротися, боротися до кінця!» — важко дихаючи, умовляв він себе.

На початку одинадцятого кола Гіконьйо обійшов Каранджу. Новою хвилею вигуків зустріла його успіх юрба. Але цей гомін наче підігнав Каранджу, і він також додав ходу, щоб не відстати од суперника. А Гіконьйо вже порівнявся з Мваурою, і той марно намагався втримати першість. Каранджа теж наздогнав і обійшов його. Мваура знесилився і незабаром опинився позад усіх. Тепер глядачі дивилися на Гі-

коньйо й Каранджу. Мало хто знав про приховані мотиви і спонуки, що крилися за цим суперництвом, але юрба відчувала щось незвичайне. Останнє коло вони бігли плече в плече. В якийсь момент здалося, що Каранджа випередив Гіконьйо. Але той шалено рвонувся вперед. Люди підводилися, щоб краще бачити суперників.

І тут сталося ось що. Спускаючись схилом, Гіконьйо перечепився і упав, тягнучи за собою й Каранджу. Юрба завмерла. Генерал Р. та інші учасники перегонів промчали повз лідерів, що лежали на землі, до фінішу. І тут натовп захвилювався. Люди з усіх боків поспішали до місця пригоди.

Коли Гіконьйо впав, Мумбі випустила з рук хустку. «Нгаї!» — одчайдушно зойкнула вона і кинулася до нього навпростець, полем. Вона опустила на навколівку і обмалавила голову Гіконьйо. А він лежав зовсім знесилений і такий лютий, що нічого навколо себе не бачив. Перший отямився Каранджа, підвівся на лікті, але побачивши, як ніжно пестять голову Гіконьйо маленькі ручки Мумбі, мало не знепритомнів і знову повалився на землю. Навколо юрмилися люди.

Переконавшись, що Гіконьйо цілий і неущкоджений, Мумбі згадала про сварку. Вона збентежено позадкувала, пробралася крізь юрбу і пішла додому, перш ніж хтось встиг сказати їй хоч би слово. А втім, юрба незабаром розпалася на окремі гурти, де точилися палкі суперечки про те, хто з них двох виграв би змагання. Одні називали Каранджу, інші Гіконьйо. І мало хто звернув увагу на те, що Гіконьйо все ще не підводився. На лобі йому проступив піт, обличчя спотворила болісна гримаса. Ось він спробував підвестися, застогнав і знову опустився на землю. Його одвезли в госпіталь; там з'ясувалося, що, падаючи, він зламав ліву руку.

Так завершилася ранкова частина свята.

Пополудні визирнуло сонце. Серпанок, що висів у повітрі, розвіявся. Над землею підіймалася легенька пара, як від свіжого гною, курилася тоненькими цівками, піднімаючись вгору, до чистого неба. Головну церемонію — пам'яті загиблих і на благословення початку нового життя — було призначено на другу половину дня. Тут вже байдужих не було. Усе село, крім старих та жменьки хворих і калік, посунуло на мітинг. Це був день Кіхікі, день Муго; це був наш день.

Звідусіль — з Ндейї, Ларі, Лімуру, Нгекі, Кабета, Керарапона, на вантажних машинах, на автобусах, пішки збиралися люди на базарний майдан Рунгея. Школярі у формених костюмчиках з кольорового полотна,

зелених, червоних, жовтих — усі барви рай-
дуги; сільські голодранці з болячками на
обличчі, мухи над ними знімалися роями;
жінки в гарних накидках з намистом на
ший; жінки в сукнях з барвистого ситцю, з
відкритим лівим плечем; жінки в європей-
ських костюмах; група жінок, що співали
різдвяні гімни впереміж з народними піс-
нями і піснями свободи. Гурт чоловіків, що
розмовляли про нове життя, про те, що
дасть нам Ухуру. Серед чоловіків було чи-
мало безробітних — людей в старих піджа-
ках, людей, що не знали, що то таке вода
й мило; чи буде нинішній уряд добріший
до тих, хто не має чим сплатити податок?
Чи стане тепер усім роботи? Чи буде біль-
ше землі у селян? Заможні крамарі, тор-
говці і землевласники обговорювали перс-
пективи бізнесу, що відкривалися перед
ними тепер, коли політична влада пере-
йшла в наші руки; а що зроблять з ін-
дійцями?

Ми посідали просто на землі. Гітхуа, яко-
го жартома називали не інакше як «наш од-
ноногий захисник», на радіощах пустив
сльозу.

Натовп являв собою дуже мальовниче
видовище. Щось прекрасне й зворушливе
було в цій величезній масі народу, що за-
полонила майдан.

На тому місці, де вмер Кіхіка, посадили
деревце. Поруч до величезного каменя
прип'яли двох жертвних баранів — чорних,
без жодної плямочки, призначених для за-
клання. Варуї і ще двоє таких самих висх-
лих старих з села Кіхінго принесуть їх у
жертву богам після того, як промовці від-
дадуть належне полеглим у боротьбі. Стіль-
ці для всіх промовців і районних керівників
були розставлені на високому помості нав-
коло мікрофона. Мбугуа і Ванджіку, бать-
ків Кіхіки, посадили на почесне місце, по-
руч з помостом. Мумбі з ними не було —
довідавшись, що трапилось з Гіконьйо, во-
на пішла до нього в госпіталь.

Ми чекали, затамувавши подих, і ще спо-
дівалися, що Муго все-таки виступить. Усім
хотілося побачити героя, почути, що він
скаже. Багато хто тільки через це й при-
йшов. По селах ходило про нього безліч
розповідей, що перетворилися протягом
цієї ночі в хвилюючі легенди. І незважаючи
на те, що одна легенда суперечила іншій,
ніхто, не кажучи вже про табайців, і не ду-
мав брати їх під сумнів. Одні казали, що
Муго був засуджений до розстрілу, але ні-
яка куля його не брала. Користаючись
своєю чудесною силою, Муго допоміг ба-
гатьом людям втекти з табору і приєдна-
тися до «лісових братів». А хто, крім Муго,
міг винести листи з табору за колючий дріт
і переслати їх членам англійського парла-

менту? Інші натякали, що він брав участь в
наскоку на Махі і бився пліч-о-пліч з Кіхі-
кою. Ось які історії ходили серед людей,
що зібралися на мітинг. Ми співали пісень,
у яких славили Кіхіку й Муго. Як і ті, хто
зовсім не знав Муго і приїхав здалеку, щоб
подивитися на нього, побачити, як він роз-
мовляє з богом, ми, табайці, теж чекали,
що побачимо щось незвичайне. Не можна
сказати, що це було радісне відчуття, ми
немовби прислухалися до невблаганної хо-
ди долі.

Місце Гіконьйо зайняв партійний секре-
тар Ньяму, приземкуватий, кремезний. Він
був юнаком, коли його схопили під час
надзвичайного стану, з кишеньками, повними
набоїв. Кажуть, виручили його багаті дядь-
ки — вони залишилися вірні англійцям, —
підкупили поліцію, і це, та ще вік — йому
було тільки сімнадцять — врятувало Ньяму
від смертної кари, яка чекала кожного, хто
зберігав зброю чи боеприпаси. Замість
смертної кари йому дали сім років таборів.

Ньяму відкрив мітинг і запропонував пре-
подобному Кінгорі благословити його мо-
литвою. До 1952 року Кінгорі був відомим
діячем православної церкви кікуйю — однієї
з багатьох незалежних сект, що порвали з
місіонерською ієрархією. Коли незалежні
церкви було заборонено, Кінгорі довго за-
лишався не при справах, а потім, під час
влаштованого англійцями розмежування
земель у Центральній провінції, влаштував-
ся на службу в міністерство сільського гос-
подарства, та й сидить собі там і сьогодні.
Кінгорі не читав молитви, а наспівував їх
уричастим речитативом. Він піднімав го-
лос, зводив очі до неба і опускав додолу.
Бив себе кулаком у груди, шарпав себе за
волосся, дер на собі одіж. Релігійний шал
поступався місцем тихому смиренню, само-
зневаження — спопеляючому гніву, страшно
про рокування — благим обіцянкам. Ось він
зійшов на поміст з біблією в руках.

КІНГОРІ. Помолимося, братове. Господи,
розкриваємо перед тобою душі наші.

ЮРБА. І уста наші вознесуть тобі хвалу.

КІНГОРІ. Бог Ісаака, й Іакова, і Авраама,
що створив також Кікуйю і Мумбі і дав
нам, своїм дітям, Кенію, цього великого
дня, який запам'ятають усі народи на зем-
лі, як і день, коли ти вивів дітей своїх з
Єгипту, ми просимо тебе: зроби нас сльо-
зами своїми, бо сльози твої, господи, —
вічна благодать. Щоб цей день настав, було
пролито кров. Стовпчик у кожній хатині по-
литий кров'ю, але це не кров баранів, а
кров наших синів і дочок, які полягли, щоб
жили ми. І по всій нашій землі, в селах, і
на базарах, і в полі, стоїть плач удів і сиріт,

а ми проходимо мимо і розмовляємо голосно, щоб заглушити їхній стогін, бо нічого не можемо вдіяти, господи! Але плач Рахілі не можна заглушити нічим і ніколи. О господь Ісаака й Авраама, дорога через пустелю довга! Ми страждаємо і мучимося, і вороги переслідують нас на колісницях і верхи, щоб повернути нас до фараона, бо вони не хочуть відпустити твій народ. Але якщо ти не покинеш нас, господи, ми досягнемо обітованої землі Ханаанської. Ми всі тебе благаємо в один голос: ти, хто сказав, що там, де двоє або троє зберуться разом, ти даси їм усе, чого б вони не забажали, благослови орача і воїна, благослови справу рук наших, що обробляють землю і захищають свободу. Бо сказано: просить, і дасться вам; шукайте і знайдете; стукайте, і відчиниться вам. І ми благаємо тебе во ім'я Ісуса Христа, господа нашого. Амінь!

ЮРБА. Амінь.

Усі заспівали під акомпанемент шкільного оркестру, що складався з барабанів, гітар, флейт і бляшанок. І в пісні цій ожила вся історія народу кікуйю: навала чужинців, Вайякі, Гаррі Туку, податки, трудова повинність на фермах білих, бойкот місій і невтомна, всеосяжна жадоба знань. Ми співали про Джомо (він з'явився серед нас, як палаючий спис), про його перебування в Англії (Мойсей на землі Єгипетській) і його повернення (в полум'ї вогненному) заради дітей своїх. Його арештували, заслали в Лодвар, але на третій день він повернувся з Маралала. Він повернувся додому на переможній колісниці. Ворота пекла не могли стримати його. І янголи осінили його своїми крильми.

Ньяму прочитав листи від депутатів парламенту і членів провінційної асамблеї, які вибачалися, що не зможуть прибути на наше свято — що поробиш, вони мусять представляти Рунгей на національних торжествах у Найробі. Але ніхто не пояснив нам, чому на помості немає Муго.

Потім почались виступи. Промовці говорили про ті випробування, що випали нам в роки надзвичайного стану, про партію. Добрим словом згадували Табаї, батьківщину Кіхіки, героя, чиї заслуги в боротьбі за свободу ніколи не будуть забуті. Він був мужній, скромний, самовідданно любив рідну землю. Сама смерть його була жертвою на олтарі перемоги.

Кожного промовця натовп зустрічав захопленням гомоном і піснею, навіть якщо той повторював уже сказане до нього. Голос Гітхуа, який то ридав, то щось переможно вигукував, лунав на весь майдан. Усі чекали виступу Муго. Коли черговий промовець повертався на своє місце, всі

сподівалися: ось зараз уже вийде він. І ми були терплячі, бо знали, що найсмачнішу страву завжди приберігають на закуску.

Нарешті Ньяму надав слово Генералові Р., оголосивши: цей чоловік — соратник Кіхіки і він виступатиме замість Муго. З незалежних обставин Муго не зміг прийти на мітинг. Промовця зустріли могильною тишею. Потім хтось з далекого кутка почав голосно вимагати Муго. Крикуна усі підтримали. Могутній хор гримів над майданом, скандуючи ім'я Муго. Потім хор розпався на хаотичне різноголосся, усі зашепилися, посхоплювалися з місць, про щось сперечалися, вимахували руками, ляглися, наче їх обманом затягли на мітинг. Ньяму радився з старійшинами. Вирішено було востаннє спробувати умовити Муго. Через якийсь час Ньяму і старійшини відновили відносний порядок, пообіцявши, що до Муго негайно ж буде відряджено делегацію у складі двох чоловік, двох старійшин. Вони без нього не повернуться, а поки що нехай усі сидять спокійно і слухають Генерала Р. І народ втихомирився, люди сіли і затягли пісню, складену за часів рову:

І він стрибнув у рів,
Слова, що їх він сказав солдатові, пробили моє
серце, як спис;

«Не смій бити жінку», — сказав він.
«Не смій бити жінку, у неї під серцем дитина», —
сказав він солдатові.

Пісня скінчилася, урвавшись на високій ноті. Запала мертва тиша.

Генерал Р. підійшов до мікрофона і, спрямувавши палаючий погляд на безлику юрбу, двічі кашлянув, прочищаючи горло. Він знав, що їм скаже. Він завчив свою роль слово в слово, повторив її багато разів. Але тепер, готуючись кинути в безодню, зрозумів, як нелегко буде це зробити, або хоча б зазирнути вниз. В одну мить промайнуло перед ним усе його життя в лісі: похмурі печери Кіненсь, нальоти ворожої авіації, спрага, голод, сире м'ясо і вінець усього — перемога в Махі. «Розкажи їм про все це, — наполягав внутрішній голос. — Розкажи, як ви з Кіхікою розробляли операцію». Але враз усе зникло. Зате тепер перед ним спливали обличчя преподобного Джексона Кігонду, насмішкувате, докірливе. «Він був схожий на мого батька», — якось признався Генерал Лейтенантові Коїнанду незабаром після того, як вони відправили цього божого чоловіка на той світ. Читаючи проповіді в церквах і на сільських сходах, що їх скликав Том Робсон, Джексон завжди накладав анафему на Мау-Мау і закликав християн іти рука в руку з білим братом у Христі до відновлення порядку і мирного благоденства. Вони оточили його дім і посікли проповідника пан-

га. Джексон не виказував страху. Він став на коліна і, чекаючи смертельного удару, молився за убивців своїх. Генерал Р. ледве опанував себе. Він примусив кожного вдарили Джексона панга, щоб розділити провину нарівно на всіх. Чому ж тепер проповідник дивиться на нього? «Ти мусив умерти!» — хотів пояснити він обличчю, але не знайшов потрібних слів. Він стиснув мікрофон, намагаючись заспокоїтись, і раптом усвідомив, що люди давно перестали співати і дивляться на нього. Його обпалив сором і жах. Слова вирвалися нарешті, потекли одне за одним. Він благав простити його, доводив у переповненому залі суду, що не винен, і Джексон, його обвинувач, стояв перед ним із закривавленим лицем. Люди теж бачать його, чи він тільки ввижається мені? — розгублено міркував Генерал, звертаючись до усміхненого обличчя.

— Ви питаєте, за що ми боролися, чому жили в лісі разом з дикими звірами? Ви питаєте, нащо ми проливали кров, нащо вбивали?

Біла людина їздила в автомобілі. Білий жив у величезному будинку, його діти ходили до школи. Але хто орав землю і вирощував кофе, піретрум і сизаль? Хто прокладав дороги в хащах, хто сплачував податки? Білий жив на нашій землі. Він забирав плоди нашої праці. Але навіть крихти з його столу діставалися не нам, а панським собакам. Ось через що ми пішли у ліс. І той, хто не був з нами, був проти нас. Нам доводилось убивати і наших чорних братів. Бо всередині вони були білі. Я знаю, що й сьогодні ця війна ще не завершена. Сьогодні ми одержуємо Ухуру, а завтра ми питаємо: де земля, де хліб? Де школи? Відповідь на ці запитання краще знайти відразу, бо ми не хочемо ще однієї війни... Не хочемо знову умочити в крові... свої... наші руки.

Генералові важко було говорити, але глянувши на слухачів, він забув про свої сумніви, зрозумів, що вони на його боці, що він промовляє від їхнього імені. Насмішкую вате обличчя преподобного Джексона зникло. І він вів далі — спокійно і впевнено:

— Кілька років тому Кіхіку повісили — отут. Ми зібралися, щоб поговорити про нього, вшанувати пам'ять людини, що віддала життя за свободу й справедливість. Ми, його друзі, хотіли б відкрити вам правду про його смерть, щоб могло відбутися правосуддя. Кажуть — я гадаю, ви всі це чули, — нібито Кіхіку схопив загін карателів. Але чи не виникло у вас кілька запитань? Чому він здався без бою? Чому був один? Без зброї? Сказати вам? Того вечора Кіхіка пішов, щоб зустрітись з якимось чоловіком, і той зрадив його.

Він замовк, щоб слова його міг усвідомити кожний. Люди здивовано презиралися, шепталися. Виходить, правда ще страшніша, ніж вони гадали!

— Говори далі! — вигукнув хтось.

— Ми слухаємо, — пролунало ще кілька голосів.

І Генерал Р. заговорив знову:

— Можливо, що зрадник сьогодні тут, серед нас. Ми пропонуємо йому вийти наперед, зійти на поміст і показатися перед всіма.

Люди закрутили головами, дивлячись, чи не підвівся хто. Генерал Р. чекав, спостерігаючи хвилювання людей: усе йшло саме так, як він замислив. Хоч він і не бачив Каранджу, він знав, де той сидить. Він ще раніш наказав Мваурі і Коїнанду не спускати з нього очей.

— Нехай не сподівається, що зможе втекти від нас, — говорив він, — бо ми знаємо його. Він був другом Кіхіки. Вони ділили на двох і шматок хліба і останній ковток води.

— Назви його! — закричав, звівшись на милицях, Гітхуа.

— Його ймення! Ймення! — залунали голоси. Юрбу охопила жадоба помсти.

— Я даю йому останню нагоду. Нехай він стане перед люди, показавши тим, що розкаюється.

І нараз гомін і крики в юрбі ушухли. Люди завмерли. Усі дивилися в один бік. Там стояв чоловік. Він був високий, кремезний. Ті, хто сидів ближче, бачили його схвильоване обличчя, заяложений піджак, сандалі на підосві з старої автомобільної покришки.

«Це Муго», — прошепотів хтось. Ніхто не помітив, коли він з'явився на майдані. Шепотіння прошеlestіло над юрбою і перетворилося на радісний крик. Люди заплескали в долоні. Нарешті відлюдник говоритиме! Усі вже забули про недавнє сум'яття. Генерал Р. мовчав, прикро вражений... Муго зірвав усе. Хоч би Каранджа не втік тепер! Але Генерал не показав свого збентеження, відійшов від мікрофона, поступившись місцем Муго. Юрба затамувала подих.

— Ви шукаєте Юду, — почав Муго, — шукаєте людину, що послала Кіхіку на оце дерево. Ця людина стоїть перед вами. Кіхіка прийшов до мене вночі. Він довірив мені своє життя, а я продав його білому. І всі ці роки мене мучило сумління...

Говорив він чітко, рівним, ясним голосом. Але на останніх словах голос його здригнувся, знизився до шепоту.

— Тепер ви знаєте...

Усі мовчали. Муго зійшов з помосту, і люди так само мовчки розступилися, даючи йому дорогу. Усі сиділи, похнюпивши голо-

ви, уникаючи його погляду. Ванджіку плакала. «Це сльози по ньому, а не по моему синові,— сказала вона пізніше Мумбі.— Його обличчя примусило мене розридатися». Зненацька хтось дико зареготав—це Гітхуа піднявся в своєму кутку і зашкандибав слідом за Муго. Він кричав, погрожуючи милицею: «Брехун, гієна, що удає з себе ягня!» Він проклинав зрадника, хотів його крові: «Погляньте на нього! Погляньте! І він ще хотів керувати нами. Ха-ха-ха». Крики Гітхуа немовби ще поглибили тишу, що стояла на майдані. Муго і Гітхуа зникли, а люди ще якусь хвилину сиділи, понуро опустивши голови. Потім вони підвелися, загомоніли, розходячись на всі боки. Після зізнання Муго вже ніхто не думав про свято.

Небо захмаріло, сонця вже не було видно. Тільки Ньяму, Варуї, Генерал Р. і кілька старійшин залишилися на майдані, щоб здійснити жертвопринесення, перш як почнеться буря.

КАРАНДЖА

Дощ не примусив себе чекати. Він мрячів і мрячів, дрібний, впертий, нудний. Здавалося, всю країну запнула сіра пелена, і не буде цьому краю. У такі дні сонце не каже людям ні «доброго ранку» ні «на добраніч». Якщо в тебе немає годинника, то й не знатимеш, день зараз чи вже вечір.

Каранджа бігав по материній хатині, пхаючи в мішок якісь речі.

— Невже навіть чаю не вип'єш?— уже вкотре запитувала мати. Ваїріму сиділа на лаві біля вогню—зовсім стара, висхла, з порожніми, мовби скляними очима, з запалим ротом; права нога, зігнута в коліні, лежала на камені. Очі її стерегли кожен рух сина.

— Ні, — неохоче озвався Каранджа, йому не хотілося розмовляти.

— На вулиці дощ. Випив би хоч чаю на дорогу, зігрієшся, коли вже на ніч не можеш залишитися.

— Я ж тобі сказав: мені не хочеться чаю. І взагалі нічого я не хочу, — огризнувся він. Його дратували не так слова Ваїріму, як упертий мішок, з яким він ніяк не міг впоратися, гіркий дим у хатині, мряка надворі і взагалі все на світі.

— Ну, ну, адже я тільки спитала, — лагідно промовила Ваїріму.

Каранджа і раніше не балував матір увагою. Вона була третя з чотирьох дружин його батька. Той брав їх, сплячуючи належну кількість корів і кіз, але через якийсь час залишав своїх дружин: нехай самі дбають про себе! Хатини для них він будував

на відстані доброї милі від своєї, і кожній давав щось від своїх щедрот, кожному відвідував у належний час, нагороджував її дитиною, а потім ішов собі додому. Діти Ваїріму звичайно вмирили, ледве побачивши світ; тільки Каранджа вижив. Ваїріму нестямно любила сина, сподівалася, що він буде їй підпорою на старості літ. Але в Каранджі дуже рано намітилися нахили, що, на жаль, не свідчили про надмірну працьовитість. Він співав, грав на гітарі, волочився за жінками.

— Час уже й за розум братися! Кожен мусить працювати, — бурчала Ваїріму і сварилася, що зламає або спалить гітару. Сварки відбувалися частенько, але потім вони мирилися, і мати вже з ніжністю докоряла йому і розповідала для науки стару притчу про ледаря. Тепер, уже дорослий, він часом у важку хвилину, скучивши за матір'ю, згадував її улюблену притчу.

— Колись давно жила одна бідна жінка, і був у неї єдиний син. Ньйокі — так звали жінку — намагалася пояснити синові, що вони бідні і що треба працювати, аби не вмерти з голоду. Але син не слухав її. Кожного ранку, вставши з ліжка, він чистив черевики, прасував сорочку і йшов вештатися по пивничках з своїми друзками. А кожного вечора він приводив додому веселу компанію хлопців і дівчат і вимагав, щоб мати частувала їх. Ньйокі була добра жінка, їй подобалося, коли в домі збиралася молодь. Вона привітно зустрічала гостей, частувала їх. З кожним днем їй жилося важче, бо син так і не хотів брати мотику й панга і працювати в полі. Але вона любила сина і тому намагалася не виказувати свою печаль на людях. Авжеж, добре у неї було серце... Люди в один голос хвалили її за щедрість і працьовитість, і хлопця всі називали «син Ньйокі». Ледареві це подобалося — він також любив свою матір.

Якось син привів додому трьох своїх друзків з сусіднього села. Сам він часто бував у них, і його там частували на славу. Йому давно хотілося віддячити їм за гостинність, прийняти їх не гірше. Ось він і сказав матері, щоб вона накривала стіл, як на свято. Ньйокі розпалила вогонь, постелила чисту скатертину на стіл, принесла тарілки, ложки і все ретельно витерла. Потім вийшла за двері. Син радів і весь час хвалив свою матір, говорив, як смачно вона вміє готувати. Тим часом Ньйокі повернулася, несучи на таці... пару блискучих черевиків. Вона поставила тарілки перед гостями.

— Ти знаєш, я сьогодні не ходила в поле, — сказала вона синові. — Цілий день чистила ці черевики, і нічого, крім них, гостям запропонувати не можу.

Її син згорів від сорому. Наступного ранку він узяв мотику й панга і не пішов з поля аж до вечора...

— Та зрозумів, зрозумів, — говорив Каранджа. — Ну добре, завтра підемо в поле разом.

Під час надзвичайного стану Ваїріму страшенно переживала: син став поліцаєм!

— Проти людей пішов! Людина, що зраджує свій народ, добра не побачить!

Але, хоч і соромно їй було за сина, вона все-таки турбувалася про нього, бо, казала вона, дитину, що в чреві виносила, з серця не викинеш...

Нарешті Каранджа спакував речі. Потім, наче згадавши щось, обернувся до матері:

— Моя гітара ціла?

— Поглянь отам, у кутку.

Каранджа тільки зараз згадав про гітару. Під час надзвичайного стану було не до музики. Тепер йому довелося розкопати цілу гору битого глиняного посуду, — гітара лежала аж насподі. Лак на ній потріскався, і сама вона вкрилася сажею й порохом, тхнула димом. Струни ослабли, а дві тріснули. Він спробував витерти пил і сажу, але скоро відмовився від свого наміру. Настроїв цілі струни, побренькав. Звук був поганий — всередині повно землі. Взявши гітару на плече, Каранджа попрямував до дверей. На вулиці все ще йшов дощ.

— Ну куди ти підеш у таку неgodу? — гукнула Ваїріму. Каранджа завмер на порозі, неначе приголомшений цим запитанням. Потім повільно обернувся, погаслі очі заблищали. Він хотів був щось сказати, але тут дим війнув йому просто в обличчя. Він зажмурився. На очі набігли сльози. Він переборов замішання.

— Не знаю, — промовив він. І рішуче додав: — Піду назад у Гітхіму. — Переступив поріг і вийшов. Ваїріму не ворухнулася.

Дощ глухо стукав по мішку, тарабанив по гітарі. Незабаром пил і сажу розмкли, потекли по спині. Він ішов до автобусної зупинки в торговому центрі Табаї, дивлячись просто себе. До зупинки під'їхав автобус, висадив пасажирів і рушив далі. Каранджа не прискорював кроку — поспішати йому було нікуди. І тут він побачив Мумбі — вона саме переходила шосе. (Мабуть, зійшла з автобуса і тепер прямувала в село). На голові у неї була накидка. Серце Каранджі закалатало. В імлистому ореолі дощу Мумбі здавалася ще прекраснішою.

Але як забути вираз її обличчя — тривога й любов! — коли вона схилилася над Гіконьйо, там, на перегонах? Каранджа навіть застогнав з відчаю. Якби вона хоч глянула на нього, тоді можна було б на щось сподіватися. Але їй було байдуже до нього...

Проте серце не заспокоювалося. Мумбі підходила ближче, поки нарешті не зіткнулася з ним. Вона зойкнула з несподіванки.

— Як Гіконьйо? — спитав він. Вона, звичайно, повертається з госпіталю. Адже їй не було на мітингу.

— Дякувати богам, нічого страшного нема. Сестри сказали, що його незабаром випишуть.

— Я шукав тебе, хотів подякувати за записку.

— Нема за що. Написати кілька слів — праця невелика. А втім, ти ж однаково не послухався.

— Та я ж і подумати не міг, що ти мала на увазі в тій записці! Я вирішив, що ти хочеш побачитися зі мною.

— Нічого схожого!

— Ніколи?

— Ніколи. — Обое говорили квапливо. Під дощем не дуже приємно балакати.

— В усякому разі я вдячний тобі! — промовив він по короткій паузі. — Вони хотіли мене вбити?

— Не знаю.

— Зате я знаю. Мваура сам мені потім сказав.

— Хто такий Мваура?

— Він працює разом зі мною. Коли Муго з'явився на мітингу...

— Муго прийшов?

— Так. І признався...

— Признався?!

— Хіба ти нічого не знаєш? Він прийшов на мітинг і привселюдно покався. Мабуть, він смілива людина.

— Напевне! — пробурмотіла вона, все ще не отямившись після пережитого потрясіння і неспокійно переступаючи з ноги на ногу. — Піду додому. Я вся змкла.

— Чи можна мені... Чи можна мені глянути на дитину... Востаннє?

— Ах, Каранджа, будь мужчиною, дай мені нарешті спокій! — сердито промовила вона і пішла геть від нього. Каранджа дивився їй услід, поки вона не зникла в дощовій імлі.

— Так, Муго смілива людина, — повторив він задумливо. — Він врятував мені життя... Ради чого?

І Каранджа побрів далі, ледве тягнучи ноги, мокрий наскрізь. До зупинки водночас підкотили два автобуси. Перший мав назву «Чудом врятований», на борту другого красувався напис «Щасливий».

— Найробі? — спитав кондуктор, підходячи до багажу.

— Гітхіма, — буркнув Каранджа, тягнучи мішок до себе.

— Лізь, швидко! — перш ніж Каранджа знайшов вільне місце, кондуктор свиснув, і «Чудом врятований» рушив. «Щасливий»

одразу дав газ і перегнав конкурента, щоб перехопити всіх пасажирів на наступній зупинці.

— А ти, хлопче, не жалій бензину, — підганяв кондуктор водія. Автобуси поспішали в столицю, щоб розвезти по домівках людей, що зібралися в Найробі на свято Ухуру.

Незабаром вони були вже на гітхімській зупинці. Каранджа зійшов, а його автобус помчав навздогін за «Щасливим», що вирвався вперед, мабуть, на півмилі. Каранджа зазирнув до придорожньої харчівні — повнісінько людей, що поховалися від дощу. Він кинув мішок у куток, поставив під стінку гітару і сів за вільний столик. Підійшов офіціант, Каранджа замовив чай, м'ясо і чапаті¹. Він підпер голову руками і так сидів непорушно, втупивши очі просто себе. Мухи гуляли по столу, липли до шпарок, де блищали кристали цукру, краплинки олії, лежали крихітні шматочки м'яса і кислої картоплі. Принесли їжу, але його нудило від самого тільки запаху жирного м'яса. Він відсунув тарілку, ковтнув чаю. Знову втупив погляд у стіл, не помічаючи ні мух, ні бруду в шпарках. Біля дверей юрмилися люди, поглядали на небо, бубонили щось про Ухуру, про Джомо, про дощ. Каранджа перебирав у пам'яті події дня, зупиняючись то на одному, то на іншому епізоді і намагаючись простежити їхній зв'язок і послідовність.

Він неясно пам'ятав усе, що було до того, як Генерал Р. запропонував зрадникові вийти на поміст. Поруч з Каранджею сидів Мваура, за ними — Лейтенант Коїнанду. Вони по-змовницькому швидко перезирнулися, і потім обоє не зводили очей з Каранджі. І тут він зрозумів, що Генералові слова адресовані йому. І одразу пов'язав їх із запискою Мумбі. Він подумав, що йому треба встати й категорично спростувати підозру. Але страх наче прип'яв його до землі. Коли він підніметься, натовп рознесе його на шматки. Він уявив, як тисячі рук роздирають його тіло. От чого він боявся, коли довідався про від'їзд Томпсона: влади чорних. Люди, що вигнали Томпсонів, були небезпечні й для нього, він боявся їх. А потім з'явився цей чоловік, Муго, і Каранджа вже не боявся. Мваура нахилився до Каранджі, свердлячи його вузькими від злості очима, буркнув: «Він врятував тебе», — і одразу зник у натовпі.

Згадуючи тепер усе це, Каранджа похов. Якось, ще в дитинстві, йому довелося побачити, як собаки загризли кролика. Вони роздерли його і розбіглися, тягнучи в зубах закривавлені шматки... Що ж, був

би і він таким кроликом, якби не прийшов Муго!.. Але чому я так боявся смерті? — питав він себе, згадуючи, скільком людям він та інші поліцаї вкоротили віку за наказом білих офіцерів. Він стріляв у тих людей, не роздумуючи, як не роздумуючи стріляє у звіра мисливець. Спершу розстріли збуджували його, він почував себе наче заново народжений, часткою якоїсь невидимої могутності, символом якої була біла людина. З часом свідомість своєї влади над людьми, свого права позбавляти їх життя — так легко, треба тільки натиснути на гашетку — перетворилася в звичку, в потребу. Тепер він не має цієї влади. І Мумбі остаточно відвернулася від нього. Навіщо ж Муго врятував йому життя? Він знову взяв склянку. Чай уже прохолов, Каранджа відсунув її. Життя було пусте і безпросвітне, як морок і туман, що повивали землю. Він заплатив за їжу, якої не торкнувся, взяв мішок і гітару й попрямував до дверей.

— Гей! — гукнув йому офіціант. — Ви забули здачу.

Каранджа повернувся, взяв гроші і вийшов на вулицю. Вона навіть не дозволила мені глянути на сина, сумно думав він, ідучи в напрямі Гітхіми. А чого це мені раптом захотілося його побачити? Раніше він ніколи не відчував такого бажання. Повз нього, ледве не зачепивши його, промчав автомобіль. Каранджа відсахнувся, пішов далі, чіпляючись за кущі, що росли вздовж дороги. Томпсон виїхав, я втратив Мумбі... Думки стрибали з одного на інше. Події його життя спливали в уяві і одразу ж зникали. А що, коли Кіхіка воскресне і стане зараз перед ним на дорозі? Каранджа здригнувся, злякано позирнув на темний чагарник. Дощ потроху вщухав. Мокрий одяг лип до тіла. Він ходив дивитися на повішеного Кіхіку. Марно шукав він у серці хоч якусь подобу жалю або співчуття до загиблого друга. Нічого, тільки відразу; труп був гидкий; рої мух на страшних, вже зачеплених тлінню губах... Але ніхто вже не мав влади над цим тілом... Це і є свобода? — питав себе Каранджа. Смерть схожа на свободу? А сидіння у таборі — теж свобода? А розлука з Мумбі — свобода? Незабаром він зізнався, що приймав присягу і, рятуючи свою шкуру, вступив до поліції. Своє перше завдання він виконав в капюшоні. Білий мішок з двома прорізами для очей закривав його всього. Під час допиту в'язні ішли один за одним перед людьми в капюшонах. Порухом голови зрадники вказували на тих, хто зв'язаний з Мау-Мау.

І зараз, у темряві, Каранджа побачив перед собою самого себе в капюшоні. Він

¹ Чапаті (індійськ.) — тонкий коржик.

навіть міг простягнути руку і торкнутися прорізів для очей. «Мені все це тільки ввижається!» — підбадьорював він себе. Він був уже поряд із залізничним переїздом. Десь далеко почувся гуркіт поїзда. (Як вони з Гіконьйо бігли тоді на станцію!) Гуркіт наближався, дужчав. (Одного разу людей зігнали з навколишніх сіл на рунгейську станцію для допитів і обшуку. Один за одним вони проходили повз нього, схованого від них капюшоном, і він виказав багатьох, радіючи від думки, що його ніхто не бачить). І знову він згадав сьогоднішній мітинг. «Мабуть, він смілива людина», — сказав він про Муго, і вона, Мумбі, з ним погодилася. Привид Муго на платформі постав перед ним, зливаючись з силуетом у капюшоні. Каранджа зупинився біля переїзду, думаючи про те, скільки пар очей свердлили Муго на мітингу. Поїзд був уже близько, стукотіли колеса на стиках рейок. Стукотіння це примусило його похитнутися, як і тоді, багато років тому, на рунгейській станції. І він відчув на собі безліч злих очей, що дивилися на нього з темряви. Каранджа ступив крок уперед. І тут поїзд із свистом промчав повз нього — вогні, локомотив, вагони. Так близько, що повітряною хвилиною його відкинуло назад. Земля стугоніла під ногами. Коли поїзд зник у далині, тиша і темрява зімкнулися над ним.

МУГО

Якби можна було скинути з плечей цей тягар, побігти, підставити тіло дощовим струменям!.. Мумбі йшла повільно, задихаючись під вагою, що згинала їй плечі. Звістка про зізнання Муго доконала її — надто багато пережито за один день! У госпіталі Тіморо Гіконьйо не вимовив ні слова, нічим не виказав, що помічає її присутність. «Думає, я це роблю, щоб він дозволив мені повернутися в його дім, — гірко подумала Мумбі, побачивши, як він заплющив очі і повернувся до стінки, удаючи, що спить, коли вона підійшла до його койки. — А я не повернуся, не повернуся, навіть якщо він повзатиме переді мною на колінах!» Додому вона прийшла мокра як хлющ. Мбугуа і Ванджіку дрімали біля вогню; дитина спала на підлозі. Що може бути краще за цей теплий затишок після болота, туману й дощу! Мумбі мовчки скинула мокру одягу, майже автоматично, підсвідомо, не думаючи про те, що робить.

— Як він? — несміливо спитала Ванджіку, коли Мумбі сіла до вогню.

— Не піду я до нього більше, — випалила Мумбі таким тоном, наче батьки винні

в її житейських знегодах. — Навіть якщо знатиму, що він помирає.

— Озирнися, ступаючи на стежку, — заперечила Ванджіку, і голос її звучав різко. — Щоб я не чула таких слів у моїй хаті! Пам'ятай: він залишиться твоїм чоловіком доти, поки не візьме назад викупу.

— Чоловіком? Ніколи!

— Замовч!

Поступово Ванджіку трохи втихомирила дочку, і Мумбі погодилася відвідувати Гіконьйо, поки він не виписеться з госпіталю.

— Хіба можна кидати хворого напризволяще? Навіть з ворогом так не роблять. Крім того, ти можеш ходити у Тіморо не сама, а з Вангарі. Ця жінка має добре серце.

Усвідомлювати, що ти комусь потрібна, було приємно. Мумбі слухала Ванджіку, яка тепер заходила докладно розповідати, що сталося на мітингу, що сказав Муго. Мбугуа і далі дрімав — батько зовсім старий, трохи оживав тільки тоді, коли Каріу-кі приїздив на канікули. Вислухавши докладну розповідь матері, Мумбі зрозуміла, що вона мусить щось зробити. «Але що я можу зробити?» — умовляла вона себе. Вона розімліла від тепла, її змагав сон — вона дуже стомилася за день. Їй хотілося задрімати на колінах у матері, хотілося, щоб її приголубили. «Що я можу зробити?» — знову спитала вона себе, знаючи, що ніхто не дасть відповіді на це запитання. І під шум дощу, що шарудів у солом'яній стрісі, вона блаженно віддалася цій солодкій знемозі, лінивому забуттю, радіючи, що можна не думати, не вирішувати, не діяти. Її тіло і дух були пасивні перед лицем катастрофи, наближення якої відчули її вуха і очі. «Я побачуся з Муго завтра. Та він і сам був під час тієї розмови — знає, що на нього чекає, — сонно міркувала вона, стелячи собі на підлозі, поряд з дитиною. — Ніч така темна, і дощ ніяк не вщухне».

Піднялася вона рано і разом з Вангарі пішла в госпіталь. Гіконьйо сидів на койці. Рука його була в гіпсі. Вони розповіли йому про мітинг, про страшне зізнання Муго. Він слухав, трохи нахиливши голову. І раптом Вангарі й Мумбі побачили, що Гіконьйо весь тремтить — навіть ковдра ворухиться.

— Що з тобою? — стривожилася мати: може, рука в нього болить?

Гіконьйо наче не чув запитання. Він дивився невідривно кудись у далину. Після тривалої — їм здалося, нескінченної — мовчанки, він перевів погляд на жінок. Він трошки заспокоївся. Лице його вже було не таке похмуре. І голос був тихий, несміливий, мовби присоромлений: «Все-таки відважна людина! — промовив він. — Йому

готували почесні, його всі хвалили. Він міг стати першою людиною в окрузі. Назвіть мені когось, хто б наважився отак розкрити перед усіма душу». Він замовк, і погляд його зупинився на Мумбі. Потім він одвернувся і сказав: «Запам'ятайте: мало хто має право кинути в цю людину камінь. Спершу я... ми... теж повинні розкрити свою душу перед людьми».

Мумбі схопилася на ноги: «Мені треба було б відвідати Муго, перш як іти сюди», — гарячково думала вона.

Повернувшись у Табаї, вона побігла до хатини Муго і розчахнула двері. Все було на тих самих місцях, що й минулого разу. Очевидно, огнище вже день чи два не розпалювали. Ліжко стояло неприбране, стара шорстка ковдра звисала на підлогу. Мумбі повільно зачинила двері і пішла шукати Генерала Р. Його теж не було вдома. «Ну що ж, прийду знову, ввечері».

Але і ввечері в хатині Муго було порожньо. Вона намацала двері, зайшла, невпевнено ступаючи і, злякавшись не знати чого, закричала: «Муго!» Відповіді не було. «Куди ж це він зник? Куди всі поділися?» Вона позадкувала до дверей. Вона шукала доказів, будь-яких доказів, щоб заперечити вже відому їй страшну відповідь, заглушити слова, що луною звучали у неї у вухах. Вжахнувшись, вона вискочила за двері і весь час бігла під дрібним дощем слизькими стежками, поспішаючи додому.

Так, хоч Мумбі цього і не помітила, знову повторилося все, що було кілька днів тому, коли вона приходила до Муго: ніч, негода, втеча під дощем. Тільки тоді в хатині світилася лампа, і Муго міг бачити її обличчя, спотворене відразою і страхом. Він довго стояв, дивлячись на стілець, де вона щойно сиділа, потім зачинив двері, погасив лампу і ліг. Його мучило відчуття великої втрати. Гнівне обличчя Мумбі сяяло перед ним у темряві, і він ніяк не міг стримати дроз. Чому для нього тепер так важливо, саме тепер, що думала про нього Мумбі? Вона була так близько. Він бачив її лице і відчував її теплий подих. Вона сиділа отут, розмовляла з ним, наче повела за собою глянути одним оком на оновлену землю. Вона довірилася йому, звірила свої таємниці. Це спонукало і його сказати їй усю правду. І вона відсахнулася від нього. Він навіки втратив її довіру. Він розумів, бачив і відчував тепер, що для неї він — мерзота і погань.

І потім нараз він почув голоси односельців, що оточили його хатину і співали пісні Ухуру. Кожне слово похвали палило його пекучим глумом. Що він для свого села? Кому в цьому світі він зробив добро? Тепер він дивився на ці незаслужені лаври

по-новому. Мумбі їм усе розкаже, думав він. Зневагу і страх читав він на обличчі кожного жителя села і здригався від горя.

Цієї ночі він майже не склепив повік. Образ Мумбі вплітався в думки про село і спогади про концтабір. Він дивився на Мумбі, і на його очах вона несподівано оберталася в його тітку або в Стару, матір глухонімого.

Він встав дуже рано і відчув, що зовсім спокійний. Болісні нічні кошмари зникли без сліду. Це дивувало його: звідки такий спокій, коли він знав, що на нього чекає?

Але коли настав час і він побачив перед собою величезний натовп, сумніви знову отруїли його спокій. Він почув промову Генерала Р. і ту ж мить згадав Каранджу. Чому б не скинути провину на нього? Але він переміг спокусу й підвівся. Як він зможе потім дивитися Мумбі в очі? Серце мало не вистрибувало з грудей, коли він ішов крізь натовп. Ноги майже не слухалися його, але голова була ясна, рішення — остаточне. Він зійде на поміст і привселюдно зізнається у своєму злочині. Він не думав ні про що інше. Ні крики, ні пісні, ані славослів'я не перешкоджають йому зробити це. Він став перед мікрофоном, і тиша враз запала на майдані. Коли він почав говорити, в душу влилася полегкість. Тягар, що гнітив його багато років, впаав з плечей. Він був вільний, спокійний, впевнений у собі.

Але тільки на мить. Коли він замовк, замовкла й радісна пісня в його грудях, — радість визволення. Тиша важко притиснула його до землі. Все навколо затягло туманом. Він спустився з помосту і знову йшов крізь натовп, який тепер застиг у мовчанні. Тільки зараз усвідомив він з страшною чіткістю, що він наробив, і неясні думки, що снувалися в голові, об'єдналися однією нерозривною ниткою. Отже, він відповідає за все, що робив колись, за все, що буде з ним у майбутньому. Треба обмірковувати кожний свій крок. Ніщо тепер не примусило б його піднятися на поміст.

Він уявив собі, як юрба роздирає його тіло на частини, уявив реально, відчутно. Він не зайшов у хатину. У вухах його дзвенів божевільний сміх Гітхуа, йому здавалося, що за ним женуться. Він не хотів умирати, він хотів жити. Ради того, щоб повернути довіру Мумбі, він втратив усе. Він затримався на мить біля дверей своєї хатини і озирнувся, окинув поглядом село, торгове містечко Кабуї, і дорогу, що губилася вдалині. Чи прийдуть по нього сюди? В небі клубочилися хмари. Може, він встигне втекти з села ще до того, як почнеться дощ? Він рушив у напрямі шосе. Пройшов кілька ярдів і згадав, що може зустріти людей, які повертатимуться з Рунгея. Але

ж він знає іншу стежку, одразу вийде на шосе, яке веде в Найробі. Там його чекає нове життя.

Авжеж, так буде краще. Він мало не побіг уздовж головної сільської вулиці, якою кожного дня ходив у поле. Але люди, що поверталися з мітингу, вже сходилися в село. Вулиці й хатини незабаром сповняться людьми. Він не зможе сховатися. Він прискорив крок. Тепер він уже порівнявся з хатиною Старої і, незважаючи на страх, що гнав його, відчув непереможне бажання побачити Стару ще раз, востаннє. Але тут-таки відкинув цю божевільну думку, заквапився далі, щоб вийти на шосе до темряви.

Впали перші краплини дощу.

Мабуть, краще перечекати дощ, подумав він, сховатися у Старої, а там настане вечір, хто його побачить у темряві? Він повернувся назад, перейшов вулицю і, придушивши в собі дзвінкий голос, що кричав йому, аби він тікав геть, далі звідси, зайшов у хатину. Стара сиділа над погаслим огнищем, зануривши ноги в холодну золу. Вона повільно підвела голову. Її очі в напівтемній хатині якось чудно блищали.

— Ти... ти повернувся! — вигукнула вона, і на її обличчі з'явилася мертва усмішка.

— Так, — сказав він, знову відчуваючи непереможне бажання тікати звідси.

— Я знала, що ти прийдеш, я знала, що ти повернешся, — вона наче збожеволіла від незрозумілої йому радості, спробувала підвестися, але захиталася і сповзла на місце.

— Всі ці роки я чекала тебе — я знала, що тебе не вбили, а люди, коли я їм казала, — знаєш, вони не вірили. Не вірили, що ти вже приходив до мене.

Вона все-таки підвелася і наближалася до нього непевними кроками. Але Муго не слухав уже бурмотіння божевільної. Мить — і лице її змінилося. Він дивився в очі своєї тітки. Нова хвиля люті струснула його. Пережити те, що вже було вчора і позавчора... Ні, цього разу вона від нього не втече! Він зітре цю дошкульну посмішку, цей презирливий вогник в очах. Але тут жінка, хитаючись, знову опустилася на своє місце біля погаслого огнища. Посмішка все ще блукала на її обличчі. Вона не поворушилася, ні згуку не злетіло з її уст. І враз він зрозумів: єдина людина, з якою його щось зв'язувало, мертва. Він закрив обличчя руками і кілька секунд стояв не порушно.

Потім він обережно причинив за собою двері і тихо поплентався під дощем. Про втечу він уже не думав. Повернувся до себе в хатину, засвітив лампу і, як був у

всьому мокрому, сів на ліжку, упершись очима в стінку. Все було тихо, все спокійно: ні кривавих плям на стінці, ні тупотіння ніг, що біжать за ним, ні привида концатбору. Навіть Мумбі здавалася якимось туманним силуетом далекого минулого. З піджака до ніг йому набігло води — ціла калюжа. Вода капала з волосся, струменіла по обличчю і шиї. Одна краплинка потрапила на вії, і світло лампи розбилося в ній на безліч тоненьких променів. Потім краплина скотилася на око, розтанула в ньому і сльозою впала на підлогу.

Він не витер мокрої щоки. Не поворушився.

У двері хтось постукав. Муго мовчав.

Двері розчинилися і зайшов Генерал Р., а слідом за ним Коїнанду.

— Я готовий, — промовив Муго й підвівся, дивлячись кудись повз гостей.

— Ми судитимемо тебе сьогодні, зараз, — урочисто проголосив Генерал Р. — Суддя — Вамбуї. Коїнанду і я — від ради старійшин.

Муго нічого не сказав.

— Твої справи самі винесуть тобі вирок, — говорив Генерал Р., і голос його лунав рівно. В ньому не було ні гніву, ні гіркоти. — Ніхто не може уникнути відплати.

Генерал і Коїнанду вивели Муго з хатини.

ВАРУЇ, ВАМБУЇ

Варуї весь час визирав надвір, аби тільки не бачити скляної порожнечі в очах Вамбуї.

— Ось уже два дні ллє і ллє, — промовив він, щоб якось розвіяти те напруження, яке він відчув, переступивши поріг її хатини. Він сидів біля самих дверей, весь закутаний у ковдру, і тільки сива голова на порізаній зморшками шиї стриміла над безформним коконом. Вамбуї мерзлякувато зіщулилася навпроти нього. Час від часу вона позирала на Варуї, і потім знову переводила очі на пелену дощу за порогом.

— Такий дощ може лити кілька днів, — озвалася вона, і знову обоє замовкли. Вони здавалися осиротілими дітьми, для яких життя несподівано-негадано втратило і тепло, і барви, і всю хвилюючу принада-ність. Вогонь ледве жеврів. Картопляне лушпиння, вилущені кукурудзяні качани, со-лома валялися на підлозі тут і там, наче хатину ось уже кілька днів, як покинули люди. Іншого разу такий розгاردіаш здивував би Варуї, та й кого завгодно, бо Вамбуї була відома на все село чепуруха. Вона щонайменше двічі на день підмітала

підлогу, посуд мила одразу після їди. Кожна тарілка, кожен горщик знав своє місце на прибитих до стінки полицях. А стіни вона фарбувала ясною вохрою, яку спеціально купувала у Веру, і часто перевіряла, чи немає тріщин. Виявивши хоч найменшу шкарубину, вона негайно замазувала ненадійне місце. Всі в селі знали її улюблену приказку: «Людина не має нічого дорожчого за дах над головою». Варуї не бачився з своєю старою приятелькою з того самого дня великого жертвопринесення. Останні дві доби жителі Табаї відсиджувалися по домівках, уникаючи, наче змовившись, обговорювати події дня Ухуру. Багато з того, що сталося, бентежило Варуї, тривожило його серце, і марно він шукав відповіді на те, що мучило його. Він пішов до Вамбуї. Проте ніякої розмови не вийшло; вони наче не розуміли одне одного, наче соромилися торкатися деяких тем.

— Може, її доконав холод? — спробував він ще раз.

— Кого?

— Стару.

— Може бути, — неуважливо озвалася Вамбуї і зітхнула. — Ми тоді зовсім забули про неї. Не можна було залишати її саму. Вона була дуже стара, і самотність убила її.

— Але чому саме в цей день, я питаю? Адже вона вже давно жила сама і, певно, звикла.

— Все-таки перед її очима завжди було життя. Дим від огнищ, дитинчата, що гралися... Але того дня все село пішло на мітинг. Усі до одного. Ніде не курився дим, не чути було дитячого сміху на вулицях. Село спорожніло. — Вамбуї говорила з запалом, немовби обстоювала свій погляд в суперечці.

— І все ж чому саме того дня? — не вгавав Варуї. Він теж сперечався в душі з самим собою.

— Вона відчула себе страшенно самотньою — хіба ти не чув, що я казала? І син прийшов по неї. Гітогу узяв її до себе, — випалила Вамбуї роздратованою скоромовкою й замовкла.

— Авжеж. Все у нашому селі пішло не так з того дня, коли Старій уперше приви́дівся її мертвий син.

Вамбуї глянула на Варуї, але цього разу нічого не сказала.

— І треба ж таке, саме того дня, — ніяк не міг заспокоїтися він. — Саме того дня! Спершу Гіконьйо зламав собі руку... — Нараз він замовк і обернувся до Вамбуї. Та дивилася на навскісний дрібний дощ за порогом, байдужа до його слів, до запитань, що тривожили його. Простеживши її погляд, він раптом побачив за сіткою дощу

Мумбі, — до дверей їй залишалося кілька кроків. Ось вона вже переступила поріг, зайшла в хатину, ноги мокро блищали і були забризкані глиною; з мішка, що ним вона вкрила голову і спину, струменіла вода. Вона скинула мішок, струсила його, перш як повісити на жердину. Вамбуї підсунула для неї лаву ближче до вогню.

— Бр-р, холодно, — сказала Мумбі, щуплячись і часто, з присвистом дихаючи крізь зіцплені зуби. — Не везе мені — мама ще тільки розпалює вогонь. Тому я одразу побігла сюди, щоб зігрітися. Знала, в тебе завжди палає вогонь. І не помилилася.

— Ти була в госпіталі? — спитала Вамбуї.

— Так, ми ходили разом з Вангарі. Я буваю там кожного дня.

— Як його рука?

— Кістка тільки тріснула, рука навіть не зламана. Його незабаром випишуть.

— Усе пішло не так... — знову заговорив Варуї, повільно розплутуючи клубок своїх думок. — Усі враз кудись поділися, а за хвилину перед тим майдан аж кишив народом, я навіть згадав ту демонстрацію, за часів Гаррі Туку. І враз, в одну мить — нікого. Нікого, крім нас. Ну, може, ще кілька чоловік. Ми закололи баранів і помолитися за наше село. Але й молитва була наче солоня вода в роті спраглого. Зовсім не такого свята я чекав усі ці довгі роки.

— І я невдоволена, й інші теж. Та хто б міг припустити... Мені ніколи й на думку не спало, що він... що Муго зрадив, — Вамбуї неохоче вимовила це ім'я, яке вони з Варуї поки що не згадували. Мумбі мовчала.

— Його не знайшли, — сказала вона на решті.

— З того дня його ніхто не бачив, — підтвердив Варуї, наче слова Мумбі містили в собі запитання.

— Може, він замкнувся у своїй хатині? — підказала Вамбуї.

— Я ходила до нього вчора ввечері. Двері були не замкнені, але в хатині нікого...

— Він, мабуть, пішов з села, — зауважив Варуї.

— А може, просто вийшов на хвилинку, саме коли ти заходила.

— Але сьогодні вранці, йдучи в госпіталь, я знову навідалася туди.

З дверей війнув вітрець, кинув їм в обличчя жменю дрібних бризок. Вамбуї витерла воду долонею. Варуї нахилився і протів мокрою щогою по ковдрі. Мумбі подалася назад, мовби наміряючись відсунути лаву, але так і залишилась на місці.

— Я, мабуть, могла його врятувати, —

гірко промовила вона.— Якби я одразу тоді, вночі, пішла до нього...

— Про кого це ти? — швидко спитала Вамбуї, не дивлячись на Мумбі.

— Про Муго.

— Нема кого рятувати, — повільно вимовила Вамбуї. — Ти чуєш? Ніхто його не рятував би... бо... рятувати нема кого.

— Але ж ти не бачила його обличчя, Вамбуї, ти не бачила! — палко заперечила Мумбі. Потім тихо заговорила знову: — Того дня, напередодні мітингу, коли ти мене послала до нього... У нього на обличчі була така мука, і коли він мені почав розповідати... У нього був такий вигляд...

— Що розповідати? — водночас вигукнула Вамбуї і Варуї.

— Про брата, про Кіхіку.

— Отже, ти знала?..

— Авжеж, він мені сказав.

— Ти мусила розповісти це і нам, ще до мітингу, — докірливо сказала Вамбуї і одвернулася, наче новина її вже зовсім не цікавила.

— Я не хотіла, щоб з ним щось сталося. Я й подумати не могла, що він піде на мітинг.

— Це правда, — погодився Варуї і знову почав міркувати вголос. — Мене обманули його очі! Але я себе питаю: як же він тоді наважився на той вчинок у рові? І потім, згадайте, він у таборі теж повадився як герой!

Мумбі перша порушила мовчанку.

— Мені час іти. Мабуть, і в нас уже розпалили вогонь. Я гадаю, не слід так переживати через той мітинг... або... через Муго. Треба думати, як жити далі.

— Так, треба відбудовувати село, — підтримав Варуї.

— І про завтрашній базар не можна забувати, і про поля, які треба готувати до сівби, — додала Вамбуї, старанно розглядаючи щось за порогом.

— І про дітей, — закінчила Мумбі, підвисячись і знову напинаючись мішком. Нараз вона обернулася, глянула на цих навчених життям старих, здатних відкрити молоді секрети щастя.

— А того вечора, після мітингу, чи бачив хтось із вас Генерала Р.?

Вамбуї підняла на неї очі і в них промайнув страх. Варуї, не обертаючись, відповів перший:

— Я не бачив його після того, як він виступав на мітингу.

— І я теж, — відрізала Вамбуї тоном, що виключав дальші запитання.

Мумбі пішла. Незабаром підвівся і Варуї, все ще бурмочучи собі під ніс: «Усе пішло не так. Очі його мене підвели, ох, ці вже мені очі. Старий я, бачу погано».

Вамбуї сиділа якусь хвилину непорушно, дивлячись на дощ. В хатину просочилися сутички. «Мабуть, не нам його судити», — пробурмотіла вона. Потім стрепенулася, відганяючи сон, намагаючись зосередитися на простих, насущних справах: треба засвітити лампу; треба підмести підлогу: он бруд який... Але так і не підвелася з місця...

ХАРАМБЕ

Останній табір, у якому Гіконьйо відсидів рік, називався Вамуму. В'язні працювали на будівництві нової іригаційної системи у долині Мвейя, неподалік від Ембу, — перетворювали мертві рівнини на рисові поля. Орудуючи лопатою, Гіконьйо часто позирив туди, де над плоскогір'ям височіли гірські кряжі Мбере та Ньямбені, що відокремлювали Ембу від Укамбані. Він знав, що земля за горами — це Вакамба. І все ж йому ввижалося, що там, за горою, його дім і Мумбі.

Одного ясного ранку він розрізнув на обрії Керіньягу — сніговий шпиль, що стримів у небі, — і зворушився до сліз. Не те, щоб він був такий вже вразливий, але вигляд легендарної гори, її гордої вершини, що здіймалася над землею в білястому серпанку, розвердив його серце.

Тепер, у госпіталі Тімор, одужуючи після свого дурного падіння, Гіконьйо відчув заново пережите ним тоді почуття. В палатах лікарні стояв той самий терпкий, різкий дух, що й на розігрітих сонцем заболочених берегах річки Тани. У Мвейї того самого дня він знову почав обдумувати візерунок для лави. Ідея нарешті втілювалася в конкретні форми. Він копав яму в болотяному, глинястому ґрунті під палючим сонцем. І думав: він виріже лаву з твердого стовбура дерева муїрі, що росло на відрогах Ньяндарви. Лавка буде на трьох ніжках у вигляді похмурих фігурок з витягненими обличчями, зігнутих непосильним тягарем. На сидінні він зобразить річку і зрошувальний канал. Біля каналу лежатиме мотика або лопата. І багато, багато днів потім Гіконьйо все думав, як його краще оздобити лаву. Поза фігурок весь час змінювались, він бачив їх зараз такими, а через якийсь час іншими, в уяві вирізьблював їхні плечі, руки, голови. А чим краще інкрустувати сидіння — річку, яким деревом? Може, замість мотики зобразити панга? Він довго обмірковував найдрібніші деталі — це відволікало його від фізичних страждань. Він сподівався скоро вийти на волю і одразу взятися до роботи.

Тепер, у госпіталі, його знову охопило бажання здійснити свій давній задум. Він

уже чотири дні в Тіморо і три з них невідступно думає про Муго, про його зізнання. А він, Гіконьйо, чи зміг би наважитися і розповісти людям про кроки по цементу? Ночами він згадував усе своє життя, усе, що пережив в семи концтаборах. Що ж все-таки ці роки дали йому? Нечисте сумління? Він злякався, зрадив присягу. В такому разі, яка різниця між ним і Каранджею, і Муго, і тим, хто відкрито зрадив народ, служив у білих, щоб врятувати свою шкуру? Муго вистачило сміливості визнати свою провину і прийняти заслужену кару. Та від однієї думки про те, що він може втратити, Гіконьйо здригався. Кожного ранку Мумбі й Вангарі приносили йому їжу. Спершу він намагався не розмовляти з Мумбі, навіть дивитися на неї було боляче. Але коли він почув про вчинок Муго, йому схотілося уявити собі хід думок і міркувань Мумбі. Що ховається за зовні байдужим її обличчям? Що думає вона про Муго, про його зізнання? Тепер він уже хотів поговорити з нею — поговорити про Муго, про своє власне життя в таборах. А що вона скаже про ці лункі кроки по цементу, які досі переслідують його? І ще одна думка запала в голову: він ніколи не замислювався над тим, що може стати батьком дітей Мумбі. Тепер раптом він відчув цікавість: на кого з них була б схожа дитина?

На п'ятий день він згадав Мвейю, неспокійно засовався на койці. Спершу спогад ледве жеврів, але чим більше він думав, тим дужчим ставало бажання взятися за різець. Тільки вийде з госпіталю, одразу почне лаву, інші справи почекають. І знову в усіх деталях уявляв собі орнамент, знову шукав найкраще положення для фігурок. Тепер він виточить худенького чоловічка з скорботним обличчям, що зігнутими плечима й головою підтримує вантаж. Його правця простягнеться до руки жінки. У жінки буде теж сумне обличчя. А третя фігурка — дитина, на голівці якої з'єднаються чоловіча і жіноча руки. А інкрустація на сидінні? Може, зобразити заросле бур'яном неоране поле? Мотику? Квітучий горох? Ну, та це він вирішить пізніше.

На шостий день Мумбі не прийшла. Гіконьйо був прикро здивований. Як нетерпляче, виявляється, чекав він її! Цілий день він не знаходив собі місця, думаючи, що ж могло з нею трапитись. А що коли вона взагалі вирішила більше не відвідувати його, розсердилася на його дурне мовчання? Він майже не спав, чекаючи світанку. Коли вона...

Але вона прийшла, цього разу сама, без Вангарі.

— Чому це тебе вчора не було? — докірливо буркнув він.

Мумбі присіла на краєчку ліжка.

— Дитина захворіла, — промовила вона.

— Що... що з ним... щось серйозне?

— Застудився... Мабуть, грип.

— Ти ходила з ним до лікаря?

— Так, — уривчасто сказала вона. Гіконьйо знову намагався не дивитися на неї. Здається, Мумбі не терпиться скоріше піти.

— Коли тебе виписують? — спитала вона.

— Через два дні. — Він обернувся й на мить зустрівся з нею очима. Мумбі одразу відвела погляд.

— Ну, мені треба йти, — сказала вона. — Мабуть, я завтра не приїду. І післязавтра теж. — І вона заходилася складати порожній посуд.

Йому хотілося крикнути: «Не йди», і враз, несподівано навіть для себе, він випалив:

— Давай поговоримо про дитину!

Мумбі, яка вже підвелася, здивовано озирнулася і сіла знову, пильно дивлячись на нього.

— Ні, ні, тільки не сьогодні, — відповідь прозвучала твердо, наче вона вже звикла не бути залежною від нього. Гіконьйо це вразило.

— Ну, гаразд. Почекаємо, поки я вийду з госпіталю, — сказав він і по паузі додав: — Ти б пішла додому, розпалила огнище, бо там уже, мабуть, пуста.

Якийсь час вона міркувала над його словами, дивлячись убік, потім знову глянула йому в очі:

— Ні, Гіконьйо. Дехто гадає, що можна враз стерти будь-яку нерівність, тільки з цього, як правило, нічого не виходить. Це не так просто. Те, що було між нами, не перекреслиш однією фразою. Нам треба як слід про все поговорити, розкрити одне перед одним душі і уважно в них зазирнути... І вже тоді зробити той чи інший крок. А тепер мені час іти. Дитина нездужає.

— Ти... ти прийдеш завтра? — спитав він, не в змозі приховати тривогу й страх. Він зрозумів, що віднині йому доведеться зв'язати на її бажання й думки, на її почуття, почуття нової Мумбі. І знову вона відповіла на його запитання не зразу:

— Побачу. Може, й приїду. — І пішла до дверей рішуче й твердо, трошки сумна, але незалежна, впевнена в собі. Він дивився їй услід, поки за нею зачинилися двері. Потім опустил голову на подушку і знову задумався про весільний подарунок — про лаву, яку він виріже з дерева муїрі. «А жіночу фігурку зроблю великою — з дитиною під серцем...»

*З англійської переклала
Віктор ПАМЗЕС і Сесіл НІКІТАШЕНКО.*

ЩОБ РОЗВІЯВСЯ ТУМАН

(Ленін про Англію та англійська література)

Коли 1967 р. в Англії був опублікований переклад третього видання збірки «Ленін про літературу та мистецтво», критик-комуніст А. Буш вмістив у журналі «Лейбор манслі» коротку рецензію на цю збірку. Високо оцінюючи значення загальноестетичних думок Ілліча для вивчення сучасного літературного процесу, полемізуючи з твердженнями деяких своїх колег про «догматизм» і «ускладненість» ленінської думки, А. Буш, однак, не згадує конкретних ленінських висловлювань про зарубіжну — зокрема англійську — літературу, вперше зібраних в окремий розділ саме в цьому виданні.

На перший погляд, це й виправдало, надто в рецензії такого типу: адже ці висловлювання нечисленні і, як може здатися, не охоплюють всього дожовтневого літературного процесу в Англії. Але саме тепер, напередодні ленінського ювілею, варто пов'язати ці висловлювання з усією сукупністю поглядів Володимира Ілліча на Англію післячартистської епохи, з'ясувати конкретні обставини, за яких він звертав увагу на те чи інше явище англійської літератури — і, таким чином, зрозуміти, що було з ленінської точки зору ГОЛОВНИМ у громадсько-

літературному процесі Англії 1850—1917 рр.

* * *

Перше ґрунтовне свідчення інтересу Леніна до Англії та англійської літератури знаходимо в його рецензії на книгу англійського економіста Гобсона (1899). Висновок рецензента — «передові англійські письменники під тиском вимог життя, яке все більше й більше виправдує «прогноз» Маркса, починають відчувати неспроможність традиційної буржуазної політичної економії і, звільняючись від її передсудів, мимоволі наближаються до марксизму». Це стосується не лише письменників-економістів, а й кращих художників тих років — насамперед Б. Шоу. Але тут же Ленін пише і про такі «особливості англійської історії і англійського життя», які стають джерелом перешкод на шляху до послідовного звільнення передових кіл країни від буржуазних передсудів. Мається на увазі насамперед колоніальна монополія Англії, той факт, що англійське буржуазне суспільство утримувалося у першу чергу експлуатацією колоніальних народів, а не англійського пролетаріату, Володимир Ілліч неодноразово підкреслював, що це створює економічну, матеріальну

основу «зараження пролетаріату» буржуазними передсудами, його відходу від послідовно революційних позицій, послаблення антагонізму між англійськими підприємцями й робітниками.

І лейтмотивом ленінських статей та висловлювань про Англію кінця XIX — початку XX ст. є викриття опортунізму більшої частини англійського пролетаріату, розбещеної й ідейно поневоленої ліберальною буржуазією. Від 1905 р., коли вперше буде чітко визначена соціальна неорганізованість англійського пролетаріату, до листа 1919 р., адресованого Сільвії Панкхерст, В. І. Ленін неодноразово з гіркотою відзначав, що «в Англії і досі більшість кваліфікованих, навчених фабрично-заводських робітників — ліберали й напівліберали...», «здебільшого наскрізь і безнадійно зіпсовані реформізмом, полонені буржуазними і імперіалістськими передсудами».

А рядова пролетарська маса, яку «так часто в Англії відрізує від передовиків робітників клятий міщанський, ліберальний, аристократичний дух англійського «навченого» (skilled) робітника», — перебуває після поразки чартизму в стані «сплячки».

Звідси — відсутність в англійського пролетаріату початку

XX ст. скільки-небудь живої революційної й соціалістичної традиції (відзначена Леніним у 1908 р.), а внаслідок цього — і відсутність в англійській літературі цієї доби не тільки яскравих образів робітників-борців, подібних до тих, які ми знаходимо в кращих романах епохи чартизму (Гаскелл, Кінгслі, Уїлер), а й такої кількості творів про життя й боротьбу робітничого класу, як у середині XIX ст., коли «дуже багато хто змалював страждання пролетаріату і вказував на необхідність допомоги йому».

Одним з трагічних для англійського робітничого та соціалістичного руху наслідків міщанського, цехового духу відірваної від свого класу й розбещеної лібералізму «робітничої аристократії» було, як неодноразово підкреслював Володимир Ілліч, багаторічне презирливе, глузливе ставлення до соціалізму, до марксизму та марксистських термінів — особливо з боку «інтелігентських керівників» пролетаріату. Англійці «пишаються своїм «практицизмом» і своєю нелюбов'ю до загальних принципів; це — вияв того самого цехового духу в робітничому русі», — зазначається, зокрема, в ленінській праці 1912 р.

Це ленінське узагальнення має особливе значення для вивчення ВСІєї історії англійської літератури XVIII—XX ст.ст. Практицизм і нелюбов до загальних принципів багато чого пояснюють і в образі практика Робінзона у Дефо, і в майже повній відсутності інтересу до літературно-теоретичних узагальнень з боку переважної більшості видатних англійських письменників XIX ст., які, на відміну від Гюго, Стендаля, Бальзака та багатьох інших французьких митців, не поєднували практичну художню творчість з виробленням загальноестетичних принципів. Поодинокі письменники—теоретики літератури — Шеллі, Теккереї — стають, таким чином, закономірним винятком. В світлі цього ленінського узагальнення якнайповніше можна зрозуміти особливе значення небагатьох мислячих героїв англійської літератури — таких по-

сів передової думки, як Гамлет, Гуллівер, Байронів Каїн...

Тим і визначається виключне місце Б. Шоу не тільки в англійській літературі, а й серед «інтелігентських керівників» робітничого руху того часу, що він — і як один з цих керівників, і як творець англійської «драми ідей» — завжди відчував непоборне тяжіння до загальнотеоретичних принципів — насамперед (попри всю суперечливість і плутаність його еkleктичних поглядів) до теорії марксизму.

* * *

Вважаючи головним завданням марксистів боротьбу проти реформізму та опортунізму в світовому й, зокрема, англійському робітничому русі, Ленін і в минулому шукав насамперед коріння й джерела сучасного міщанського «цехового духу», притаманного англійському пролетаріату. Вже 1899 р. він вказує на панування вузького тред-юніонізму в англійському робітничому русі середини XIX ст. — і в праці «Що робити?» (1902) особливо детально зупиняється на традиціях вузько економічної боротьби робітничих спілок епохи чартизму, на рисах незрілої «примітивної демократії» раннього тред-юніонізму. Пізніше Володимир Ілліч зверне увагу на риси національної обмеженості, властиві чартистам, а в 1919 р. прямо скаже про дряблість, половинчатість, фразерство багатьох революцій 1848 р., в тому числі — і чартистського руху.

Очевидно, тому він найчастіше звертав увагу саме на слабкі аспекти англійської літератури середини XIX ст. — і зокрема творчості Діккенса, — від яких віяло цим міщанським духом та сентиментальним фразерством. Невинадково в спогадах Н. К. Крупської збереглося свідчення про негативне ставлення В. І. Леніна до сентиментально-міщанських тенденцій творчості Діккенса. І хоч зміст кращих творів Діккенса та його соратників ніяк не вичерпується цими слабкими аспектами (згадаймо характеристику «блискучої школи» англійських романістів середини XIX ст., дану Марксом), але з точки зору по-

треб політичної, партійної боротьби початку XX ст. ленінський підхід до спадщини Діккенса був виправданий.

Відхід переважної більшості англійських письменників кінця XIX — початку XX ст. від змалювання боротьби між працею й капіталом пояснюється, в світлі ленінських ідей, не тільки сплячкою англійського пролетаріату, що перебував під впливом реформізму. В травні 1917 р. Ілліч звертає увагу більшовиків на те, що англійські капіталісти навчилися керувати народом без насильства, і після цього неодноразово пише про панування громадянського миру в Англії, як про один з наслідків високої організованості, витонченого лицемірства та величезного досвіду англійських капіталістів у справі політичного обдурення робітників. Ця характеристика «хитрих, розумних, підступних» англійських капіталістів, які вміють відвернути увагу робітників від політичної боротьби для забезпечення громадянського миру в країні, допомагає зрозуміти ідейно-художні особливості образів буржуа і специфіку конфліктів, характерних для багатьох творів англійських письменників цієї доби. Класова сутність англійських капіталістів здається тепер багатьом письменникам — навіть таким, як Голсуорсі в 20-х рр. — фактором, що не має вирішального значення для змісту художнього образу буржуа. Індивідуально-психологічне, а часом і фізіологічне стає основним критерієм характеристики такого образу. І навіть у творах, де класовий, соціальний характер капіталіста змалювано досить чітко (Сомс у «Людині-власнику» Дж. Голсуорсі, Андершафт у драмі Б. Шоу «Майор Барбара»), марно було б шукати відбиття класового конфлікту, тим більше класової боротьби; на зміну їм приходять етичні, психологічні колізії. Тільки в такий період історії Англії могла з'явитися драма Шоу «Майор Барбара», де зображується, що на заводах гарматного короля Андершафта панує громадянський мир.

Тому написані в цей час поодинокі твори про антагонізм між

працею й капіталом (драма Дж. Голсуорсі «Боротьба») та про життя пролетаріату (роман Р. Трессела «Філантропи в подертих штанах») залишаються закономірним винятком.

* * *

Неухильне викриття одвертого чи прихованого опортунізму значної частини англійського пролетаріату та його керівників — як соціал-демократів, так і лібералів — було пов'язане з боротьбою Леніна за створення партії нового типу. Адже між англійськими реформістами, з одного боку, і економістами чи меншовиками — з другого, між англійською та російською ліберальною буржуазією суттєвої різниці не було. Тому в творі «Що робити?» Ленін викриває погляди економістів, зокрема, на прикладі боротьби англійських профспілкових керівників за вузькі економічні реформи. Тому в статті «Про старі, але вічно нові істини» (1911), спрямованій проти російських лібералів, глузуючи з ліберальних зітхань, які тільки знесилюють прагнення передових кіл до боротьби за демократичний лад, — Ленін протиставить сучасним ліберальним базікам англійських буржуазних революціонерів ХVІІІ ст., «...промовців» (і не тільки промовців) НАЙВІЛЬШ палких, які будили почуття презирства до проповіді «терпимості», до безсилич ЗІТХАНЬ, до вагань і нерішучості. І з числа цих палких промовців, — підкреслює Ленін, — знаходилися люди, які протягом століть і століть лишилися світочами, вчителями, незважаючи на всю історичну обмеженість, часто наївність їх тодішніх уявлень про засоби врятування від всіляких лих».

Значною мірою з досвіду революційної агітації таких промовців, як Мільтон чи Уінстенлі, впливає один з висновків цієї статті: «...щоб підтримувати слабого й хиткого, треба... розвіювати ілюзії, які заважають бачити слабкість, заважають зрозуміти причини слабості». Ці слова Володимира Ілліча одразу нагадують про майстерне розвінчання всіх і вся-

ких ліберальних ілюзій в бойових і тому таких неприємних для англійської ліберальної буржуазії п'єсах Б. Шоу.

І 1914 р. Ілліч віддає належне дворянським «революціонерам справа», чиї антибуржуазні виступи зривали «...всі і всякі умовності, всі покрови, які заважали народові бачити неприємну, але безсумнівну дійсність класової боротьби». Ця оцінка стосується не тільки «революціонерів справа» доби імперіалізму, а й їхніх попередників у ХІХ ст. — насамперед англійського письменника і політичного діяча Б. Дізраелі. Він першим в англійській літературі сказав про «дві нації» — тобто про прірву, яка розділяє капіталістів і пролетаріат. Саме за це Ленін ще 1905 р. назвав Дізраелі «далекоглядним англійцем», а 1915 р. цікавився його романом «Сибілла, або Дві нації», де вперше в англійській літературі було змальовано антагонізм між працею й капіталом — саме з позицій «революціонера справа». І до таких, як Дізраелі, можна віднести слова Леніна про одвертих представників політичної реакції, які «...нерідко ПРЯМІШЕ ставлять політичні питання, допомагаючи таким чином соціалістам інших країн знаходити реальний зміст ПД оболонкою всякої (в тому числі «марксистської») словесності», під всяким буржуазним лицемірством і грою в софізми.

* * *

Однак засилля опортунізму в англійському робітничому русі, вплив на нього ліберально-реформістської верхівки ніколи не заважали Леніну вірити в потенціальні революційні можливості робітничого класу Англії. Слідом за Марксом та Енгельсом він завжди писав тільки про тимчасовий застій англійського робітничого руху і твердо сподівався на те, що англійські робітники звільняться від свого «позірного буржуазного розбещення». І кожний факт активізації класової боротьби в країні Володимир Ілліч помічав і узагальнював часто оперативніше й об'єктивніше, ніж тодішні передові діячі Англії. Вже 1908 р. він від-

значав надзвичайне зростання впливу соціалістичних ідей в Англії та увагу до них з боку не тільки дрібнобуржуазної інтелігенції, а й англійських тред-юніонів: навіть вони — замкнуті, аристократичні, по-міщанському егоїстичні — почали «невміло, непослідовно, криво, але все ж підходити до соціалізму». А через п'ять років Ленін з радістю зазначає, що вже й «маса робітників в Англії повертається (але повільно) до соціалізму».

Цей повільний, суперечливий, «кривий» шлях англійського пролетаріату до соціалістичних ідей «...викликає до життя багато проміжних, заплутаних становищ» — особливо в середовищі тієї інтелігенції, яку Володимир Ілліч влучно назвав «коло-соціалістичною» і типовим представником якої в той час вважав Гайндмана — одного з керівників англійського соціал-реформізму. Гайндман, на думку Леніна, «...будучи кращим з кращих у своєму класі, пробиває собі кінець кінцем дорогу до соціалізму, ніколи не позбуваючись цілком буржуазних традицій, буржуазних поглядів і передсудів». Цю характеристику на час її опублікування (1911) можна віднести не тільки до політики Гайндмана (який пізніше перетворився на пособника імперіалістів), скільки — і насамперед — до справді найкращих англійських інтелігентів — великих письменників Уеллса та Шоу.

Починаючи з 1911 р., Ленін відзначає посилення класової боротьби англійських робітників, котрі «перестали бути тими слухняними овечками, якими вони так довго здавалися...», дух пролетарської боротьби і В АНГЛІЇ бере гору над дипломатією опортуністів парламентаріїв...», — пише Ленін. — «Соціалізм знову підводить голову в Англії, проникає в маси і росте нестримно ВСУПЕРЕЧ запеклому опортуністичному англійській коло-соціалістичній інтелігенції».

Під благодушним впливом цього зростання соціалізму формується переджовтнева творчість Б. Шоу. Саме до нього слід віднести слова Леніна з листа до Сіль-

вії Панкхерст 1919 р. про англійців — щирих прихильників Радянської влади, «які були ворогами марксизму лише з непорозуміння, або, вірніше, не з непорозуміння, а внаслідок того, що пануючий офіційний соціалізм епохи II Інтернаціоналу (1889—1914) зрадив марксизм, вдався в опортунізм, спотворив революційне вчення Маркса...». Отже, відома лєнінська характеристика Шоу як чесної людини, що випадково опинилася серед соціал-опортуністів-фабіанців, є закономірною ланкою у загальній системі поглядів Ллліча на ідейну еволюцію передових кіл Англії переджовтневих та перших пожовтневих років.

* * *

Лєнін не переоцінював реальних революційних досягнень англійського пролетаріату: навіть

після Жовтня, після руху «Руки геть від Радянської Росії» він вказував, що широкі пролетарські маси Англії ще сплять і справді масового комуністичного руху там ще немає. Але вже після епохальних, за лєнінським визначенням, робітничих страйків 1911—1912 рр. він був переконаний у неминучому відродженні революційних традицій англійського пролетаріату. Саме тому, очевидно, після цих подій Лєнін особливо часто згадує революційні досягнення дочартистського й насамперед чартистського руху як «передостаннього слова» до марксизму. Широковідоме класичне лєнінське визначення чартизму не випадково сформульоване саме в період найвищого піднесення руху «Руки геть від Радянської Росії», в якому з такою повнотою виявилася революційна енергія робітничого класу Англії.

Найчіткіше й найбільш розгорнуте свідчення безмежної віри

вождя пролетаріату в революційні перспективи англійського робітничого руху знаходимо в статті «Класова війна в Дубліні» (1913). «Англійська робітнича маса, — сказано тут, — повільно, але неухильно переходить на новий шлях — від захисту дрібних привілеїв робітничої аристократії до великої героїчної боротьби самої маси за новий устрій суспільства. І на цьому шляху англійський пролетаріат, при його енергії й організованості, здійснить соціалізм швидше і твердіше, ніж де б то не було». Це — свого роду лєнінський заповіт робітникам Англії. І ніби відповідаючи від їх імені на ці сподівання вождя, письменник-комуніст Дж. Ліндсей у вірші «Лєнін у Лондоні» пише:

...З ним — люди всіх часів,
народи всіх країн.
Світає на землі — і мусить
назавжди
Туман розвіятись над Лондоном
моїм.

Загальний вигляд історичного центру Венеції.

ХМАРИ НАД ВЕНЕЦІЄЮ

Є легенда про заволзьке місто Кітеж-град, котре небесні володарі нібито сховали на дні озера Світлий Яр, аби врятувати його від Батиевої орди. Є легенда і про цілий материк — Атлантиду, що опинився на морському дні.

Та суворою реальністю є той факт, що неповторній італійській Венеції загрожує смерть в морських обіймах. Про це мало не щодня не без присмаку галасливої сенсаційності пише світова преса.

Місто-музей на 118-ти островах з 160 каналами й 400 мостами, оспіване легіонами письменників і поетів, місто незліченних архітектурних пам'яток і художніх скарбів, Мекка туристських прочан, які щороку залишають 30 мільярдів лір у кишенях венеціанців, місто Тіціана, Веронезе,

Тінторетто і наймодерніших готелів — це місто стає здобиччю неблаганного Нептуна.

Головна причина непунової агресії проти Венеції криється в геологічних процесах. Рівень моря підвищується скрізь, земна кора, ніби шагренева шкіра, потроху зморщується й осідає, і обидва ці явища полегшують Адріатиці наступ на колишнє місто дожів, які, до речі, щороку пишно відзначали дивовижне свято заручин Венеції з морем. Та ці геологічні процеси досі відбувалися такими повільними темпами, що практично не створювали будь-якої небезпеки для міста. У минулому сторіччі, наприклад, осідання Венеції становило від одного до півтора міліметра на рік, отже, можна було з повним правом вважати, що наука встигне своє-

часно винайти спосіб захистити місто від стихії.

Але за останні десятиліття картина різко змінилася. Тепер щорічне осідання Венеції в п'ять разів перевищує середню норму минулого століття і становить мало не 7 міліметрів на рік. За таких темпів море здатне за півсторіччя вкрити і набережні, і площу Святого Марка, і східці Палацу дожів, і майже весь історичний центр міста. І тоді — кінець Венеції!

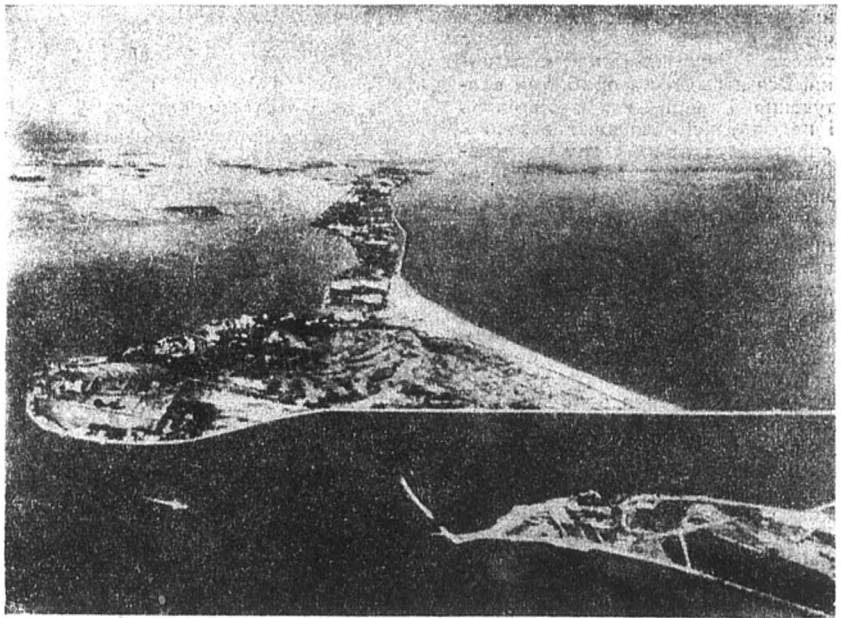
П'ятикратне прискорення темпів осідання Венеції не є ні випадковістю, ні наслідком дії стихійних сил. Це сталося тому, що на допомогу Нептунові прийшли безмежна пожадливість монополістичних хапуг і метеликова байдужість італійських властей до долі міста.

Споконвіку венеціанську лагуну захищали від моря суцільна смуга обмілин (так зване Лідо) та штучні дамби й перемички між островами («мурації»). Ця система забезпечувала нормальний рівень води в лагуні й постійну заміну забрудненої води свіжою. Дуже характерно, що і в далекому минулому, коли знання в галузі гідрогеології були незрівнянно нижчі за нинішні, венеціанці добре розуміли необхідність підтримування створеного природою і працею поколінь водного режиму. В едикті, виданому в 1501 році венеціанською Радою Десяти, коли дожем був Агостіно Барбаріго, зазначалося: «Кожному, хто зробить пролом у державній гаті або знизить її, хто спробує відвести воду підземними спорудами або завдасть будь-якої шкоди каналам, буде відрубано праву руку, вивано ліве око і конфісковано все майно злочинця».

Охочих позбутися правої руки й лівого ока не знайшлося, і водний режим лагуни щасливо пережив і сторіччя «Найяснішої республіки» (так звали середньовічну Венеціанську державу), і всі зміни й повороти, що їх принесла нова історія.

Але протягом останнього півсторіччя цей водний режим і стала рівновага між лагуною і морем були жорстоко порушені. Зграв спекулянтів під заступництвом Муссоліні заходила індустриалізувати музейну Венецію, по-варварському ігноруючи гідрологічні, топографічні та інші специфічні умови міста. На пісках і болотах материкового берега лагуни виникли промислові райони Маргер і Местре з нафтопереробними, хімічними, алюмінієвими, текстильними та іншими підприємствами. Щоб відкрити нафтоналивним суднам найкоротший шлях до заводів у Лідо, було прокладено новий канал і значно розширено старий, це завдало страшного удару всій системі водозахисту міста. Для водопостачання заводів доводиться викачувати щодня 40 тисяч кубометрів прісної води, що дозволило Нептунові захопити виниклі порожнечі на великих глибинах під містом і відкрити підземний фронт руйнування. Лавини заводських відходів почали забруднювати і отруювати канали, на яких моторизовані флотилії повитісняли опоетизовані архаїчні гондоли. Дуже щедро роздавав графські титули всім отим Вольпі, Чіга, Гадджа та іншим гробокопам Венеції, і чим більшими ставали пакети їхніх акцій, тим швидше опускалося дно лагуни під Венецією...

Минали роки й десятиліття. Преса, вчені, гідрогеологічні служби били на сполох, та фашистські, а після них демохристиянські правителі Італії робили ви-

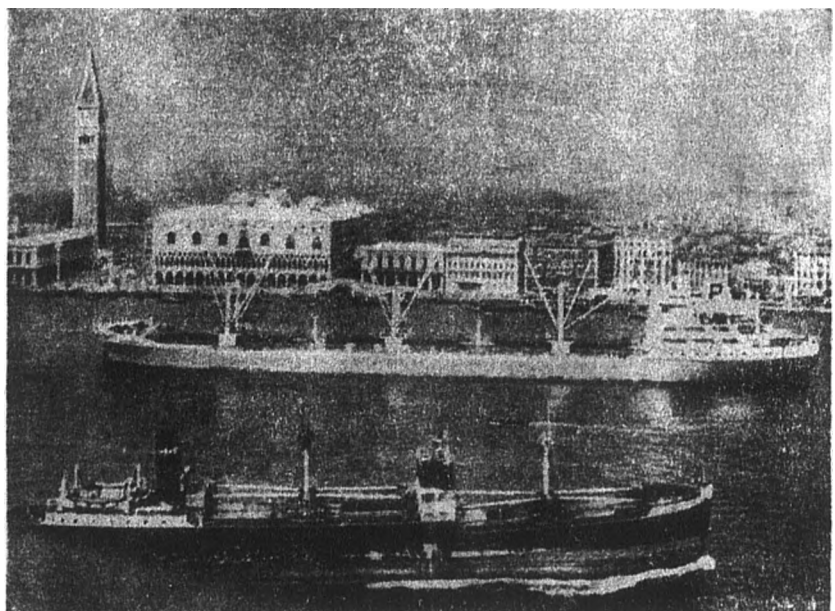

Широкий канал, проритий в захисному бар'єрі венеціанської лагуни для великих нафтоналивних суден. Канал значно збільшив небезпеку, викликану наступом моря.

гляд, що не чують й не бачать тих сигналів. Звикли до них і венеціанці, і все велося як звичайно — регулярно влаштовувалися карнавали, фестивалі й виставки, армії туристів тинялися по майданах і вулицях і жваво торгували сувенірами підлітки в лахмітті. Але вдарив грім, і 4 листопада 1966 року сталася катастрофа...

У той день, після тривалої штормової підготовки, море кинулося на місто і затопило мало не весь його історичний центр, заплинуло на майданах і навколо колон Палацу дожів. Гондоли засновигали вже серед мармурових колонад і портиків, чимало старих будинків обвалилося. А незадовго перед тим обвалився старовин-

Великі нафтовози (до 65 тисяч тонн) у каналі поблизу площі Святого Марка.

ний форт Сант-Андреа, що височів над Лідо. Море поглинуло також і інші пам'ятки старовини. Вся нагальність проблеми врятування Венеції, вся застарілість і недостатність існуючих захисних споруд, вся неприпустима пасивність римських властей виявилися з небаченою досі силою.

У Римі був терміново створений урядовий комітет у справі врятування Венеції. Комітет той має довгелезну назву і нульові наслідки діяльності. Передусім треба було б взяти під контроль хаотичну індустріалізацію Венеції, закрити проломини, пробиті в Лідо для збільшення прибутків монополій, врегулювати викачування прісної води, покласти край забрудненню каналів. Та хіба може уряд монополій, під якою вивіскою він не виступав би, ущемити священні інтереси грошового мішка? І комітет тільки те й робить, що геологічними темпами розглядає різні проекти та визнає їх нездійсненними через брак грошей, недосконалість та інші причини.

А тим часом Нептун посилює свою руйнацьку працю, наче оті саламандри з чапекової «Війни з саламандрами». Разом з тим під Венецію підкопуються саламандри й іншого гатунку.

Заводи Местре і Маргера з не-

Такою була площа Святого Марка 4 листопада 1966 року. Морські хвилі затопили колони Палацу дожів, і гондоли плавали над площею.

переборною силою притягують до себе молодь історичного центру міста. Хоч яким принадним не було б катання в гондолах по

каналах, та ще під звуки серенад останніх могикианів-гондольєрів, але таким транспортом день у день діставатися з центру на заводи не дуже зручно. І молодь перебазовується на материк, там одружується, створює сім'ї. На островах залишаються переважно старі, та їх число також зменшується. Ось деякі цифри.

У 1951 році в історичному центрі Венеції було 180 тисяч мешканців, тепер їх тільки 117 тисяч. Порожніють школи: число школярів зменшилося за цей час з 12 тисяч до 5400 — майже в два з половиною рази.

Місто туристів, карнавалів і фестивалів перетворюється на некрополь — місто мертвих.

Демократична громадськість Італії вимагає від уряду радикальних і швидких заходів для врятування Венеції — цієї скарбниці світового мистецтва. І передусім трудова Італія вимагає приборкати монополістичних руйнівників цього неповторного міста.

Включилася в цю справу і світова громадськість. Чимало видатних фахівців розробили проекти захисту Венеції. ЮНЕСКО відкрило у Палаці дожів постійно діючу виставку цих проектів.

На думку найбільших авторитетів у цій справі, ще можна відбити атаку Нептуна на Венецію. Але коли дозволити йому безперешкодно робити й далі свою справу, тоді дійсно доведеться сказати:

— Адіо, Венеція! Прощай, Венеція!

Б. ГОРСЬКИЙ.

Пеллестріна — один з районів Венеції, що має багато внутрішніх водозахисних споруд.

БЕРНАР ФОНЛОН

камерунський письменник,
міністр уряду Камеруну

У НАС, У КАМЕРУНІ

У петельці піджака нашого гостя виблискує металевий профіль Пушкіна. Жадібний інтерес до великої країни, що подарувала світові геніального поета, привів його, Бернара Фонлона, письменника-літературознавця з Камеруну, в неповторно привабливі пушкінські місця, під склепіння Кремля, на галасливі вулиці Москви, до гранітних берегів Неву.

— Для нас, африканців, — каже Бернар Фонлон, — національний геній російського народу, Пушкін, у торжествах з нагоди 170-ліття з дня народження якого я мав можливість брати участь, надзвичайно дорогий також і своїм африканським походженням. Це наша гордість, законна гордість народів Африки, визволених і тих, що визволяються від пут колоніалізму. Адже африканці тільки тепер дістали змогу припасти до джерел вічної краси. І, знаєте, — продовжує наш співрозмовник, — ми в Камеруні вирішили випустити на честь великого Пушкіна поштову марку з його зображенням...

Бернар Фонлон обіймає у себе в країні, у Камеруні, високу посаду міністра транспорту, пошт і телекомунікацій.

— Я замислив, — розповідає Бернар Фонлон, — випустити у Камеруні серію поштових марок, присвячених видатним письменникам різних національностей африканського походження. Створюються марки із зображенням американців — доктора Дюбуа і Ленгстона Х'юза, французів Рене Марана та інших. Помітне місце в цій серії відведене Олександр Пушкіну. Марки з його портретом будуть випущені мільйонними тиражами.

Та, виявляється, що раніше, ніж вийдуть ці літера-

турні поштові серії, в далекому Камеруні з'явиться марка із зображенням В. І. Леніна.

— Її вихід у світ, — каже міністр, — присвячений 100-річчю з дня народження засновника першої в світі соціалістичної держави. Марка з його портретом, — підкреслює він, — лише незначною мірою здатна передати повагу нашого народу, нашої країни до великого революціонера, друга пригноблених народів, що вказав їм шлях до свободи...

Яку б високу офіційну посаду не обіймав у себе в країні Бернар Фонлон, він перш за все літератор. І, звісно, саме тому наша подальша бесіда, що почалася так несподівано, входить в русло питань чисто літературних. Ми просимо його розповісти про розвиток літературного процесу в Камеруні.

— На це, зовні просте питання, — каже наш співбесідник, — відповісти не зовсім легко. Необхідно здійснити хоча б дуже коротеньку подорож у недавнє минуле Камеруну.

Бернар Фонлон нагадує про історію багатостраждального камерунського народу. До першої світової війни Камерун був німецькою колонією. Після війни країну поділили між собою Франція та Великобританія. Колоніальне насильство продовжувалося. Лише в 1960 та 1961 роках Камерун визволився спочатку з-під французького, а потім і англійського колоніального панування, здобув національну незалежність. Частина країни за референдумом відійшла до Нігерії.

— Внаслідок тривалого панування Франції та Великобританії на нашій землі, — пояснює Бернар Фонлон, — Камерун перетворився на двомовну країну,

в якій однаково поширені французька та англійська мови. Це, звичайно, позначилося й на літературі: частина письменників, що перебувала під впливом французької культури, пише французькою мовою. Друга частина, вихована на англійській культурі, — англійською. Процес створення єдиної національної мови й на її базі — національної літератури, — підкреслює наш співбесідник, — дуже складний. Мабуть, розв'язати його зможуть тільки майбутні покоління. Та двомовна література Камеруну існує й сміливо заявляє про себе на весь світ.

В зв'язку з цим Фонлон називає імена широко відомих камерунських письменників старшого покоління — Фердинанда Ойно, Бенджамена Матіпа, Монго Беті та інших. Їхні твори перекладалися багатьма мовами. Зокрема, українські читачі знайомі з повістю Еза Бото «Жорстоке місто», опублікованою на сторінках «Всесвіту» (№ 12 за 1959 рік).

За останні роки в Камеруні виросла талановита молодь — прозаїк та поет Франсіс Беде, драматург Гійом Іоно М'Біа, новеліст Сонне Діпоко та інші. Вони пишуть різними мовами, як, до речі, й сам Бернар Фонлон — у минулому поет, нині літературний критик, літературознавець. Втім, він не тільки пише, але й в розмові часто переходить з англійської мови на французьку та навпаки.

— Чи знають в Камеруні радянську літературу?

— На жаль, дуже недостатньо, — відповідає наш співбесідник. — Лише вузьке коло інтелігенції має

деяке уявлення про неї. Проблема розвитку культури в Камеруні дуже гостра... Це один з численних наслідків колоніалізму.

Гість із Камеруну пробув у СРСР недовго, але це не перешкодило йому, за власним визнанням, накопичити багатющі враження.

— Ще будучи підлітком, я багато читав про вашу країну, — розповідає він. — З роками мої знання про Радянський Союз розширилися. Але вони були умовляними. Коли ж тепер я вперше побував на радянській землі і вперше своїми очима побачив Москву, Ленінград, пушкінські місця на Псковщині, — мої попередні уявлення матеріалізувалися. Яка велика країна СРСР! Які грандіозні її досягнення в усіх галузях будівництва і культури!

— Подорожуючи по Радянському Союзу, — веде далі Бернар Фонлон, — я думав: коли все це досягнуто за перші п'ятдесят років існування Радянської держави, неважко зрозуміти, яке прекрасне майбутнє чекає вашу країну в наступному п'ятидесятилітті, в котре ви вже впевнено вступили.

— Як африканець, я не можу не висловити своїх схвильованих почуттів, викликаних незмінно дружнім ставленням Радянської країни, радянських людей до народів африканського материка, що звільнюються від імперіалістичного та колоніального гніту. Нам є чого навчатися в СРСР, і ми будемо вчитися у вашій великій країні.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ШАМПАНСЬКЕ З МУЗИКОЮ. Бахкання корка під час розкупорювання пляшки з шампанським — це вже вчорашній день виноробної техніки, — твердить один фабрикант шампанських вин у Франції. Він сконструював корок, гідний XX століття. Його вже не вибивають силоміць з пляшки, а поволі відкручують. Гази виходять з пляшки через спеціальну дудочку в корпусі корка під модну мелодію, що має створювати відповідний настрій присутніх.

ПОРАДА. Напис у вітрині однієї ювелірної крамниці в Парижі закликає: «Будьте уважні до вашої дружини... Коли вона робить невдоволене обличчя, це означає, що її треба привести сюди!»

НА ДОГОДУ ЧИТАЧАМ. Редакція однієї газети в Фінляндії навмисне припускається в кожному номері кількох орфографічних помилок. Вона пояснює свої дії так: «Є читачі, що з величезним задоволенням вишукують помилки в газетах. Хай вони знаходять у нас те, що шукають».

ГЛЯДАЧІ НА ТРУНАХ. У Парижі відкрився новий кінотеатр, у якому показують виключно фільми жаків. Останній ряд стільців в залі для глядачів зроблено в формі трун.

НАУКОВЕ ОБГРУНТУВАННЯ. Власник одного пансіонату на курорті Бройтон (Англія) відмовився від обслуговуючого персоналу. Він рекламує тепер свій заклад у такий спосіб: «У нас немає ніякого обслуговування — тому немає і причин для псування нервів».

СТУДЕНТИ-АТЛЕТИ. На вулицях Лондона два студенти — Рой Фетхем і Джім Сімпсон встановили світовий рекорд з рукописання. Протягом чотирнадцяти з половиною годин вони потиснули руки 12449 перехожим. Попередній рекорд, як твердять студенти, належав президентові США Теодору Рузвельту: в 1907 році під час одного прийому він потиснув руки 8513 запрошеним.

„Ньюс фром Юкрейн“

Шість років тому в газеті «Вісті з України» з'явився англійський додаток — «Ньюс фром Юкрейн». Але рік народження «Ньюс фром Юкрейн» — 1968, коли газета англійською мовою почала виходити щотижня на чотирьох полосах. Нині її читають більш як у двадцяти країнах світу.

— Мета нашої газети, — розповідає редактор «Ньюс фром Юкрейн» тов. В. І. Білий, — правдиво висвітлювати всі аспекти життя Радянської України. В кожному номері ми вміщуємо статті та інформації про розвиток різних галузей економіки, культури, освіти, науки та спорту в Радянській Україні. Поряд з нарисами

про українських трудівників, про їх роботу й відпочинок, про їх бажання та прагнення, «Ньюс фром Юкрейн» вміщує також матеріали про видатних українських діячів науки, культури, літератури.

На сторінках газети можна побачити імена відомих журналістів, письменників, громадських діячів. Так, наприклад, в газеті було надруковано статтю голови Комітету молодіжних організацій України М. І. Чоломбитька про міжнародні молодіжні зв'язки, бесіду з заступником Голови Ради міністрів УРСР тов. П. Т. Троньком про охорону історичних і культурних пам'яток на Україні, статтю міністра соціального забезпечення України тов. О. Ф. Федорова, розповідь міністра сільського господарства тов. П. О. Дорошенка.

Газета регулярно друкує матеріали до 100-річчя від дня народження Володимира Ілліча Леніна.

В «Ньюс фром Юкрейн» ви можете прочитати уривки з творів української літератури, українські народні казки та байки і — обов'язково — український гумор.

Велику увагу привертає до себе рубрика «Слово про землю», яку веде Джон Вір, а також рубрика «Краща половина», де йдеться про працю і відпочинок жінок Радянської України.

Більшість матеріалів ми друкуємо на прохання читачів. В редакції вам можуть показати папки, де зберігаються сотні й сотні читачьких листів.

Ось уривки з деяких листів:

«Велике спасибі за вашу газету, мені вона дуже подобається. Треба, щоб в газеті було більше матеріалів про великі здобутки соціалізму на Україні. Це дуже важливо, бо у нас робиться все можливе, щоб звести наклеп на соціалістичне суспільство...» — пише Альвіна Секор з Нью Джерсі, США.

«Нас завжди цікавлять новини з вашого чарівного міста, особливо з часу нашої поїздки у вашу країну в 1967 році... Через декілька років ми сподіваємось знов приїхати на Україну. Прийміть наші найкращі побажання. Ваші Джон Джуд і сім'я, Нова Зеландія».

Брайн Дж. Кларк з Англії пише в редакцію:

«Хоч «Ньюс фром Юкрейн» невелика газета, я знаходжу в ній багато цікавих фактів та статей про людей та установи на Україні; крім того, я вважаю, що розділ гумору у вас чудовий».

В своєму листі з далекої Індії доктор Зомір-уль-хак-Нісар пише:

«Дякую за номер «Ньюс фром Юкрейн» з Києва. Я вважаю, що статті про багату культурну спадщину та історичне минуле України з інтересом читатимуть друзі в усьому світі».

А ось лист нашого давнього друга — американського художника й письменника Рокуелла Кента:

«Ми з дружиною прочитали з великим інтересом чотири номери газети «Ньюс фром Юкрейн», а також брошуру — «Радянській Україні 50 років». «Ньюс фром Юкрейн» дає ясну картину широкої соціальної та виробничої діяльності українського народу, досягнень в багатьох сферах його життя».

Різноманітні звершення в житті українського народу вигідно відрізняються від становища, яке сьогодні панує у Сполучених Штатах».

Таких дружніх, привітних листів переважна більшість. Але іноді трапляються листи з ворожими наклепами (до речі, треба сказати, що авторам таких рядків самим, мабуть, соромно, тому вони ніколи не підписуються, не вказують свого роду-імені).

Іноколи саме листи наших друзів можуть служити гідною відповіддю нашим ворогам.

Але найкраще відповідають нашим ворогам яскраві факти, фотодокументи, інформації про життя соціалістичної України, вміщені в кожному номері газети «Ньюс фром Юкрейн».

* * *

Дуже часто статті та інформації з газети передруковуються прогресивною пресою за кордоном.

З кожним роком газета стає все цікавішою, все змістовнішою, з кожним роком все нові тисячі читачів багатьох країн світу знайомляться з життям Радянської України. І ця обставина дає підстави порушити таке питання:

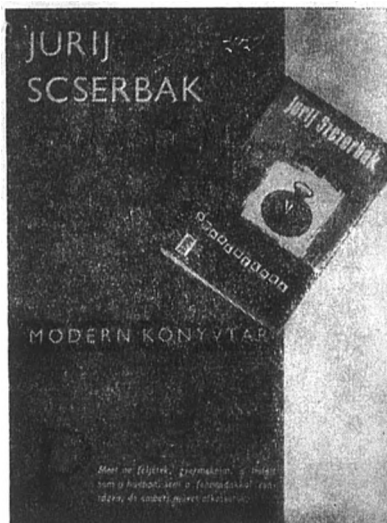
вже протягом тривалого часу висувуються пропозиції про видання на Україні іноземними мовами, — для початку хоча б однією з найпоширеніших з них, англійською, — журналу, присвяченого цілком інформації про Україну, її громадське життя, економіку й культуру, про її роль у міжнародному житті.

Чи не слід було б замислитися над тим, щоб перетворити на такий журнал «Ньюс фром Юкрейн», чотириполосний додаток до іншої газети, або принаймні в кілька разів збільшити його обсяг?

Це давало б змогу, наприклад, вмішувати переклади творів української літератури для популяризації її в інших країнах. Наявні в редакції цього додатку кадри англійських журналістів і перекладачів могли б стати основою творчого колективу такого вкрай потрібного друкованого органу.

Отже, оцінюючи ту велику роботу, що її провадить «Ньюс фром Юкрейн», ми хотіли б розглядати цю газету, як свого роду ембріон майбутнього друкованого органу, значно більшого обсягом і ширшого змістом.

ПОЛЬСЬКОЮ І УГОРСЬКОЮ МОВАМИ

Обкладинки повісті Ю. Щербак «Як на війні» угорською і польською мовами.

Нещодавно в Польщі вийшла в перекладі на польську мову повість українського письменника Юрія Щербак під назвою «Карантин» (українська назва — «Як на війні»).

Журнал «Нове ксьоняжкі» вмітив рецензію на цей твір, в якій, зокрема, сказано:

«Українська література, яка була досі представлена в ПНР пере-

важно перекладами класичних творів, тепер збагачується зразками сучасної прози. Повість «Карантин», надрукована видавництвом «ПАКС», цікава для польського читача ще й тим, що написав її не професіонал-письменник, а лікар. Отож за повістю стоїть людина, що оповідає про свою працю безпосередньо, оповідає про небезпеки, пов'язані з вибором своєї професії, і нарешті про конфлікти, які близькі всім людям світу».

Юрій Щербак — тридцяти'ятирічний лікар-науковець, але вже певний час він успішно працює й як літератор. Уже за часів свого навчання він друкував оповідання, нариси, фейлетони, а в 1966 році видав свою повість «Як на війні». Тепер у Польщі готується видання перекладів його поезій.

Юрій Щербак — співробітник Київського науково-дослідного інституту епідеміології і мікробіології; саме цій галузі він і присвятив свою повість. Сама фабула твору досить проста й приваблива зрештою до частенько вживаного в літературі й кіно тематичного повороту — поведінки людей перед лицем неминучої небезпеки, якби не новий, глибокий і збагачений власним досвідом погляд автора на цю тему. Твір розповідає про людей науки і про моральні й політичні основи їхньої праці в цій галузі».

Повість Юрія Щербак «Як на війні» видана й угорською мовою в Будапешті.

ТУГА ЗА РІДНИМ КРАЄМ

Ще наприкінці минулого століття кілька сот селянських сімей з Чернігівщини — всього п'ять тисяч душ, шукаючи землі і волі, оселилися в бразильських пралісах. Водночас туди прибули українські родини з Галичини, яка входила тоді до складу Австро-Угорщини.

Однак поселенці не пробули там довго. Вологий тропічний клімат, голод, пошесті піднімали їх з місця й гнали на нові землі. В 1905 — 1906 роках майже всі чернігівці, а також багато галичан переселилися в Аргентину. Всі вони осіли в прикордонній лісовій смузі Місіонес.

Незабаром тут почали з'являтися українські села з церквами, а подекуди і з початковими школами.

Пробували вирощувати наші земляки на аргентинській землі європейські культури — пшеницю, жито, гречку. Але, за винятком кукурудзи, зернові не давали добрих врожаїв. Згодом уже почали вирощувати бавовник, тютюн

та інші культури, які мали попит на ринку.

Важким стало життя для поселенців і на землях Місіонес. Вони швидко виснажились і почали давати мізерні врожаї. Тому чимало сімей перебралося у південні провінції, зокрема Мендосу, де почали орендувати землю у поміщиків.

Сотні українців їхали на заробітки в міста. Там вони прилучалися до робітничого профспілкового руху, ставали членами лівих політичних партій. Немало з них згодом стали керівниками робітничих організацій.

В той час в Аргентині та в інших країнах Латинської Америки великого розмаху набрав анархо-синдикалістський рух, і багато ук-

Такий вигляд має з літана Буенос-Айрес — столиця Аргентини.

раїнців потрапили під його вплив. В Буенос-Айресі існувала навіть організація російських анархістів, в якій брали участь і українці.

Вони поширювали свою пропаганду не тільки на міських робітників, але й на хліборобів. Виникла така організація й у Місіонес; там нею керували Кузьма Бабенко та Яків Степаненко. Але коли в Росії перемогла Жовтнева революція, вони порвали з анархізмом і стали на марксистський шлях.

Через українські робітничі організації в Сполучених Штатах Америки і Канади передові українські робітники підтримували зв'язки з революційним рухом у Росії, в тому числі й в Україні. Вони зробили навіть спробу видавати рідною мовою газету револю-

ційного напрямку. Але їм так і не пощастило здійснити цей задум. Вони, однак, видавали листівки, в яких інформували українців — робітників і хліборобів — про активізацію революційного руху на Україні і в Росії, поширювали марксистське вчення. Листівки закликали до активної участі в боротьбі проти гнобителів, за соціалізм.

Українці в Аргентині та інших латиноамериканських країнах радісно вітали Велику Жовтневу соціалістичну революцію.

Незабаром з берегів Ріо-де-ля-Плята полетіли телеграми від українських громад Леніну, в яких висловлювалася солідарність з робітничо-селянським урядом. Коли ж почалася інтервенція імперіалістичних держав проти молоді Радянської республіки, українці стали активними організаторами масових протестів проти інтервентів.

З почуттям великої любові ставилися українські поселенці до вождя світового пролетаріату Володимира Ілліча Леніна.

Після першої світової війни до країн Латинської Америки знову почали прибувати емігранти з європейського континенту, зокрема з Західної України. Особливо багато українців приїжджали до Аргентини в 1925—1930 рр. По два-три океанських пароплави з переселенцями щотижня прибували в Буенос-Айрес. В переважній більшості хлібороби, вони роз'їжджалися по провінціях і оселялися на поміщицьких землях, як орендарі.

Тисячі сімей подалися в Місіонес, де поруч із старими українськими поселеннями виростили й нові — Обора, Леандро, Алем, Дос Аррожос, Кампо Вера, Гуарані та інші. Багато тисяч вихідців з Галичини і Волині оселилися в гарячому й пустинному Чако. Чимало живе в околицях містечок Рока Саенз Пеня та Вілля Анхеля.

Кілька десятків українських сімей знайшли собі пристановище в сусідній з Чако провінції Сантьяго-дель-Естеро. І в Чако, і тут вони вирощують бавовник, який збувають на місцевих ринках, та кукурудзу для домашніх потреб. Їхні господи розкидані в лісах, часом

за багато кілометрів одна від одної.

Немало українських сімей орендують у поміщиків землю і вирощують на ній пшеницю, кукурудзу, вику, конюшину в провінціях Санта-Фе, Кордоба, Буенос-Айрес, Ля Пампа, Ентре Ріос та в інших.

Важке й сумне життя в аргентинських хліборобів. Вони не знають, що таке відпочинок — тим більше культурний. Примітивні знаряддя обробітку землі — плуг, борода та мотика — висотують в них останні сили. Особливо ж важка праця чакерерів у посушливі роки. Земля стає така тверда, що плуг не бере ґрунт.

Користі від непосильної праці мало, і часто чакереро залишається в боргах. Адже левову пайку заробітків колоніста-орендаря прибирає до кишені власник землі — поміщик.

До того ж хлібороби були відірвані від людей і світу. Поблизу містечок і степових полустанків землі були вже зайняті, а тому нашим емігрантам доводилось оселятися на великій відстані від селищ, де про медичне й побутове обслуговування годі було й мріяти. Вони й досі не знають, що таке клуб, бібліотека, театр, рідко коли дивляться кіно.

Через це культура на селі стоїть на дуже низькому рівні. Темнота й забобони панують там. А з цього користуються різні пройди-світи, зокрема, всілякі «проповідники» й «пророки», які роз'їжджають на розкішних машинах,

обіцяючи «царство небесне» для легковірних.

Щоправда, всупереч усіляким заборонам, кампесінів (степовиків-селян) відвідують і сівачі правди, які розповідають їм про класову боротьбу робітників за свої права, за кращі умови праці, про здобутки трудящих Радянського Союзу та інших соціалістичних країн.

І добре насіння, посіяне цими людьми, нерідко дає добрі сходи. Панські батраки, бідні орендарі об'єднуються організаційно і спільно з міськими пролетарями ведуть запеклу боротьбу з гнобителями.

Багато тисяч українських емігрантів влаштувалися жити в містах — Буенос-Айресі, Росаріо, Санта-Фе, Кордобі та інших. Вони стали дешевою робочою силою для американських, англійських, німецьких та французьких компаній м'ясо-молочної, текстильної, будівельної, дерево- і металообробної промисловості. Наші люди зголошувалися на будь-яку важку роботу, аби тільки лишитися в місті, не їхати у напівпустинні провінції.

В серпні 1924 року в Буенос-Айресі велика група українців заснувала товариство «Просвіта». Трохи пізніше виникла друга організація українських емігрантів. Її було названо «Молода Громада».

Та, на жаль, керівні пости в цих організаціях захопили українські буржуазні націоналісти.

Велика частина членів «Просвіти» виступила проти цих керівників і в 1926 році заснувала нову організацію «Українське робітниче товариство самоосвіти». А через рік було створено організації імені Тараса Шевченка в Пінейро та імені Івана Франка в Валентін Альсіні. Незабаром виникло ще одне товариство в Док Суді «Поступ». На конференції, яка відбулася того року, культурно-освітні осередки лівого напрямку об'єдналися в «Союз українських робітничих організацій». На початку 1929 року керівний орган «Союзу» почав видавати тижневик — газету «Пролетар».

Організації «Союзу» розгорнули активну культурно-освітню роботу серед української емігра-

А це — «вілла мізеріа» — місто злиднів, де живуть бідні.

ції. І, як наслідок цього, з'являються нові осередки в аргентинській столиці та в інших містах і селищах країни. В 1930 році газету «Пролетар» було перейменовано на «Українську робітничу газету».

«Союз» налагодив зв'язки з українськими робітничими організаціями Сполучених Штатів Америки і Канади, а також з громадськими та культурно-освітніми організаціями на Україні. Зокрема, від книжкових магазинів Харкова, який був тоді столицею Радянської України, почали надходити періодичні видання та художня література.

При багатьох організаціях в містах і селищах були укомплектовані бібліотеки. Емігранти дістали можливість читати твори Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського, Нечуя-Левицького, Павла Тичини, Володимира Сосюри, Максима Рильського та інших українських письменників.

Прогресивні українські товариства створили драматичні гуртки, які ставили на сцені п'єси Карпенка-Карого, Михайла Старицького, Марка Кропивницького, Мирослава Ірчана та інших українських драматургів. Вистави відбувалися завжди при переповнених залах.

Рідне слово на чужині стало тим джерелом, яке насаджувало українських емігрантів в боротьбі за громадські права, за кращі умови життя. Більшість українців давали рішучу відсіч буржуазно-націоналістичним покидькам, які намагалися заманити у свої отруйні тенета переселенців.

Наприкінці двадцятих років в Аргентині, як і в інших латиноамериканських країнах, значно збільшилася кількість українських культурно-освітніх організацій. Водночас міцнів робітничий рух. Вся Аргентина була охоплена страйками. На вулицях і площах відбувалися демонстрації і мітинги.

Це викликало шалену лютю у панівних класів. У вересні 1930 року військова верхівка вчинила

У такий спосіб поліція розправляється з тими, що примушені жити у «вілла мізерія».

державний переворот. Вона скасувала куцї буржуазно-демократичні свободи і встановила в країні військову диктатуру. Буржуазія розгромила профспілкові й культурно-освітні організації, в тому числі й редакцію української прогресивної газети.

Керівників та активістів лівих політичних партій і прогресивних організацій було заарештовано. Реакційна влада пограбувала найдорожчий скарб прогресивних організацій — бібліотеки і конфіскувала все інше майно.

Робітничий клас Аргентини відповів на антиконституційні дії реакції дальшою активізацією боротьби. Незважаючи на терор, вибухають загальні страйки робітників. Якщо раніше вони носили лише економічний характер, то тепер набувають політичного забарвлення.

Під натиском широких народних мас буржуазії довелося попустити віжки військової диктатури. Після кількомісячного ув'язнення почали повертатися додому керівники й активісти «Союзу українських робітничих організацій». Поволі відроджувалися в провінціях і відділи «Союзу». Знову виїшла «Українська робітнича газета», яка з номера в номер закликала емігрантів сміливо виступати на боротьбу за свої права.

Разом з українськими відновлювали свою діяльність й інші прогресивні організації. До речі, чимало наших братів-білорусів бу-

ли членами «Союзу українських робітничих організацій». Між українцями та білорусами завжди існувала тісна братерська взаємодопомога.

В 1933 році на другому з'їзді представників українських і білоруських організацій всі братні товариства було об'єднано. Випик «Союз українсько-білоруських робітничих організацій» (СУБРО). З'їзд ухвалив видавати два друкованих органи. Делегати обрали Центральний Комітет СУБРО. Об'єднання організацій двох братніх національностей сприяло дальшому зміцненню рядів робітничого класу, всіх трудящих слов'янського походження.

Тим часом реакціонери знову перейшли в наступ на робітничі профспілки, ліві політичні партії та прогресивні організації. Знову почалися бандитські напади поліції на приміщення комітетів лівих партій, організацій, товариств, арешти активістів. Зазнали жорстокого поліцейського переслідування і керівники та активісти «Союзу українсько-білоруських робітничих організацій».

У зв'язку з важким становищем у країні Центральний Комітет СУБРО видав розпорядження всім організаціям перейти в підпілля й далі продовжувати боротьбу з ворогами демократичних свобод.

Це були найчорніші роки для українських, білоруських та інших емігрантів слов'янського поход-

ження. З одного боку їх душило безробіття, а з другого — реакція. Тисячі людей місяцями ніде не працювали, ходили обдірані і голодні. По шість-вісім чоловік жили в тісних і темних кімнатах.

В 1935 році, внаслідок тривалої і впертої боротьби, широкі народні маси здобули деякі демократичні права. Уряд був змушений випустити на волю політичних в'язнів, почали більш відкрито діяти робітничі, профспілкові і культурно-освітні організації.

Керівники СУБРО вирішили використати ці куці буржуазні свободи для створення культурно-освітніх осередків.

Почали виходити дві легальні газети українською і російською мовами: «Світло» і «Наш голос».

За короткий час у центрі й на околицях Буенос-Айреса було відкрито кілька легальних бібліотек товариства імені Тараса Шевченка, «Аматорів мистецтва», імені Івана Франка, «Будучність», імені Миколи Лисенка та ін. В них розгорнулася жвава культурно-освітня робота — почали працювати

не тільки гуртки художньої самодіяльності, а й організовувалися різні виставки.

Газета «Світло» всіляко сприяла розвитку «Союзу українсько-білоруських робітничих організацій». Хоч вона дещо відрізнялася від своєї попередниці — «Української робітничої газети» (в ній не було, наприклад, прямих закликів до політичної боротьби), газета з перших номерів зарекомендувала себе як вірний захисник прав трудящих і скоро набула широкої популярності.

Через газету «Світло» наші земляки, що жили в дальніх провінціях, довідувалися про діяльність столичних прогресивних організацій і за їх зразком створювали в себе товариства, відкривали бібліотеки.

Особливо багато таких організацій було утворено після осені 1939 року, коли на Західній Україні вільно замайорів прапор свободи, коли з Волині та Галичини долетіла через океан радісна звістка про соціальне й національне визволення рідного народу.

Звістка про те, що гітлерівська Німеччина 22 червня 1941 року вчинила розбійницький напад на Радянський Союз, викликала гнів і обурення всіх чесних українців Аргентини та інших латиноамериканських країн.

Особливо нестерпною була думка, що рідна українська земля опинилася під чоботом німецького окупанта. Щоб хоч якось допомогти радянському народові в боротьбі з німецьким фашизмом, в Аргентині були створені спеціальні комітети допомоги. Українці робили, що могли: збирали продукти харчування, одяг, взуття, гроші, на які купували медикаменти.

Нелегко було в ті роки і прогресивним українцям Аргентини. Тодішній уряд, що захищав інтереси аргентинської олігархії, одверто симпатизував німецьким фашистам і тому всіляко придушував рух допомоги Радянському Союзу, а його організаторів переслідував, кидав у тюрми.

Ще скрутіше стало в 1943 році, коли реакційна війська верхівка, болячись народного виступу проти ненависного профашистського уряду, вчинила державний переворот. Була встановлена люта військова диктатура, яка ліквідувала завоювання трудящих. Тюрми були переповнені передовими борцями проти фашизму.

Та ворогам народу, прогресу й свободи і цього разу не вдалося заглушити голос правди, скувати прагнення мас до волі і щастя.

Загартовані в щоденній організаційній діяльності, активісти українських товариств і комітетів допомоги ні на день не складали зброї. Незважаючи на масові арешти, вони збиралися на конспіративних квартирах і накреслювали плани дальшої організаційної і культурно-освітньої роботи.

Нищівні удари, що їх Радянська Армія завдала фашистським загарбникам, змусили аргентинський уряд переглянути свою зовнішню і внутрішню політику. Під тиском народних мас аргентинські полковники на чолі з Пероном, які безконтрольно керували державою два роки, змушені були оголосити

У КІЛЬКА РЯДКІВ

На Україні проходили Дні В'єтнаму. На підприємствах, будовах, у колгоспах і радгоспах, установах республіки були проведені збори, вечори дружби і мітинги солідарності Української РСР з в'єтнамським народом.

В парках культури і відпочинку відбулися молодіжні вечори, фестивалі радянських і в'єтнамських пісень, зустрічі з письменниками, з в'єтнамськими студентами, що вчаться у вузах України. В кінотеатрах республіки та по телебаченню демонструвалися в'єтнамські кінофільми.

У музеї західного та східного мистецтва було відкрито виставку живопису, графіки, фотографії та прикладного мистецтва В'єтнаму, що ознайомила трудящих столиці з давньою і сучасною культурою цієї країни, з бойовими й трудовими успіхами в'єтнамських патріотів.

В Ніццу на 34-й міжнародний фольклорний фестиваль виїжджав заслужений вокально-хореографічний ансамбль УРСР «Галичина»

Палацу культури Львівського телевізійного заводу.

В репертуарі ансамблю — народні пісні і танці гуцулів, бойків, буковинців, хореографічний малюнок «Україні з України», композиція «Лісоруби» та інші.

Колектив «Галичина» виступав у багатьох зарубіжних країнах, зокрема, в Угорщині, Польщі, Чехословаччині.

Про співробітництво видавництва Києва й Кракова нещодавно написала газета «Дзеннік Польскі».

В Кракові перебувала делегація Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР. Серед інших в складі делегації були завідувач редакцією поезії та драматургії видавництва «Дніпро» Валентин Струтинський та головний редактор видавництва «Техніка» Марія Писаренко.

Гості відвідали ряд краківських видавництв і домовилися про спільні видання, обмін досвідом і делегаціями. Спільними зусиллями буде видано альбом «Київ — Краків», присвячений дружбі обох міст, а також окремі альбоми «Краків» і «Київ».

війну Німеччині і водночас надати демократичні права трудящим.

В 1945 році знову почали функціонувати українські, білоруські та інші культурно-освітні товариства й комітети допомоги. Тепер ці комітети збирали кошти на придбання різних речей дітям воїнів Радянської Батьківщини. При кожному Товаристві, а їх в Аргентині тоді налічувалося понад три десятки, було відкрито бібліотеки, книжковий фонд яких весь час поповнювався новими творами радянських письменників.

На той час припадає й встановлення тісного контакту з Українським товариством культурного зв'язку з зарубіжними країнами. З Києва в Буенос-Айрес надходили свіжі видання творів українських радянських письменників.

Активізували свою роботу драматичні гуртки при культурно-освітніх товариствах. На клубних сценах в Аргентині йшли п'єси «Платон Кречет», «Партизани в степах України» Олександра Корнійчука, «Любов на світанку» Ярослава Галаана, «Ластівка» Олександра Левади та інші.

Разом з книжками і п'єсами Товариства одержували пісенники, партитури великих музичних творів. Хори розучували українські, російські, білоруські народні пісні, твори радянських композиторів і часто виступали з концертами.

Назріло питання зміцнити і власну видавничу справу. Так, у 1946 році в Буенос-Айресі вийшла друком цікава українська книжка. Вона містила літературно-критичні статті про Тараса Шевченка, Івана Франка, Юрія Федьковича, Максима Рильського, Володимира Сосюру та інших українських письменників, ілюстровані їхніми творами. Широко було подано також довідковий матеріал про Радянський Союз, зокрема, про Україну. Такого типу книгодовідники видавалися і в наступних роках. Крім того, видавництво «Світло» в Буенос-Айресі випустило в світ кілька брошур на історичні та суспільно-економічні теми. У післявоєнний період майже подвоївся тираж газети «Світло», яка з номера в номер друкувала матеріали про відбудову на-

родного господарства на Україні, про боротьбу народів світу за мир і демократію. Збільшилась і періодичність газети.

Та зростання сили й популярності українських прогресивних осередків, як і організацій братніх слов'янських народностей, викликало шалений опір з боку українських буржуазних націоналістів, польських андерсівців, югославських усташів. Вони часто організовували різні провокації. Так, у 1949 році вони намагалися зірвати відкриття четвертого з'їзду Слов'янського союзу, а потім розгорнули наклепницьку кампанію проти прогресивних організацій.

Мерзенні зрадники своїх народів, вірні слуги німецьких фашистів, які, тікаючи від гніву своїх народів, опинилися в Аргентині, робили свою чорну справу і там. Після тривалої наклепницької кампанії та численних провокацій вони домоглися своєї мети — уряд диктатора Перона закрив майже всі прогресивні слов'янські організації, конфіскувавши їхнє майно.

Якимсь чудом вціліли тільки три прогресивні організації — імені Лесі Українки, імені Островського та імені Белінського. Навколо них і почали гуртуватись усі прогресивні українці, що жили в Буенос-Айресі та на його околицях.

Згодом було відкрито ще три культурно-освітні осередки: Товариство імені Толстого, імені Маяковського та імені Пушкіна. В різних місцевостях Аргентини виникли філії робітничої організації «Білоруське вогнище».

Нині в Аргентині працюють вісім культурно-освітніх організацій. В цих товариствах поживалися мистецька робота, часто влаштовуються різні виставки, постійно працюють бібліотеки. Тут діти наших земляків вчать читати й писати рідною мовою. Прогресивні організації видають тижневик «Рідний край», що висвітлює громадську й культурно-освітню роботу наших земляків в Аргентині та інших латиноамериканських країнах, друкує новини з культурного життя Радянської України, розповідає про боротьбу Радянського Союзу за мир і дружбу між народами світу.

Нерозривними узами зв'язані українці Аргентини та інших латиноамериканських країн з рідним краєм. Вони широко радіють успіхам Української Радянської Соціалістичної Республіки.

П. ГУБАРЧУК,

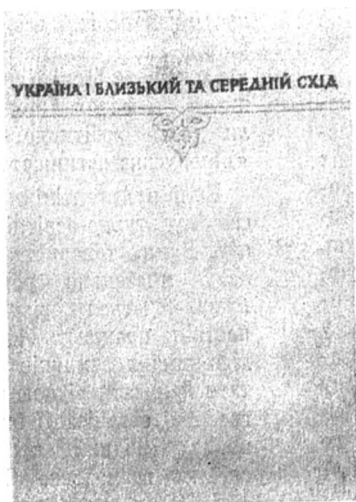
колишній редактор українських прогресивних газет «Світло», «Знання» і журналу «Батьківщина».

У КІЛЬКА РЯДКІВ

Літературна секція Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном влаштувала зустріч київських літераторів з поетесою Вірою Вовк, яка перебувала на Україні.

Віра Вовк — автор ряду поетичних збірок і перекладів української радянської поезії на португальську мову — працює викладачем університету в Ріо-де-Жанейро. Поетеса втретє відвідала нашу республіку. Зустріч відкрив вступним словом голова Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном письменник Юрій Смолич.

В Києві відбулася сесія бюро міжнародної Асоціації по вивченню країн Південно-Східної Європи. В ній взяли участь учені-балканісти з Радянського Союзу, з країн соціалістичної співдружності, а також із США, Франції, Англії. На сесії виступив директор департаменту культури ЮНЕСКО Амаду Сейду.

Україна і Близький та Середній Схід.

Київ. Вид-во «Наукова думка», 1968.

КОРИСНЕ НАУКОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Коли 1958 р. імперіалісти США і Англії здійснили збройну інтервенцію на Близькому Сході, зокрема окупували територію Лівану, це викликало гнівний протест народів Радянського Союзу. Український поет Олекса Новицький писав у ті дні у вірші «Ти чуєш нас, Ліване, в грізний час?»:

З тобою ми!
Неначе власну рану,
Ми відчуваєм і твою біду.
Геть руки від Іраку!
Від Лівану!
За мир ми стоїмо
в однім ряду!

А вже в наші дні група студентів з Лівану, які здобувають вищу освіту у вузах УРСР, склала рідною мовою зворушливу пісню про українське місто Вінницю:

Прекрасне місто,
Де гостей зустрічають
так щиро,
Де себе почуваєш,
як вдома...
Так будьмо ж усі вічно
молоді
І вічно дружні!

1956 року на Україні побував прогресивний ліванський письменник Михаїл Нуайме, який вчився в Полтаві і називає Україну своєю другою батьківщиною. У виданій в УРСР збірці творів Нуайме надруковано вірш «Замерзла ріка», написаний ним російською мовою в с. Герасимівці.

Ці три факти знаходимо в різних розділах книжки «Україна і Близький та Середній Схід». Там же, в розділі, де йдеться про внесок українських вчених у розвиток сходознавст-

ва, згаданий академік Академії наук УРСР Агатангел Юхимович Кримський (1871—1942 рр.), чимало сторінок біографії якого також пов'язано з Ліваном. Не випадково цій східній країні він присвятив не тільки наукові розвідки, а й поетичні твори:

Ліван!.. Щасливий, любий
звук!

Священнее ім'я!..
На верхогір'ї, вище хмар,
Осівсь на літо я.
Нема тут пальм
і помаранч:

Природа снігова.
Лиш там, де сонце
припіка, —
Розкішная трава.
З-під снігу журкотить
потік...

Отам я — цілий день
І від ліванських пастухів
Навчаюсь їх пісень.
Пильную з ними череди
Та й слухаю казок,
Часами хмизу принесу
В вогонь під казанок.
Вночі — у хаті зберемось.
Я — рідний для сім'ї;
Мене обсяде дітвора,
Голублю я її.

Та питання історії українсько-ліванської дружби станов-

лять лише частину висвітлюваної в книзі широкої проблеми історичних взаємин України з країнами Близького і Середнього Сходу — Об'єднаною Арабською Республікою, Сирією, Йеменом, Іорданією, Іраком, Туреччиною, Іраном, Афганістаном та ін. Більше того, автори залучають фактичний матеріал і з історії таких північноафриканських країн, як Алжир, Лівія, Марокко, Туніс, які в історичному аспекті становлять єдине ціле з іншими арабськими країнами.

Рецензована книга, створена колективом авторів в Інституті історії Академії наук УРСР, являє собою наукове дослідження, що спирається на великий фактичний матеріал, почерпнутий з різноманітних збірок, періодичної преси, статистичних видань, неопублікованих архівних даних. Факти й цифри переконливо промовляють самі за себе.

Продукція УРСР — республіки з високорозвиненою промисловістю, сільським господарством і наукою — займає поважне місце в радянському експорті до країн Близького і Середнього Сходу. Номенклатура українських експортних товарів, яка включає металорізні верстати, дизелі, електродвигуни, автомобілі, екскаватори, трактори, літаки та ін., з кожним роком розширюється. Найбагатродніший справі охорони здоров'я людей служать медикаменти й медичне обладнання з України; їх одержують 12 країн Близького і Середнього Сходу.

В 1965—1966 рр. Україна надавала технічну допомогу 149 об'єктам, споруджуваним за кордоном радянськими спеціалістами за радянськими проектами. З допомогою Херсонського суднобудівельного заводу була зведена велика суднобудівельна верф в м. Александрії (ОАР); Інститут надтвердих матеріалів Держплану УРСР надіслав унікальні бурові колонки на будівництво високогірної автомобільної дороги через хребет Гіндукуш (Афганістан); в посушливих районах Алжіру, де

населення споконвіку страждало від браку води, радянські спеціалісти з допомогою кращого в світі бурового обладнання розв'язали і це пекуче питання; Київський інститут ядерної фізики та Харківський фізико-технічний інститут надали допомогу ОАР у спорудженні атомного реактора. Цікаво, що навіть у справах метеорологічної служби українські фахівці підтримують систематичні контакти з своїми колегами на Близькому і Середньому Сході, і регулярний обмін інформацією дає змогу робити максимально точні прогнози погоди.

Величезну допомогу надає Радянська Україна країнам Близького і Середнього Сходу в підготовці інженерно-технічних, медичних, педагогічних кадрів. Наприклад, на заводі «Запоріжсталь» функціонують єдині в СРСР і, мабуть, в усьому світі постійно діючі курси для інженерно-технічних працівників-металургів з країн, що розвиваються.

Зарубіжні студенти, які закінчують вищі учбові заклади на Україні, сповнені безмежної вдячності гостинному українському народові. «Як сонце щодня зігріває землю своїми яскравими променями й несе людям світло й тепло, так і радянські люди своїм ставленням до нас приносили нам багато сердечного тепла і щирої радості, — каже студент Асаїд Ях'я Бен Абдурахман з Йемену. — Ніколи не забудемо красеня Києва — міста-героя, з яким зв'язано так багато, міста, в якому ми провели дні нашого навчання, міста, в якому ми почали близько знайомитися з життям радянських людей».

Отже, разом з іншими республіками Союзу РСР Радянська Україна успішно й активно виконує ленінський заповіт: «Ми всіх зусиль докладемо, щоб з монголами, персами, індійцями, єгиптянами зблизитись і злитись, ми вважаємо за свій обов'язок... допомогти їм перейти до вживання машин, до по-

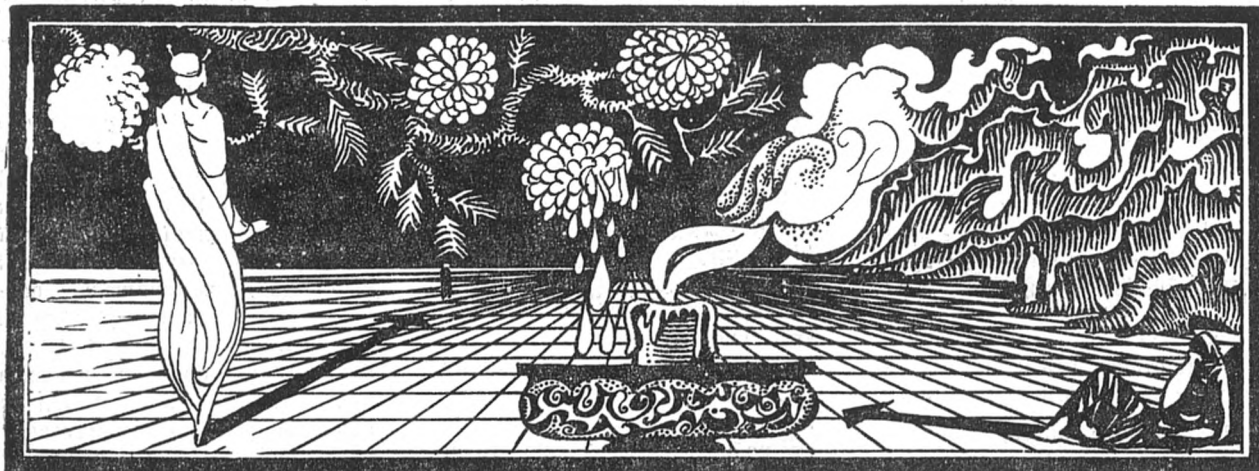
легшення праці, до демократії, до соціалізму».

Великий Жовтень відкрив нову світлу сторінку в розвитку дружніх стосунків українського народу з народами Азії і Африки. В одному з виступів у ООН представника УРСР згадано як факт міжнародної революційної солідарності мужній вчинок стрільців двох алжирських полків, привезених імперіалістами Антанти на Україну 1919 р.: алжирці відмовилися воювати проти Країни Рад і зажадали від французького командування повернення на батьківщину. А через кілька десятиріч після цього історичного епізоду представники алжирського народу мали нагоду дякувати українським дипломатам, відзначаючи в своїй офіційній заяві тверду підтримку з боку делегації УРСР в ООН під час боротьби за незалежність, яку тоді вів героїчний Алжир.

На Україні сходознавство має давні й міцні традиції. Ще в минулому столітті Харківський університет став одним з найважливіших центрів наукового вивчення цих питань. Проблеми сходознавства досліджували професори І. І. Срезневський, М. М. Лунін, О. П. Рославський-Петровський, П. Я. Петров, М. С. Дринов, Д. М. Овсянко-Куликовський та ін. Велику роботу в цій галузі провадили також учені Одеського й Львівського університетів. Наукові розвідки й художні твори на східні теми залишили класики української літератури І. П. Котляревський, І. Я. Франко, П. А. Грабовський, М. М. Коцюбинський, а Леся Українка є навіть автором оригінального синтетичного курсу із стародавньої історії східних народів.

Як показує рецензована книга, сьогодні сходознавство — це не просто теоретична, а й практично-політична наукова дисципліна, яка вивчає різнобічні зв'язки Української РСР з країнами Сходу і тим самим сприяє зміцненню і розвитку цих зв'язків.

В. САРБЕЙ

З КЛАСИЧНОЇ КОРЕЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

[XIII—XVIII ст.ст.]

У ТХАК

(XIII ст.)

ТАК СТАЛОСЯ І ЗІ МНОЮ

Свічка вже опливає,
З ким вона у розлуці?
Чому проливає сльози,

Коли в неї серце горить?
Про те нагадує свічка,
Що сталося і зі мною.

ТЕН СІ

(XV ст.)

ПІСНІ

Повіяв вітрець весінній,
Уже розкрилися квіти.
А там, де розкрилися квіти,

Зраділі пташки щебечуть.
А там, де пташки щебечуть,
Люди співають пісні.

СЕН САМ МУН

(XV ст.)

КОЛИ УМРУ...

Коли умру, що станеться зі мною?
Хотів би я на схилі Бонесану,
Упевнено тримаючись корінням,

Стояти величавою сосною,
Щоб навіть під зимовим сивим небом
Зеленим віттям милувати зір!

НЕВІДОМИЙ АВТОР

САМОТНІСТЬ

Ось два метелики
На квітку сіли.
А он дві ластівки

В повітрі грають...
Мені ж, самотньому,
Немає пари.

ТЕН ЧЕР

(XVI ст.)

ПОТІМ ХАЙ РОЗТАНУТЬ КВІТИ

Рано-вранці білі квіти
Розцвіли на вітах сосен.
Я зламаю пишну гілку,

Щоб подарувать тобі.
Глянеш, мила, — посміхнешся,
Потім хай розтануть квіти!

НЕОПЛАТНИЙ БОРГ

Доки батьки живі ще,
Шануй їх, не забувай їх,
Жалів твоїх після смерті

Не зможуть почути вони.
Плачучи, ти не сплатиш
Той неоплатний борг.

НЕВІДОМИЙ АВТОР

ВЖЕ ВЕЧІР МИНАЄ...

Вже вечір минає, і ніч наступає,
І ніч наступає — йде милий від мене,
Йде милий від мене — печаль мене бере,

Печаль мене бере — і, певно, умру я,
І, мабуть, умру я від горя тяжкого...
Тепер все ти знаєш — зостанься ж зі мною!

АН ЧІ ЄН

(Епоха невідома)

СЕРЦЕ ВЕСНИ

Ходить вітер північний горами,
У долинах сніги намітає.
І тремтять у садку під вітром

Ніжні персикові дерева.
Та даремне силкується вітер,
Бо вже б'ється серце весни!

КІМ ДІН Т Х Е
(XVII ст.)

ЧОГО БАЖАЮ

Час мій біжить, як у річці вода,
Але перше, ніж сивим стану,
Перше, ніж вічності в очі гляну,

Перше, ніж темним сном спочину,
Серце моє тобі віддам,
Рідна моя країно!

НЕВІДОМИЙ АВТОР

ПОМИЛКА

Щось промайнуло за вікном:
Це він! Я вибігла назустріч
Дивлюсь: то місяць за хмаринку

Зайшов — і тінь від неї впала...
Ще добре, що ніхто не бачив,
Як розгубилась я в ту мить!

НЕВІДОМИЙ АВТОР

ЛЮБОВ

Зігнувшись, несу я на спині в мішку
Кохання своє через гори круті.
Супутник, який ще любові не знав,

Радить мені той тягар лишити...
Але, як скорюсь я пораді такій,
Снага остання мене покине!

НЕВІДОМИЙ АВТОР

МИ РОЗЛУЧАЄМОСЯ

За темний ліс заходить сонце,
Мій кінь баский спішить в дорогу,
Та дівчина моя — в сльозах,

Сумнішої розлуки, мабуть,
Ніколи не було у світі
Серед розлук і розставань!

ЛІ Х В А Н
(XVII ст.)

В ОСІННЮ НЕГОДУ

Згадай, як вітерець у квітах грав!
Та ось прийшла уже в альтанку осінь,
Зійшов холодний місяць над землею.

І люди підкоряються природі,
І чайки, й беркути, і промінь сонця —
Все за законом вічного життя!

КИМ СУН ДЯН
(XVII—XVIII ст. ст.)

ДО СТАРОГО ДРУГА

У нас на скронях — сивина,
Її не змити і не стерти.
Тепер вже гейша молода

Не привітає, як бувало...
Ходімо, друже, у шинок
Або ж із вудками на річку!

ЧЕН ГІМ
(XVIII ст.)

ЧОМУ СОБАКА БРЕШЕ?

Село вже спить. Лише собака бреше.
Лише собака той на місяць бреше.
А я стою самотня біля хвіртки.

Нема нікого. Не іде. Не чути.
Чому ж... чому ж, порушуючи спокій,
Собака бреше?.. Він на місяць бреше.

ПАК ХЕ ХВАН
(XVIII ст.)

СОН, ЩО СНИВСЯ МЕНІ

Кохану бачив я у сні,
Прокинувся — її немає.
Де ж ти тепер, моя любов,

Що сонцем уночі палала?..
Нехай це лише сон чудний —
Приснився знов! З'явся знову!

НЕВІДОМИЙ АВТОР

НІ В ГОРАХ, НІ КОЛО РІЧКИ

Одружилися ми з нею —
Оселилися у горах.
Тільки не було там щастя! —
Лиш виходить сонце в небо
І, щебечучи у лісі,
Прокидаються пташки,
А дружина вже сумує,
Тяжко плаче і зітхає,
Згадуючи рідний дім.
Оселилися ми з нею
Коло річки, коло гирла —
Тільки й там нема нам щастя!
Лише в небо вийде сонце

І рибалки молоді
Попливуть у синю далеч,
А дружина вже сумує,
Тяжко плаче і зітхає,
Згадуючи рідний дім.
Певно, щастя нам не буде
Ні у тих зелених горах,
Ані тут на узбережжі —
Ми поїдемо у степ:
Може, у степу широкім
Ти, моя дружино люба,
Покохаєш чоловіка,
Перестанеш сумувати!

НЕВІДОМИЙ АВТОР

НАЙГІРШЕ

Нехай проб'ють мені груди,
Крізь них протягнуть віршовку,
Хай вдень і вночі безжально
Катують дівоче серце,

Смикаючи її —
Мовчки усе знесу я!
Лише розлуку з тобою
Я не знесу — помру!

НЕВІДОМИЙ АВТОР

Я ДОБРЕ СПАТИМУ...

Йшов кренделяючи я, дуже п'яний, —
Та опинився в тихім межигір'ї.
Ніхто тут не штовхне і не розбудить,
Затишне небо править тут за ковдру,
Пеньок — за подушку, земля — за сінник.

І поруч мене, мов дружина вірна,
Спокійно каменяка спочиває...
Я добре спатиму — і лише вітер
Та, може, дощ дрібний перед світанком
Ласкаво цілуватимуть мене.

НЕВІДОМИЙ АВТОР

ЛУДИЛЬНИК ТА РОЗЛУКА

На дворі кричав лудильник:
«Лагоджу посуд поганий!
Дірки запаюю в ньому,
Лагоджу ночви й відра,
Балії та каструлі!»
В лудильника я спитала:
«А чи не міг би ти, друже,
Заклепати щілину,
Ту, що люди віддавна
Звуть розлукою з любим?»
— «Ні Хуанді могутній,

Ні Чжу Ге-лян наймудріший,
Ні навіть Хан У незрівнянний,
Ані володарі інші
Сили такої не мали,
Щоб подолати розлуку!
Невже звичайний лудильник
Щілину ту залютує?»
Я тільки зітхнула тихо:
— «Ти правду сказав нам... Певне
Щілину ту не закрити...»

НЕВІДОМИЙ АВТОР

РОЗМОВА З ХЛОПЦЕМ-СЛУЖНИКОМ

Сьогодні мене батогами
За недоїмку били,
Забрали казан, в якому
Варили ми вбогу страву,
І навіть коханку жвавув,
Що в хаті відпочивала,

Вигнали штурханами.
Що діяти бідоласі?
Ану лишень, хлопче вірний,
Дай мені трошки юшки.
Як підживлюся, піду я
Шукати іншу коханку!

НЕВІДОМИЙ АВТОР

ПРО КВІТИ ВЕСНЯНІ

Мила дівчино! Схилившись
Над чудовим візерунком,
Ти так скромно і ретельно,
Так старанно вишиваєш!
Тільки, глянувши, я бачу:
Личенька біліш за яшму
Хтось сьогодні доторкнувся,

Хтось в твоїм волоссі чорнім,
Пишну зачіску зім'явши,
Шпильку з свого місця зрушив...
Що ж мені про те сказати?
Я скажу: немає в світі
І не буде заборони
Рвати квіти весняні!

НЕВІДОМИЙ АВТОР

ЧОМУ Ж ВИ НЕ ПРИХОДИЛИ?

Я жду вас, та марне чекання!
Десь, певне, на вашім шляху
Поставили стіни чавунні,
За ними — іще огорожу,
А далі — палац кам'яний,
А в тому палаці сховали
Залізом оковану скриню
З трійчастим сталевим замком,
І вас зачинили в тій скрині,

Обплутавши руки і ноги
Товстим канатом морським...
Проте, якщо в місяці кожнім
Чотири ми маємо тижні,
А в тижні для зустрічей наших
Затишних сім днів і ночей,
Чому ж воно краю не має,
Журливе чекання моє?

З корейської переклав Олександр ЖОВТІС

Малюнки О. Бичка

Пам'ятник німецьким антифашистам, що загинули в Іспанії. Берлін.

ВАДИМ ПАЩЕНКО

**„ВСЕСВІТ“ ЗГАДУЄ
НАГАДУЄ**

НЕЗЛАМНИЙ ОТТО

Інтернаціональні добровольці довели, що вони не бояться ні жертв, ні тяжкої боротьби, хоч яка б сувора й жорстока вона була. Вони завжди зберігатимуть вірність своїм уславленим традиціям, освяченим кров'ю тих, хто загинув у цій боротьбі.

Хосе Діас, секретар Компартії Іспанії.

7 вересня 1968 р. в центрі столиці Німецької Демократичної Республіки відбулося урочисте відкриття першого в світі пам'ятника Слави героям інтернаціональних бригад в Іспанії. Сини різних народів, вони підтримали благородну боротьбу Іспанської республіки за незалежність і демократію, із зброєю в руках дали перший бій фашизму. Поставлений перед входом до мальовничого Фрідріхсгайн-парку поблизу Карл-Марксалее, цей пам'ятник являє собою ши-

роке півколо з бронзовою стелою й висіченою з граніту постаттю бійця-інтербригівця. Вона привертає увагу своєю суворою мужністю й силою.

Безперечно, автор пам'ятника — відомий німецький скульптор Фріц Кремер — створив узагальнений образ. Але прототипом міг бути один з героїв іспанської трагедії. І справді, коли пам'ятник було відкрито в присутності багатьох колишніх інтербригівців, всім впала в око надзвичайна схо-

жість скульптурного образу з одним німецьким комуністом, героєм оборони Мадрида. Випадковість? Можливо. Але ця людина заслужила право продовжити своє життя в гранітній постаті монумента. Бо все існування її було підпорядковане одній меті — боротьбі за щастя трудової людини, за перемогу революції.

...Його звали Отто Штанк. Він народився 21 лютого 1908 р. в м. Гельзенкірхені (Вестфалія), в багатодітній родині потомственного шахтаря Самюеля Штанка. Від першого шлюбу в батька вже було п'ятеро дітей, після його одруження з Амелією їхня кількість збільшилась до дев'яти. Отто був старший син від другого шлюбу.

Його батьки, побожні й добрі люди, завжди ладні були прийти на допомогу ще біднішим сусідам. Отто успадкував од них почуття робітничої солідарності, а в бога так і не повірив. Його обурювала пожадливість місцевого пастора, який відбирав останні гроші у своїх парафіян-бідняків. Допитливий, тямущий, він частенько викликав гнів шкільної вчительки своїми «нечемними» запитаннями. А хлопчик прагнув зрозуміти, чому в нього та в інших шахтарських дітей одяг старий і полатаний, а в паничів — но-

Деталь пам'ятника німецьким антифашистам,

венький, чому він ходить завжди голодний, а паничі — ситі...

Коли розпочалася перша світова війна, родина Штанків жила вже в шахтарському містечку Буері. Одного разу, вночі, до хати ввійшов, сторожко озираячись, батьків двоюрідний брат. З розмови дорослих Отто зрозумів, що дядько втік з фронту, дезертував. А той розповідав про війну, про артобстріли й смерть, про брутальність офіцерів, про страшне окопне життя і про те, що солдати не розуміють причин цієї війни. Хлопчику було 8 років, але цю розповідь він запам'ятав на все життя. Йому страшенно шкода було дядька, поранених і забитих солдатів, про яких він розповідав, і в його серці зароджувалася нестримна лють проти тих, хто посилав людей на смерть.

А через деякий час він побачив військовополонених, росіян і французів, яких пригнали в їхнє містечко — працювати на шахтах. Отто вдивлявся в їхні виснажені обличчя — хіба це його вороги? І відповідав усмішкою на їхні усмішки, разом з матір'ю часто ділився з ними останньою картоплиною — ці люди були ще нещасніші за них.

Настав 1917 рік. У шахтарських родинях почався справжній голод. Самюель відіслав Отто до своєї заможної сестри у Східну Пруссію. До хлопця там ставилися погано, як до бідного родича, і, не витримавши знущань і образ, він утік і пішки, пройшовши пів-Німеччини, повернувся додому.

Так, дитячі роки Отто були важкі, але вони стали своєрідною школою життя й виховання класової свідомості. Саме вони визначили його розуміння добра і зла, підказали дальший шлях.

Залишивши мрію стати механіком, Отто в 14 років разом із батьком спускається в шахту. Міцний і фізично розвинений, хлопець досить легко засвоїв навички нелегкої праці шахтаря. Там, у шахті, починається його політичне виховання. Разом із старими шахтарями він розповсюджує листівки, починає активно працювати в організації «Рот-фронт». За сміливість і спритність у роботі його називають Спартак, товариші захоплюються ним.

А через деякий час Отто вступає до лав Комуністичної партії Німеччини. Він розклеює заклики партії, збирає кошти на зброю. Отто всім серцем віддавався партійній роботі, бо мріяв про революцію, ту, що на Сході принесла свободу й нове життя мільйонам людей. Він знав, що революцію не можна здійснити голими руками, що попереду — напружена збройна боротьба з сильним ворогом.

Політична боротьба в Німеччині дедалі загострювалася. Буржуазія наступала на

права робітників, почалися масові звільнення, на які трудящі відповіли демонстраціями і страйками.

Старий шахтар Самюель незадоволю до смерті сказав Отто:

— Ти, синку, йдеш правильним шляхом, яким не зміг піти я. Я знаю, ти сміливий і мужній хлопець, і я прошу тебе лише про одне. Якщо доведеться із зброєю в руках битися проти наших ворогів, ніколи не відступай!

Отто надзвичайно схвилювали батькові слова.

За три дні до нового, 1928 року Самюель помер. Всі турботи про добробут сім'ї лягли на плечі Отто. Він багато й тяжко працював, щоб прогодувати молодших сестер і братів, навіть кинув палити, відмовився від вечірок з друзями. Але партійної роботи не кидав, віддаючи їй весь свій вільний час.

Класові бої ставали дедалі запеклішими. Першотравневі демонстрації 1929 р. завершилися сутичками в усіх містах Німеччини, сталося це і в Бюері. Багато комуністів було заарештовано, потрапив до в'язниці й Отто. Випустили його після сплати великого штрафу.

24 березня 1930 р. в сутичці з штурмовиками Отто був поранений в голову і праве стегно. Ще серйозніше поранення дістав і один з високих чинів СА. Після виходу з лікарні Отто заарештували. Якби цей штурмовик помер, Штанка та його друга Роме-на Присибільського засудили б до смертної кари. Але нацист вижив, і молодих комуністів протримали у в'язниці 13 місяців.

30 січня 1933 р. до влади в Німеччині прийшли нацисти. На країну лягла чорна тінь свастики. Для Компартії Німеччини настали важкі дні. На комуністів почалося справжнє полювання, їх тисячами кидали у в'язниці, концтабори або просто вбивали. Було заарештовано Ернста Тельмана та інших керівників КПН. Але партія продовжувала жити, вона почала підпільну боротьбу.

У вересні 1933 р. за наказом партійного керівництва Отто залишив Німеччину. Після короткого перебування в Саарі він потрапив до Швейцарії. Базель, Цюрих, знову Базель... Згодом його направили в Париж, але спочатку йому не пощастило. Він був затриманий французькою поліцією і потрапив у паризьку в'язницю Сенте. Вийшовши на волю, Отто зразу відчув дружню під-

Вперше прапор Інтернаціональних бригад маюють на вулицях Парижа під час національного свята Франції — 14 липня (1937 р.). Його доручили нести Отто.

Отто Штанк (ліворуч) у Валенсії з товаришами. Це перший день, коли лікарі зняли пов'язку.

тримку з боку французьких комуністів. Його направили до надійних товаришів — комуніста Рішара Леду, разом з яким жила його сестра Сюзанна. Ось як згадує про Отто Сюзанна, його майбутня дружина і друг:

«Мене вразило бліде обличчя, втомлений вигляд цього чоловіка. На його високе чоло спадали пасма рудуватого волосся. Після розмови з ним Рішар лишився задоволений — мовляв, розумна людина. «Можливо, — відповіла я, — але революціонерів я уявляла собі зовсім іншими». Дивно, як йому пощастило вийти з Санте, де він пробув два місяці, без документів. Його могли знову затримати, бо нещодавно в Марселі фашисти вбили сербського короля Олександра і французького міністра Барту.

Через кілька місяців він уже досить вільно розмовляв по-французькому. Він прожив у нас два роки, і за цей час я глибоко розібралася в характері Отто. Він аналізував кожну подію, його логіка була проста й надзвичайно переконлива для мене. У листопаді 1935 р. я вступила в партію і почала активно працювати в жіночій організації, розповсюджувала газету «Юманіте» — це була тоді дуже небезпечна робота».

Отто виконував окремі партійні доручення, але брати активну участь у боротьбі, що розгорталася тоді у Франції, він не міг, бо не мав документів. Вимушена бездіяльність страшенно гнітила його. Тим-то за кожне доручення він брався з особливою радістю та енергією і швидко й бездоганно його виконував.

У липні 1936 р. в Іспанії почався фашистський путч. Тисячі французьких демократів, політемігранти з Італії, Угорщини,

Німеччини, Польщі, Голландії та інших країн, що жили у Франції, почали вливатися в міжнародні бригади, щоб допомогти Республіці відстояти свою волю й незалежність.

В один з перших днів жовтня Отто Штанк в Іспанії, серед заграв пожеж і вибухів снарядів, складав урочисту присягу на вірність справі, яку він прийшов захищати:

«Я вступаю в ряди волонтерів міжнародної бригади тому, що глибоко шаную силу й героїзм іспанського народу у його боротьбі проти міжнародного фашизму;

тому, що моїм ворогом є той самий ворог, проти якого бореться іспанський народ — фашизм;

тому, що я певен: якщо фашизм переможе в Іспанії, завтра він прийде в мою країну і зруйнує мою домівку;

тому, що я трудівник, робітник чи селянин, і вважаю, що краще померти стоячи, ніж жити на колінах».

Отто надіслав своїм паризьким друзям три листівки. А після цього — тривале, нестерпне для них мовчання. У Францію надходили тривожні звістки про запеклі бої в Мадриді й на його околицях, про героїзм його захисників. А потім одного вечора Рішар Леду приніс сестрі страшну звістку — Отто, який відважно бився з фашистами, виявив себе безстрашним героєм, важко поранений і нібито втратив зір.

— Мене на зборах знайшла Мірей Коттеро, — розповідав він, — ти знаєш, що її чоловік воює в Іспанії. Випадково він опинився в одному госпіталі з Отто і там дізнався про все... Це трапилося 19 листопада під час бою в Університетському містечку...

Сюзанна згадувала останні дні, проведені з Отто, місця, які вони відвідали — Будинок івалідів, Військовий музей; радянські фільми, які неодноразово дивилися. Він особливо любив «Чапаєва» і «Ми з Кронштадта», часто згадував їх... Серце стисалося від болю, коли вона думала про трагедію цієї сильної, енергійної і поривчастої людини... І Сюзанна вирішила: саме тепер біля нього повинен бути справжній друг. Вона думала про нього лише як про товариша по боротьбі, і навіть собі не признавалася, що давно вже покохала цю мужню і пряму людину, яка захопила її своєю безкорисливістю, благородством характеру і відданістю ідеї.

В партійному центрі Парижа історія Отто була вже відома, тому клопотання Сюзанни про поїздку в Іспанію зустріли схвально. В посольстві Іспанської республіки до неї також поставилися із співчуттям, документи швидко були оформлені.

Альбасете, 11 січня 1937 р. — в день одруження Сюзанни Леду і Отто Штанка.

...І от вона в Іспанії, по якій колись подорожувала з братом. Але то були мирні часи. А зараз Барселона, Валенсія, через які вона проїздила, були схожі на військові табори. Нарешті поїзд зупинився в Альбасете, місті, що перетворилося на організаційний і учбовий центр інтербригад. Лікар госпіталю, де лежав Отто, попередив Сюзанну, що Отто втратив обидва ока, але ще не знає цього, і на неї лягає обов'язок підготувати його до цієї страшної звістки. Проте через кілька днів, під час їхньої прогулянки по алеях чудового госпітального парку, Отто раптом сказав:

— Я зрозумів, що повністю втратив зір. Але я знаю, за що! Я гордий, що рятував дітей Мадріда. І потім, знаєш, добре, що це трапилось саме зі мною. Адже я все витримаю, бо в мені живе непохитна революційна сила.

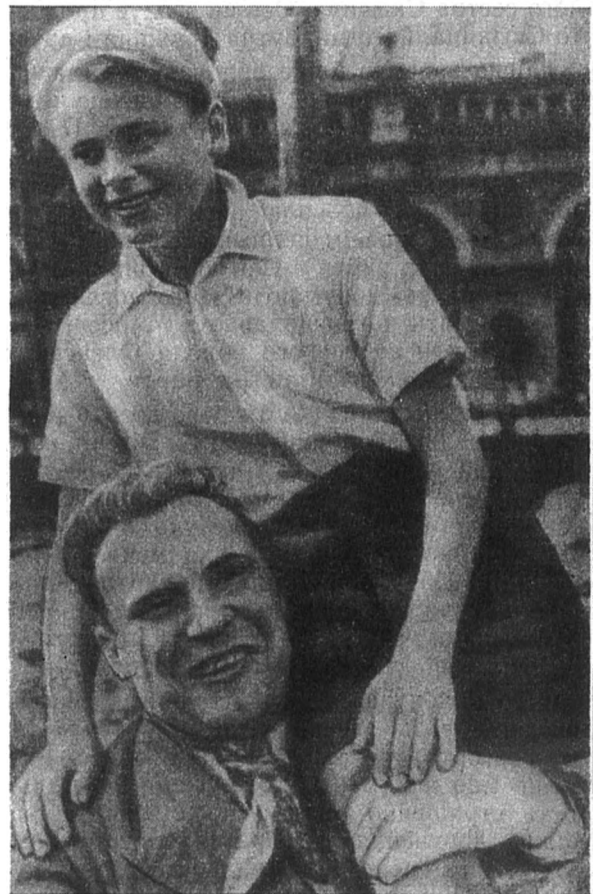
Ці прості й жорстокі в своїй неблаганній правді слова глибоко вразили молоду

жінку своєю великою моральною силою. А через кілька днів її розшукав приятель Отто — Густав і напівжартома сказав їй, що всі товариші, які лежать у палаті разом з Отто, вирішили, що вона повинна з ним одружитися. А потім уже серйозно додав:

— Він кохає вас... А якщо у вас виникнуть якісь непорозуміння, ніколи не забувайте, що в Мадріді він бився як герой...

11 січня 1937 р. в мерії Народного фронту Альбасете був зареєстрований шлюб між Сюзанною Леду і Отто Штанком. Весілля не було, умови й час не дозволяли цього.

Незабаром їм наказали виїхати в Радянський Союз, та зробити цього вони не встигли — останнє радянське судно вже відійшло від берегів Іспанії. З Альбасете Отто перевезли до Валенсії, де йому зробили другу операцію, а через два місяці, за наказом члена ЦК Компартії Франції Проспера Моке, всі тяжкопоранені були евакуйовані в м. Мурсію, бо фашисти майже щодня піддавали Валенсію жорстоким бомбардуванням. Лише тут Сюзанна дізналася про подробиці бою, в якому було поранено

Шверін. Отто Штанк зустрівся з французькою робіничою делегацією. Французький піонер щойно пов'язав Отто червоний галстук.

Отто. Їх розповів їй його співвітчизник Петер Пітт. Разом з Отто він бився в тому бою і був поранений розривною кулею. Сюзанна записала його розповідь:

«Ми всі знали, що фашисти готуються до атаки, але сподівалися, що нас підтримає артилерія. Проте коли атака франкістів почалася, наші гармати мовчали — пізніше ми дізналися, що причиною цього була зрада. На нас ішли 8 танків і загін марокканців. Отто був найкращим стрільцем у нашому загоні, першим пострілом він убив їхнього офіцера. Та коли стало ясно, що артилерія нас не підтримає, дехто почав панікувати...

Отто з пістолетом у руці примусив нас залишитися на місці й нагадав наказ — захищати будинок до кінця, якщо потрібно, до останньої людини. Він додав: «Я вб'ю першого, хто захоче втекти!» Щиро кажучи, я й сам мало не втік. «Мені двадцять років, — кричав я йому, — я хочу жити, а тут неминуча смерть, і користі від неї ніякої!»

Та він примусив нас підкоритися йому, розставив усіх біля вікон. Перед цим, наче передбачаючи події, він підготував у підвалі кілька пляшок з бензином. Коли танки наблизилися, він власноручно підпалив три з них, але решта оточила нас. Четвертий танк, наблизившись, вистрелив, і снаряд вибухнув біля вікна Отто. Від вибуху наш товариш упав, але зразу ж підвівся. Ми з жахом побачили, що в нього вибито обидва ока. Отто прихилився до стіни і, відмовившись від перев'язки, наказав усім залишатися на своїх місцях і не припиняти вогню. А потім заспівав «Інтернаціонал». Його витримка й хоробрість були прикладом для нас.

Раптом хтось вигукнув: «Отто, патрони кінчаються!» Тоді він зняв через закривавлену голову дві кулеметні стрічки з патронами і кинув нам. Вони влучили в одного з наших бійців. Удар був такий сильний, що той поточився й упав. Але завдяки цим останнім патронам ми змогли протриматися до підходу іспанського батальйону, посланого нам на підтримку. Лише тоді Отто подали першу допомогу. Ми дізналися, що він був поранений також у праве плече і втратив багато крові.

Подвиг Отто був підготовлений усім його попереднім життям, усією революційною діяльністю, якій він з палкістю цільної натури віддав себе повністю. Захищаючи іспанську республіку, він захищав право людини вільно жити й працювати. Захищав людину від фашистського звіра, якого так люто ненавидів. І свій обов'язок Отто Штанк виконав повністю.

...За допомогою члена ЦК Компартії Франції Франсуа Бію подружжя Штанків

Валенсія, 1937 р. На балконі готелю.

повернулося до Валенсії, щоб одержати у французькому консульстві візу на в'їзд до Франції. Долаючи бюрократизм і упереджене ставлення консула, Сюзанна врешті домоглася бажаного дозволу. На французькому військовому кораблі «Вальмі» вони відпливли до Франції і прибули в Марсель. Позаду лишилася остання тривожна ніч, під час якої на їхній корабель напав фашистський есмінець «Канаріс» і кілька ворожих літаків...

У Парижі їх зустрічали Рішар Леду з товаришами. А через кілька днів відбулося розширене засідання ЦК Компартії Франції, на яке запросили Отто. Він прийшов у формі інтербригадівця. Комісар французького батальйону ім. Паризької Комуні 11-ої інтернаціональної бригади П'єр Ріб'єр (замучений і розстріляний гітлерівцями під час окупації Франції) розповів присутнім про бої за Мадрид і про подвиг Отто. Весь зал стоячи вітав німецького антифашиста, з трибуни до нього в перший ряд спустився

Поль Вайян-Кутюр'є і гаряче потиснув йому руку. Наступного дня навіть праві газети вмістили портрет Отто з описом бою.

14 липня Франція святкувала День взяття Бастилії. У могутній демонстрації парижан взяв участь і Отто, який упевнено тримав прапор інтернаціональної бригади з гордими словами: «За вашу й нашу свободу!»

А згодом у величезному паризькому залі Ваграм відбувся грандіозний мітинг на честь подвигу трьох радянських льотчиків — Громова, Юмашева й Даниліна, які слідом за екіпажем Чкалова зробили безпосадочний переліт з Москви у Нью-Йорк через Північний полюс. Про них і про їхній героїчний політ докладно розповів секретар Міністерства авіації Франції. Після його промови знялася буря оплесків, парижани напекли вітали радянських героїв. А потім промовець додав:

— Я бачу перед цією трибуною сліпого солдата. Наш товариш Вайян-Кутюр'є з хвилюванням розповів мені про його подвиг. Я прошу цього товариша приєднатися до радянських героїв, його місце — серед них...

Хтось з присутніх допоміг Отто, одягненому у форму бійця-інтербригадівця, піднятися на трибуну, і зал знову вибухнув оваціями.

А через півроку Сюзанна й Отто одержали візи на виїзд з Франції до Радянського Союзу. Перед від'їздом була зворушлива зустріч і розмова з Морісом Торезом...

В лютому 1938 р. вони вже були у Москві.

«Нас, — пише у своїх спогадах Сюзанна Штанк, — зустрів і привітав один товариш, він потурбувався про наш багаж і машиною привіз у готель «Люкс». Нас влаштували, дали радянські гроші і залишили самих відпочивати. Та, вмившись, Отто раптом сказав:

— Я хочу відвідати Мавзолей Леніна!

На Красній площі перед Мавзолеєм стояла довга черга людей. Увійшовши, ми зняли берети. З хвилюванням, яке важко описати, я побачила великого Леніна... Ми з Отто ще багато разів відвідували Мавзолей, і щоразу нас охоплювало те саме невимовне хвилювання».

Отто відразу ж почав енергійно вивчати російську мову і незабаром досить добре опанував її.

З гнівом зустрів він звістку про напад фашистської Німеччини на Радянський Союз. До 1942 р. Отто і Сюзанна жили в Москві, а потім були евакуйовані в Киргизію. Сюзанна працювала в редакції журналу «Советская литература», Отто допомагав

їй у роботі. В редакції вони познайомилися з ветераном партії Оленою Стасовою, яка стала їхнім близьким другом. Саме за її порадою Сюзанна пізніше почала писати свої спогади про Отто.

Після поразки гітлерівської Німеччини і створення німецької соціалістичної держави подружжя Штанків виїхало до Шверіна, а потім їх запросили у Берлін. Отто з ентузіазмом включився у будівництво нової, вільної Німеччини, про яку так мріяв з юнацьких років. Йому було присвоєно військове звання майора, він почав навчати молодих солдатів прикордонних частин, виступав перед ними з лекціями, доповідями, вів активну громадську роботу.

Автор цих рядків почав листуватися з Штанками десять років тому. А на початку 1963 р. він особисто зустрівся з ними в підмосковному санаторії, куди Штанки прибули на запрошення радянських урядових організацій. Враження від цієї зустрічі залишилися надзвичайно глибоке. Отто з дружиною покоряли своєю простотою і щирістю, розумом і якоюсь невиситимою допитливістю. Життєрадісний, з привітною усмішкою на обличчі, спотвореному ворожим снарядом, він раптом ставав суворий, коли мова заходила про ворогів, про тих, хто знову бряжчить зброєю:

— Це не повинно повторитися! — казав він. — А в разі, якщо вони знову насміяються, ми протиставимо їм силу наших об'єднаних народів. Ми вже не ті, що були вчора. А завтра будемо ще сильніші...

Він багато розповідав про ті разючі зміни, що сталися в житті й свідомості німців, про творчий ентузіазм і трудові подвиги німецьких трудящих. Потиснувши на прощання руку, Отто сказав:

— Наступна наша зустріч — у Берліні, так, наступна зустріч — у нас, до побачення...

Таким він запам'ятався — людина із щасливою усмішкою, людина, мрія якої справдилася. Це була наша перша й остання зустріч. 26 серпня 1966 р. Отто не стало...

На одній з алей кладовища Фрідріхсфельде, де поховані всі видатні німецькі революціонери, поряд з своїми товаришами з іспанських Інтернаціональних бригад, спить вічним сном і Отто Штанк. Людина, яка віддала справі революції все своє життя. І яка продовжує жити в суворій постаті гранітного воїна-месника.

¹ Автор висловлює глибоку й щиру подяку Сюзанні Штанк, яка люб'язно дозволила використати свої спогади й листи для цієї статті. Її спогади починаються словами:

«Сьогодні 23 лютого 1963 р. Я вивісила в нашому вікні червоний прапор на честь Радянської Армії й під ним ушлякеним знаменом вирішила написати історію одного пролетарського бійця».

Станіслав Виспянський — художник. Автопортрет. Париж, 1894 р.

вуванням чудової природи Татр і волелюбних «розбійницьких» традицій Скелястого Підгалля.

Творчість Станіслава Виспянського виходить далеко за межі «Молодої Польщі», хоча в багатьох відношеннях він і типовий представник младопольського напрямку з його палким протестом і рефлексійною зневірою, з його гострою критикою міщанської обмеженості буржуазної культури і відсутністю чіткого позитивного ідеалу, з його романтичною вигадливістю і неприхованим натуралізмом викриття.

Для Виспянського характерний і тонкий реалізм стилю, зокрема в індивідуалізованій мові персонажів драми «Весілля», що належали до різних верств сучасного йому польського суспільства, і в «селянській мові» дійових осіб драми «Прокляття», і в урочистості антич-

ВОГОНЬ ЩИРОГО ПОЧУТТЯ

Цього року вся Польща відзначає сторіччя з дня народження видатного поета, драматурга й художника Станіслава Виспянського.

Спробуймо і ми в цей ювілейний рік бодай побіжно оглянути його творчий доробок.

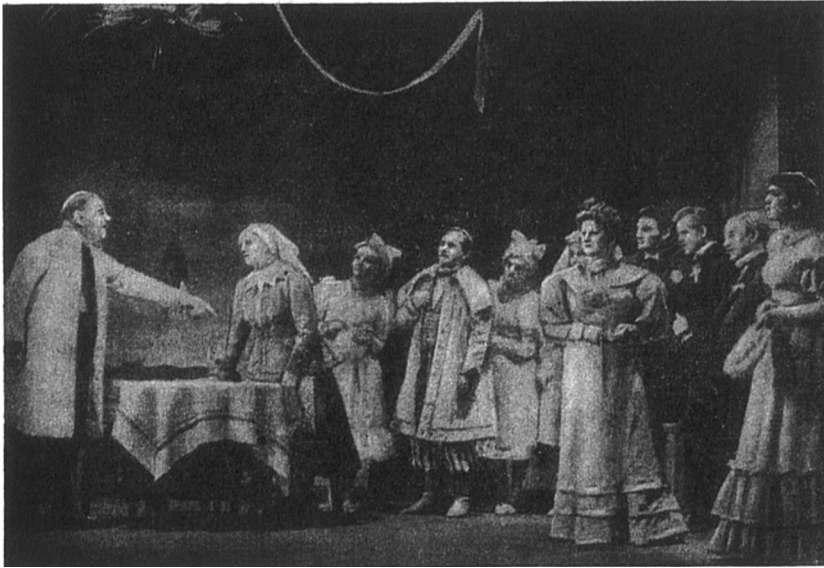
Станіслав Виспянський (1869—1907) — митець, якого завдяки самій широті обдаровань, палкому творчому темпераменту й ненаситності пошуків можна порівняти лише з митцями Відродження, посідає надзвичайно важливе місце в розвитку польської культури.

Формально літературну діяльність С. Виспянського пов'язують із «Молодою Польщею»

— модерністською течією кінця XIX — початку XX століття, що розвивалася в так званій австрійській Польщі, зокрема в Кракові, і до складу якої входило чимало митців — прихильників теорії «чистого мистецтва», носіїв занепадницьких настроїв і «світової скорботи». Однак і в цьому середовищі ніколи не було, по суті, повної єдності думок: войовничий нігілізм Станіслава Пшибишевського сполучався з холодним парнасізмом Міріама (Зенона Пшесмицького), пристрасне, вистраждане слово Яна Каспровича — з хворобливим еротизмом у поезії Казімежа Тетмайера і його ж натхненням оспі-

них трагедій Виспянського, наприклад, «Мелеагр» та драматичних сцен «Ахіллеїда».

Отже, Виспянський — яскраве уособлення найвеличнішого рис польського генія і одночасно конкретний представник модерністських захоплень певної історичної доби. Йому властиві містичні настрої, — тема фатуму — невблаганної античної Мойри, а поряд з цим глибокий, справжній демократизм, віра в силу гуманістичного подвигу, в життєдайну силу творчої праці, в природу. Ця віра спалахує і в суворих драмах з історичного минулого Польщі («Легенда»), і у «Весіллі», і навіть у ліричних віршах Вис-

Сцена з драми С. Виспянського «Весілля» у постановці Жешувського драматичного театру ім. Семашкової.

п'янського, де сумна споглядальність, роздуми-рефлексії перериваються раптом світлим вигуком-злетом:

Та ні, як завжди, сонце зійде!
(Вірш «Коли сумний наш світ покину...»).

Один з радянських дослідників пише:

«В історію польської літератури С. Виспянський ввійшов, передусім, як автор драми «Весілля», написаної в 1901 році. І мали, очевидно, рацію ті дослідники, які зазначали, що «якби вся творчість Виспянського обмежувалася тільки цією п'єсою, то і тоді він, безпе-

речно, посів би видатне місце в Пантеоні польської драматургії».

В чому полягає надзвичайна художня сила цього твору? Насамперед, у гострій його проблематичності: питання про шляхи боротьби за національне відродження драматург ставить дуже виразно й на широкому соціальному тлі.

Виспянський почав писати цю п'єсу після того, як побував на весіллі свого приятеля — поета Люціана Ридля, що одружився з простою селянкою. Постаті, взяті прямо з натури. Це галерея різноманітних людських характерів і різних соціальних типів.

Для цієї п'єси дуже характерне злиття лінії фольклорно-ліричної із нещадним саркастичним викриттям, афористична влучність мовних окреслень (рядки з «Весілля», так само як з «Лихо з розуму» Грибєдова, ввійшли у всенародний мовний ужиток), реалізм побутових малюнків і глибина психологічного аналізу.

В драмі «Весілля» всі ідейно-художні особливості творчості Виспянського ніби зібрані воедино й представлені у всій своїй гамі барв та відтінків¹.

Станіслав Виспянський — видатний художник, і не тільки портретист, а й ілюстратор (наприклад, «Іліади» Гомера), автор численних вітражних розписів тощо. І це суто живописне, візуальне бачення світу безпо-

середньо позначилося і на його літературних творах. Саме художніми засобами показує Виспянський духовний світ своїх героїв, персоніфікує їхні думки й почуття. Згадаймо, скажімо, Станьчика — придворного блазня в драмі «Весілля», який ніби зійшов з відомої картини Яна Матейки, або відтворення духовного світу Ахіллеса — героя драматичних сцен «Ахіллеїда». Ніде не розповідає він безпосередньо про свої почуття й прагнення, але все, що він пережив, все, що думав і думає про життя, втілено в рухах і голосі дванадцяти хвиль, які час від часу набігають на берег. Цей художній образ ство-

С. Виспянський. Портрет дружини з сином Стасем.

рений уявою Виспянського — ілюстратора «Іліади».

Звернення до античної тематики взагалі дуже характерне для мистецької й літературної діяльності С. Виспянського: його перу належать драми «Мелеагр», «Ахіллеїда», «Протезілай і Лаодамія», «Повернення Одиссея».

Але, уважно вчитуючись у ці твори, ми бачимо і в них органічний зв'язок із сучасністю, з громадянською та патріотичною традицією передової польської літератури.

«Коли я дивився з жалістю на цього титана духу, що, повалений хворобою, не переставав, проте, спілкуватися з богами й героями, — зазначав Стефан Жеромський у своїх спогадах про зустріч з Виспянським в останній період його життя, — цього титана, який тримав у своїх грудях, погляді, пальцях — вже безсилим фізично, — минуле, долю й славу пригніченого народу, титана, який сам потрясав своїми кай-

Иоланта Вохдаль (Молода) і Тітус Вільські (Молодий) у п'єсі С. Виспянського «Весілля», поставленої Люблінським театром ім. Остерви.

¹ Про цю п'єсу читайте також у статті В. Гаккебуша («Всесвіт» № 10 за 1965 р.).

данами, в той час як інші, сильні й здорові, лякалися їх, який вмирав, не піддаючись неволі й не піддаючись самій смерті, — здавалося мені, що це лежить переді мною зримий символ і вічний образ нашої польської літератури».

Лесь Українка писала 1900 року в своїх «Нотатках про новітню польську літературу»:

«...Загалом польська поезія, яка тільки зараз пробуджується після тридцятилітнього напівсонного стану, настроєна похмуро, і всі песимістичні течії світової поезії знаходять в ній свій відгомін... Але під всіма цими трагічними масками, породженням космополітичної світової скорботи проступає інше обличчя, із суто польськими рисами».

Дійсно, в творчості С. Виспянського знаходимо органічне взаємопроникнення античності й сучасності, традицій і новаторства. Наприклад, образ Лаокоона в драматичних сценах «Ахіллеїда» — втілення батьківського горя, горя людини, яка втратила улюблених своїх дітей, — нав'язаний поемою Ю. Словацького «Батько зачумлених», а «Легенда» Виспянського, в якій зображено трагічне минуле Польщі й висловлено віру в її майбутнє відродження, перегукується з твором Словацького «Лілля Венеда».

Світ античних уявлень переплітається з конкретним зображенням польського повстання 1830 року в драмі Виспянського «Листопадова ніч».

Таке ж, приблизно, переплетіння є і в драмі Виспянського «Варшав'янка» (теж з часів польського повстання 1830 року), де під час світського рауту одна з присутніх — Марія, яка тільки що дізналася про загибель свого нареченого, — ввижається генералові Хлопціцькому античною пророчицею Кассандрою, що віщує страждання й загибель своєї вітчизни.

Таким чином, само по собі звертання до античної чи біблійної й міфологічної образності ще не є ознакою аполітичності, суспільної індиферентності автора. Згадаймо, як часто вдавалися до такого прийому найвидатніші й найпрогресивніші представники української літератури — бурлескні трансформації «Енеїди» Вергілія в поемі І. Котляревського, «Неофітів» Тараса Шевченка — прозору сатиричну алегорію, де античні імена й обставини — це тільки умовні шати, численні психологічні етюди І. Франка на тлі віддалених історичних подій, і твори Лесі Українки на античну тематику, зокрема дра-

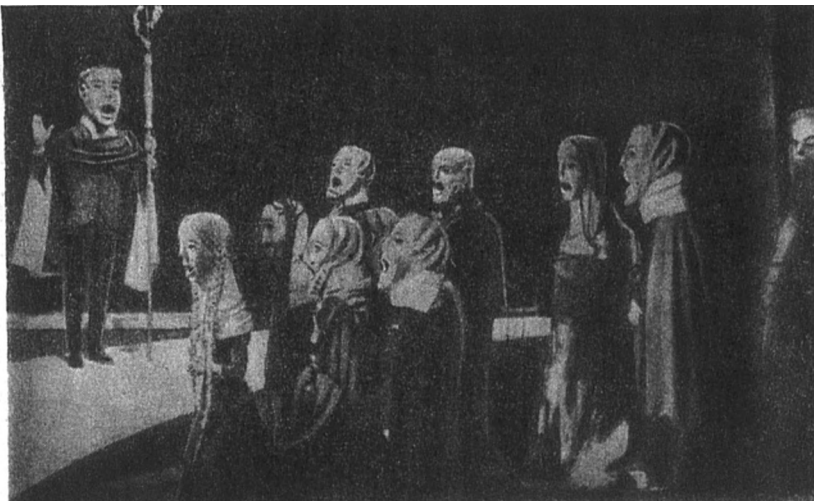
«Акрополіс» С. Виспянського у постановці «Театру Рапсодичного» в Кракові.

матичну поему «Кассандра», де так оригінально осмислено й подано класичний образ троянської пророчиці, де трактується проблема історичної й суспільної правди, проблема художнього слова і його суспільного призначення, де все пройнято бойовим полемічним запалом.

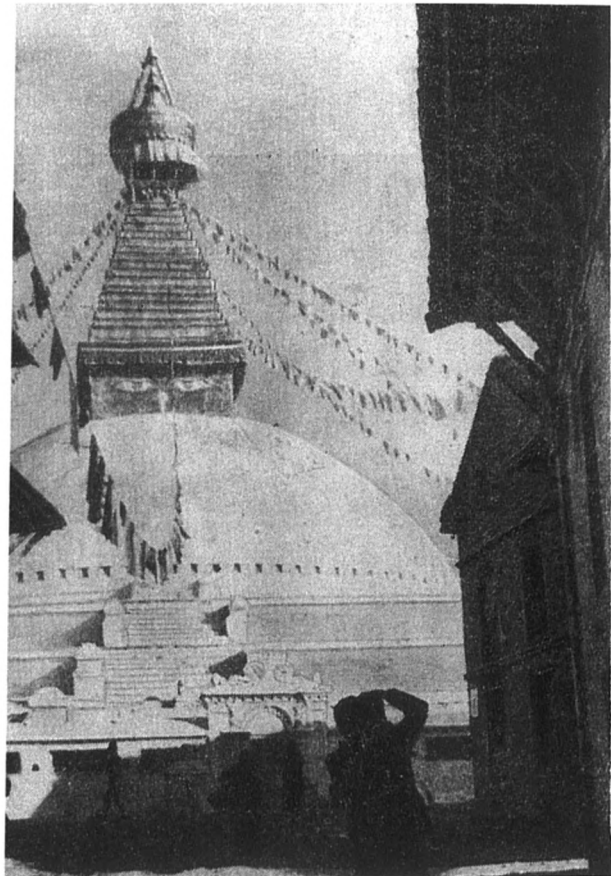
Ця ж сама пристрасна полемічність властива й творчості С. Виспянського. Але, на відміну від Лесі Українки, польський митець не відзначався революційним світоглядом, в його ідейно-естетичних пошуках було куди більше абстрактного гуманізму, більше сумнівів і болючих зривів, чимало модерніст-

ських захоплень. Проте це, безперечно, була творчість видатного художника слова, і не тільки Польщі, а й усього слов'янського світу.

«Зустріч нашого сучасника з Виспянським нелегка, — зазначає один із польських літературознавців наших днів. — Ускладнює її і історична відстань, і зміна естетичних смаків, і специфічність його творчого доробку, і неясний часом... чорновий характер творів, їх надмірна літературно-культурницька ерудиція і вигадливість. Але ця творчість... безумовно велична. Вона пройнята вогнем щирого почуття».

Сцена з спектаклю театру м. Зелена Гура за п'єсою С. Виспянського «Визволення».

Славнозвісна буддійська ступа Сваямбунат. Збудована 2000 років тому, вона вважається однією з найдавніших святинь цієї релігії.

З ФОТОАПАРАТОМ
ПО СВІТУ

Текст і фото

ОЛЕГА ЗЕМЛЯНОГО

Непал відомий світові як країна найвищої гірської вершини Джомолунгми — Евересту, як батьківщина шерпів і гуркхів. Перші прославилися своїми альпіністськими здібностями, другі — своєю войовничістю. Але це, так би мовити, один бік медалі. Ще зовсім недавно цю маленьку країну називали «забутим королівством», «невідомою долиною» тощо. Лише після 1951 року, коли було повалено тиранію династії Ранів, завіса таємничості почала потроху підійматися. Та навіть зараз ми дуже мало знаємо про Непал, про його історію і цікаву культурну спадщину.

Серцем древньої культури та багатьох історичних пам'яток Непалу вважається долина Катманду. В цій долині, що залишається зеленою протягом цілого року, лежать головні міста королівства — власне Катманду, Патан, Бхактапур. Тут можна побачити безліч храмів, пагод та інших прекрасних зразків непальської архітектури. Навіть у центрі Катманду або Бхактапура є безліч маленьких вуличок, де кожний будинок, оздоблений бронзою чи кам'яною скульптурою, являє собою справжній витвір мистецтва.

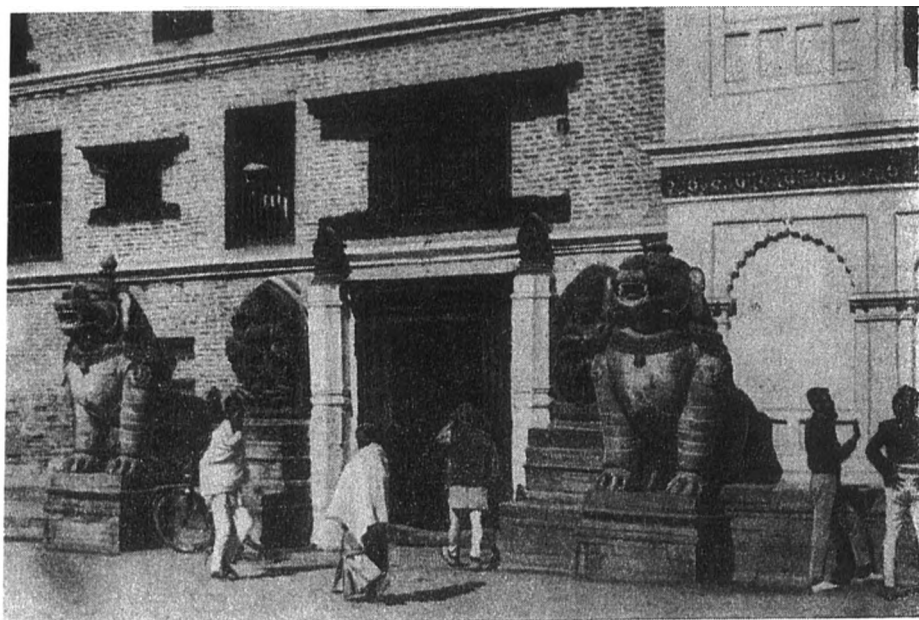
Особливо велику мистецьку цінність становлять численні зразки різьблення по дереву — спадщина стародавніх майстрів. У перекладі з санскриту «катманду» означає «дерев'яний храм». І тут справді є храм, повністю збудований з дерева. На жаль, неварські майстри, яким слід завдячувати цими прекрасними спорудами непальської давнини, залишилися невідомі.

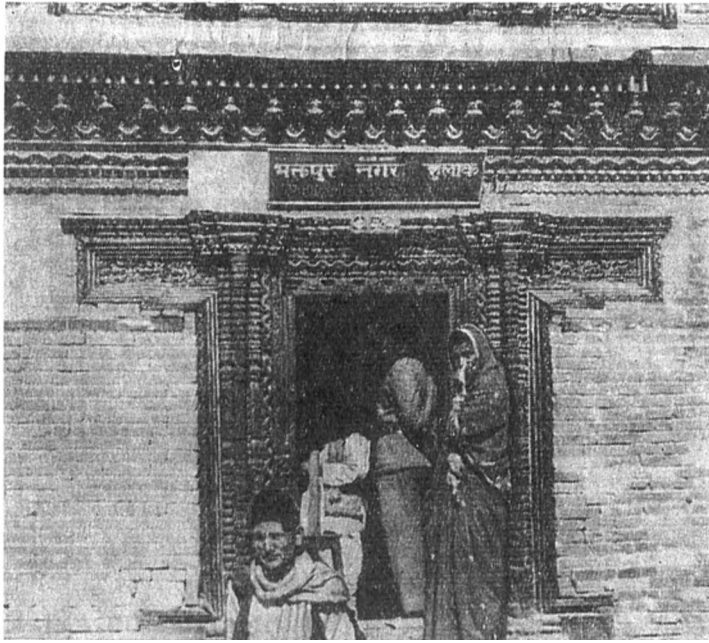
Вміщені тут фотознімки, можливо, допоможуть скласти певне уявлення про далеку й цікаву країну, з якою Радянський Союз підтримує добрі дружні стосунки.

“ НЕВІДОМА ДОЛИНА ”

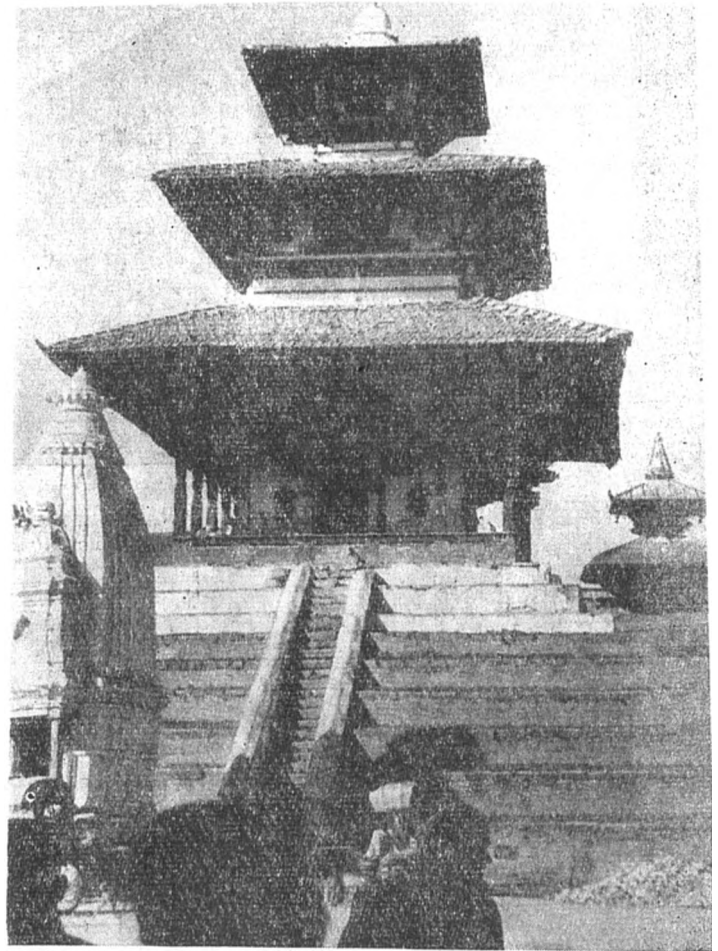
Біля входу у картинну галерею міста Бхактапура. Тут зберігаються древні картини різних буддійських і індуїстських шкіл живопису. Сама ж галерея розташована у так званому «Палаці 55 вікон». Його було споруджено в 1427 році під час правління раджі Якша Малла.

Скульптурне зображення Ханумана, мавпячого бога, біля входу у храм Хануман Дока. Над скульптурою, загорнутою у червону тканину, напнуто золотий балдахін.

Будинок пошти в Бхактаपुरі прикрашений деревним орнаментом. Коли подібні приміщення перебудовують або розширюють, то намагаються зберегти їх давні архітектурні прикраси.

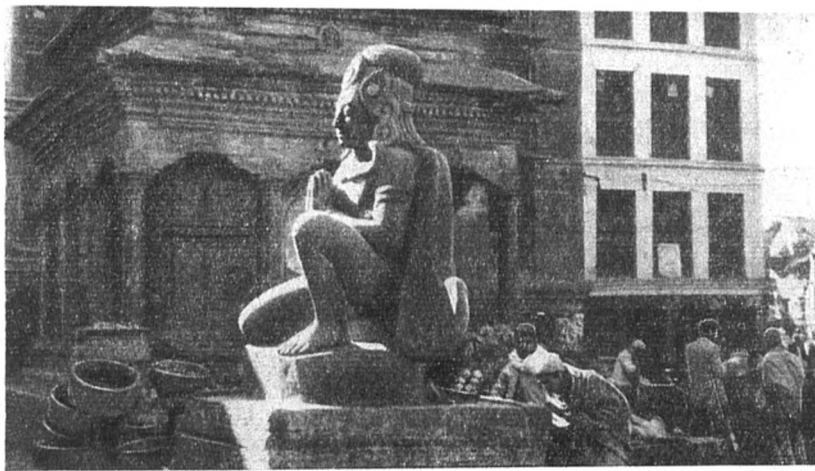

Існує думка, що батьківщиною китайської пагоди був Непал, звідки її завезли до Китаю багато років тому неварські майстри. Такий вигляд має типовий непальський храм, яких багато і в Катманду, і в інших містах.

В Катманду є свій «Біг Бен». Іноземцям, що приїжджають у це місто, доводиться переводити годинники вперед.

А це індійський храм. Таких храмів також багато в Катманду, бо значна частина населення Непалу, зокрема гуркхи, сповідує індуїзм.

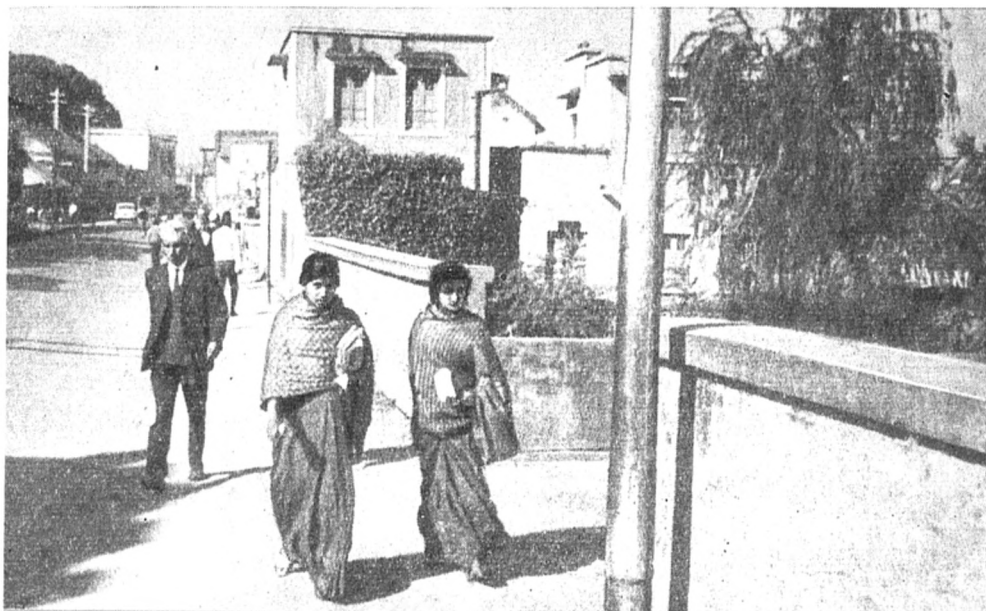

Майже на кожному кроці в Катманду трапляються чудові зразки мистецтва. Чимало з них можна сміливо назвати шедеврами, хоча прізвища їхніх творців нікому не відомі.

Різкі контрасти між розкішню храмів і убогістю жител простих непальців — це спадщина минулого країни. Багато зусиль доведеться ще докласти народу, аби подолати цю ганебну різницю.

А це вже помітні ознаки нового: будівлі одного з вищих учбових закладів і студентки в своєму традиційному національному вбранні.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ЛЕГЕНДА ПРО МІСТ.

Жителі міста Мецкокорона в Італії були приємно здивовані, коли з обласного центру повідомили, що тепер, через 25 років після того як мерія міста звернулася з проханням збудувати тут новий міст, уряд задовольнив це клопотання. Кошти, мовляв, уже асигновано і незабаром міст почнуть зводити. В обласному центрі їй не знали, що мерія сама збудувала той міст ще в 1949 році.

ЧИНОВНИКИ-ОПТИМІСТИ.

Магістрат міста Есб'єрг у Данії наказав вивісити на всіх вулицях великі щити з таким закликом: «Будьте обережні! В наступному році життя стане значно кращим!»

ЗМОРШКИ НА ЗАМОВЛЕННЯ.

У Лондоні відкрито перший косметичний салон для чоловіків, де, між іншим, з великою майстерністю позбавляють своїх клієнтів зморшок на обличчі. Але іноді клієнти самі замовляють кілька зморшок, аби «прибрати мужнього вигляду». Салон виконує і такі операції.

МОЛОКО З ЮРИДИЧНОЇ ТОЧКИ ЗОРУ.

У новому західнонімецькому законі про податки за перевезення вантажів автомобільними шляхами наведено таке визначення: «Молоко — це продукт, який одержують шляхом регулярного доїння однієї чи кількох корів, продукт, до якого нічого не додають і нічого не віднімають...»

ЗАПОПАДЛИВІСТЬ.

Напис у портовій кав'ярні в французькому місті Кале, де буває багато англійців: «Ми розуміємо ту французьку мову, якої вас навчили в школі».

ЛЮБИТЕЛЬ КІШОК

ОПОВІДАННЯ

Справжня назва цього острівця — атол Тао. На деяких картах вона збереглася ще й досі. Та після того, як Любитель кішок прибув на острови Туамоту, цей клапчик суші почали називати Котячим.

Котячий острів — малесенький атол, розташований за сімдесят миль на північний захід від Пака-Пака. На цей острів було накладено табу, і полінезійці боялися навіть наблизитися до нього. Тепер вони бояться його удвічі більше.

Я ніколи не забуду того дня, коли вперше зустрів Любителя кішок. Між першою і другою світовими війнами я жив на островах Туамоту, заробляючи на прожиток тим, що перевозив пошту з одного острова на інший. Не можна сказати, щоб ця робота була дуже вигідна, та я ще приробляв тим, що розвозив продукти, а інколи й допомагав їх навантажувати.

Я сидів у хатині знайомого китайця, коли тубілець привів туди якогось чоловіка. Він сподобався мені з першого погляду. Засмаглий, невисокий на зріст, з блакитними очима та кучмою сивого волосся, він пока-

зував років на п'ятдесят. Приємне інтелегентне обличчя мимоволі приваблювало до себе. Побачивши мене, чоловік полегшено зітхнув.

— Ви капітан Роджерс? — запитав він.

— Так, — відповів я, підвівшись. — Чим можу служити?

Незнайомий сів у плетене крісло, яке я йому підсунув.

Обличчя його все ще було зосереджене.

— Мені сказали, що в вас можна найняти бот, — промовив він напівзапитливо.

Його манери й одяг свідчили, що це заможна людина. Тому я вирішив добре поторгуватися з ним.

— У мене є бот, сер, — признався я. — Однак його вже найняв інший. А що б ви хотіли?

Здавалось, він одразу зрозумів мої хитрощі, бо не виявив ані найменшого розчарування.

— Моє прізвище Фостер, капітане, — відрекомендувався він. — Джеральд Фостер. — Хвилину помовчав, ніби даючи мені час

пригадати це прізвище, а тоді провадив далі: — Я письменник. Мені хотілося б найняти човна, щоб дістатися на атол Тао.

— Атол Тао? — здивувався я.— Навіщо він вам здався? Там же нема нічого, окрім пальм та щурів.

Чоловіка це нітрохи не збентежило.

— Розумієте, капітане, я щойно орендував цей острів і...

— Купив? — здивовано перепитав я.

Здається, мої запитання почали дратувати Фостера. Мабуть, я надто грубо намагався зруйнувати його потаємні мрії.

— Я не прошу ваших порад, капітане. Я орендував цей острів на двадцять п'ять років і маю намір прожити там решту життя. Запевняю вас, я все ретельно обміркував.

Він був не перший, хто хотів відпочити від Європи тут, на затишних островах Океанії. Одні приїжджали сюди писати, другі займалися малярством, а треті просто хотіли втекти від самих себе.

Містер Фостер пояснив мені, що хотів би перевезти туди в першу чергу продукти, будівельні матеріали та двох теслярів, щоб збудували йому хатину. Він упевнено розкривав мені свій план, як людина, що все продумала наперед і точно знає, чого хоче.

Його анітрохи не турбувала ціна цього заміру. Коли ми, нарешті, дійшли до фінансів, я заправив на третину більше, ніж поклав був спочатку. Мене особливо здивувало те, що він, не торгуючись, вийняв чекову книжку й виписав усю суму наперед. Недарма він сподобався мені з першого ж погляду.

У мене залишилося ще п'ять днів до того, як я мав почати розвозити чергову пошту. Тубільці, що їх найняв містер Фостер, заходилися вантажити мого човна вже наступного дня після його приїзду.

Я підшукав йому двох китайських теслярів, які заправили чималу суму. Вони-бо знали, що ніхто з тубільців не зважиться порушити табу. Отож я цілком був у їхніх руках. А власне, що я втрачав? Гроші ж то були Фостерові.

Ми вже готувались відпливати, коли з'явився містер Фостер з двома закритими кошиками, в яких копошилися намагаючись вискочити, з десяток кішок.

— А це навіщо, містере Фостер? — здивувався я.

Він усміхнувся.

— Це мої улюбленці, капітане. Вони розважатимуть мене на вигнанні. Ви ж самі сказали, що на цьому атолі водиться сила-силенна щурів.

Я знизав плечима, у його відповіді був глузд, але мені не подобались ці створін-

ня. Я роздивився на них краще, коли ми відпливли від берега й він випустив їх із кошиків.

Містер Фостер усміхнувся і сказав:

— Тут шість кішок і три коти. Думаю, не забаром з'явиться цілий вивід кошенят. Погодьтеся, вони дуже привабливі.

— Боюсь, щоб їх не розвелось там надто багато,— зауважив я пророчо.

Ми взяли курс на атол Тао після того, як я розвіз пошту по островах Пака-Пака.

За весь той час, що я живу на Туамоту, я тільки двічі зупинявся біля Тао. Раз, щоб просто глянути на нього, а вдруге, щоб замінити пошкоджене стерно. Гадаю, більше ніхто не зупинявся там упродовж багатьох років. Адже це був один з найбільш забутих куточків Тихого океану, які мені будь-коли доводилося бачити.

Пізно ввечері ми ввійшли у вузьку лагуну й кинули якір. Фостер сидів на кормі й пильно вдивлявся в контури берега. Кішки, мабуть, також зацікавилися островом. А я думав тільки про те, як швидше здихатися їх.

Теслярі-китайці швидко спорудили невеличку хатину. Вони зробили полиці на книжки, що їх Фостер привіз хтозна-скільки, і навіть збили щось схоже на причал.

Кішки за цей час обнюхали свій новий дім, заодно ловлячи щурів. Я ненавиджу щурів дужче, ніж кішок, тому трохи полагіднів до них. Кінець кінцем, Фостер, може, й мав рацію. Кішки могли стати тут у пригоді.

Нарешті я зібрався додому. Ми домовилися з Фостером, що я припливатиму раз на три місяці, коли розвозитиму на острови пошту, і постачатиму йому все необхідне. Ми обидва розуміли, що я буду єдиною ланкою, яка зв'язуватиме його зі світом.

Я вже збирався стрибнути в човна, коли містер Фостер лягнув пальцем, ніби згадав щось важливе.

— Між іншим, капітане, запишіть ще ящик консервів і ящик оселедців. Це для моїх кішок.

Після стількох років життя з людьми, які вважали їжу в бляшанках надзвичайною розкішшю, я був просто приголомшений.

— Для кішок?!

— Атож,— незворушно відповів Фостер.— Щурі на острові протримуються недовго. Я не хочу, щоб мої улюбленці голодували.

— О'кей, містере Фостер. Я привезу вам ці котячі ласощі, та це вам не дешево обійдеться. А втім, ви можете витратити свої гроші так, як вам заманеться.

Ми щиро потиснули один одному руки, і, обережно маневруючи, щоб не наштотхнутися на гостре підводне каміння, я вивів човна з лагуни. Взявши курс на Маркізькі острови, я кинув останній погляд на маленький атол, що незабаром зник за обрієм.

Коли рівно через три місяці я знову пристав до атолу Тао, на березі мене зустріла, мабуть, найщасливіша людина, яку мені доводилося бачити за останні роки. Фостер був чорний, як негр, його обличчя пашіло здоров'ям і добрим настроєм. Якби не кучма сивого волосся, я дав би йому років тридцять. Мабуть, він знайшов свою маленьку Утопію, до якої прагнув.

Фостер щось жваво казав мені, переглядаючи книжки і пошту. Потім виписав чек і попросив до наступного разу підбити баланс витрат за півроку. Сума, зазначена в чекові, переконала мене в тому, що він непогано заробляв з допомогою своєї машинки. Я взяв у нього готові рукописи й пообіцяв відіслати їх авіапоштою до Нью-Йорка, як він просив.

Фостер замовив звичайну кількість продуктів для себе, а котячу порцію подвоїв. Дві його кішки вже народили по кілька кошенят. Він з гордістю показав їх мені, і я зрозумів, що їхнє товариство його вельми тішить.

Фостер мав рацію щодо щурів — вони майже зникли за ці три місяці.

Під час мого наступного приїзду він передав мені грубу паку рукописів. Фостерові справи явно процвітали. Я віддав йому гроші, які одержав на чеки, а він виписав мені нові. Фостер заховав гроші в сейф.

Минуло три роки, і кішки буквально наводнили атол. Коли мій човен входив у лагуну, вони зчиняли такий вереск, що я мимоволі намагався стишити хід. Кішки, очевидно, звикли до того, що я привожу для них їжу.

Фостер стояв на причалі, оточений своїми улюбленцями. Я вперше помітив стурбованість у його погляді й деяку нервозність поведінки. Але він вітав мене так само тепло й привітно. Мало не наступаючи на кішок, що плуталися під ногами, ми на силу добралися до хатини.

— Містере Фостер, — запитав я, — скільки ж кішок тепер на острові?

— Точно не знаю, але думаю, що близько сотні, — відповів він без особливого ентузіазму.

— Тепер вас, певно, вже не турбують щури? — посміхнувся я.

— Щури? — перепитав він. — Та їх і сліду немає. Тепер кішки — господарі острова. Вони видаються на пальми й руйнують пташині гнізда. Птахи тепер уникають цих місць. Я гадаю, що вони навіть поїли усіх комах. Адже консерви закінчилися ще тиждень тому, і відтоді ці bestії не дають мені спокою. Кінець кінцем, я мусив кинути писати й почав ловити для них рибу.

— Може, мені взяти з собою половину цих ненажер і викинути за борт? — запропонував я.

Фостер з жахом відсахнувся.

— Що ви! — сплеснув він руками. — Я не хочу про це навіть чути!

Відтак його обличчя проясніло й набрало звичного добродушного виразу. Він нахилився, підняв маленьке кошеня й задумливо промовив:

— Мої улюбленці дуже цікаві створіння, капітане Роджерс. Звичайно, їх тепер надто багато, і кожне втратило свою індивідуальність, але вся їхня зграя цікава, як і колись. — Потім повернувся й показав на хатину. — Бачите он того великого рудого кота, що намагається пролізти у вікно? Це ватажок зграї. Звичайно, їх багато, — знову повторив він, — і це стає проблемою, та все-таки без них мені буде нудно.

— Може, привезти сюди кілька тубільців, які не дуже вірять у забобони? — запропонував я. — Вони ловитимуть рибу для ваших улюбленців. У лагуні їй вистачить, щоб прогодувати мільйон кішок.

Фостер рішуче похитав головою.

— Ні, ні, капітане. Я приїхав сюди, щоб не бачити людей і спокійно писати. Я швидше зостануся тут із тисячею кішок, аніж з однією людиною.

Я не заперечував. Зрештою, це було його особисте життя, це був його світ. Він сам винайшов його для себе. Я залишив йому припаси, які він замовив, і на додаток ящик сушеного м'яса зі своїх власних запасів. Пачка рукописів, яку він мені передав, виявилася значно тоншою, ніж минулого разу.

Чутки про Фостера та його улюбленців розійшлися по всій Океанії. На островах тільки й мови було, що про атол Тао. Коли я повертався звідти, мене завжди зустрічала юрба людей, які хотіли дізнатися про Фостерові справи. Він став відомою людиною, але, певна річ, не завдяки своїм рукописам. Коли я приїхав до нього наступного разу, то зрозумів, що він почав підупадати. Йому знову не стало їжі для кішок, і вони буквально кидалися на нього. Фостер, як звичайно, зустрів мене біля

причалу, оточений нявкотливою зграєю кішок.

— Ви привезли їжу для кішок, капітане Роджерс?! — крикнув він, навіть не привітавшись.

— Усе, що ви замовили, сер, — відповів я і кинув йому мотузку.

Ми насилу пробили собі шлях до хатини. Тепер кішок було, мабуть, щонайменше дві сотні. Для острова завдовжки милію і завширшки декілька сот ярдів це вже було занадто.

Фостер почав скаржитися на своїх улюбленців, як тільки ми зайшли до хатини.

— Останні два тижні були для мене суцільним страхіттям, капітане. Я почав вудити рибу ще місяць тому, коли зрозумів, що їжі не вистачить. Я ніколи не бачив таких злющих тварин.

Обличчя його було виснажене; очевидно, його Утопія ставала для нього пеклом.

— З ними треба щось робити, — поскаржився він. — Бачите, я нічого не зміг написати за цей час. Вони не дають мені спокою.

Я нітрохи не здивувався, почувши це. Здається, Фостер почав повертатися до дійсності із свого примарного світу.

— Може, наступного разу привезти для них отрути? — запропонував я.

— Отрути? — Він заплющив очі й почав нервово куйовдити волосся. Потім глянув мені просто в вічі й відсахнувся. — Ні, що ви! Не можна бути таким жорстоким. Вони ж не винні, що їх стало так багато. Треба знайти якийсь інший вихід.

— Даруйте мені, містере Фостер, — усміхнувся я, — але я боюся, що коли-небудь кішки візьмуться й за вас. Про всяк випадок я прихопив кількох догів.

— Догів? — здивувався Фостер.

— Авжеж, містере Фостер, я гадаю, вони охоронятимуть вашу хатину, щоб кішки не заважали вам працювати.

Це йому сподобалося. В очах з'явився блиск, квола усмішка торкнулася губ.

— Це пси, — додав я, — ото ж собаче плем'я на острові не розведеться.

Коли наступного разу я підплив до атолу, то крізь котяче нявчання намагався вловити гавкіт собак. Біля причалу нікого не було.

Нарешті двері хатини відчинилися, і Фостер кинувся до мене, розмахуючи важким ціпком. Кішки відскакували на безпечну відстань і, вигнувши спину, сичали на нього. Нарешті ми добралися до хатини. На підлозі валялися ланцюжки та собачі нашийники. Я майже не впізнав у змарнілій людині, яка була переді мною, того енергійного крем'язня, котрого зустрів три роки тому. Шкіра під очима зморщилася,

вилиці повипиналися, губи стали безкровними. Одягнений він був неохайно і не голівся вже, мабуть, тижнів зо три.

— А де ж пси? — запитав я.

Фостер тупо глянув на мене.

— Вони зжерли їх, — сказав він якимсь дивним голосом. — Зжерли їх разом з шерстю. Щоправда, пси встигли загризти кількох із них.

Єдине, що нам залишалось, це нагодувати кішок, поки вони не пошматували нас. Піднісши ціпок, я вискочив з хатини. Декілька кішок кинулися на мене з даху, і я насилу струсив їх із себе. Я добрався до човна і, відпливши на кілька десятків ярдів, відкривав бляшанки з консервами доти, поки заболіли мої пальці. Тоді повикидав бляшанки на берег.

Коли я повернувся до хатини, Фостер спав, поклавши голову на стіл. Через кілька годин, коли він поголився й відпочив, обличчя його набрало більш-менш нормального вигляду.

— Тепер, я гадаю, ви покинете це прокляте місце, — впевнено промовив я.

Він похитав головою.

— Ні, капітане.

Я махнув рукою. Легше пересунути гору, ніж переконати таку людину, як Фостер. Може, саме тому він і подобався мені.

— Тоді треба щось робити з ними, — сказав я. — Наступного разу я все-таки привезу отрути.

Попри все, що він пережив, слово отрута примусило його скривитися.

— Невже без неї не можна якось обійтися, капітане? — спитав він безнадійно.

Мені не хотілося залишати його самого, та іншого виходу не було. Цього разу я привіз продуктів більше, ніж завжди, але їх, звичайно, все одно не вистачить. Біля причалу я віддав Фостерові свій запасний карабін і комплект патронів. Він узяв, сумно, але вдячно усміхнувшись.

— Цільтесь у котів, — дав я йому останню пораду.

Уже з човна я підстрелив добрий десяток кішок, щоправда, коли Фостер був у хатині. Він досі не міг змиритися з тією думкою, що їх треба знищити.

На острів я повернувся через місяць. Море було спокійне, дув легкий погожий вітер. Мій човен плавно ковзав по поверхні лагуни. Кинувши якір, я, як звикле, почув нявчання голодної зграї. Кілька разів я гукнув Фостера, та мені ніхто не відповів. На березі кишіли сотні здичавілих тварин. Мене замлоїло. Знову довелося відкрити не один десяток консервів і кинути їм, щоб відвернути їхню увагу. Нарешті я

вибрався на берег і кинувся до хатини. Насилу відчинивши двері, я побачив клубок кішок, що вовтузилися коло якогось предмета. Я почав бити палицею по цьому клубкові. Я методично бив по ньому, розтворюючи кішкам черепи, і, нарешті, побачив скальп із пасмом сивого волосся. Не пам'ятаю, як я вискочив з хатини. Мабуть, я цілком механічно схопив скальп і кинувся до човна.

Повернувшись на Туамоту, я розповів про все губернаторові. Він мені, звичайно, не повірив, але все ж таки послав туди загін поліцейських, щоб вони все перевірили й доповіли йому. Човен з поліцейськими не зміг навіть наблизитися до берега.

Сотні кішок зустріли їх посеред лагуни. Вони дерлися на весла, чіплялися за борти,

поривалися загризти поліцейських на місці. Поліцейські панічно відступили. Вони доповіли губернаторові, що кішки вкрили весь атол і ловили рибу, пірнаючи, як пінгвіни. Відтоді назва «Котячий острів» стала офіційною.

Я часто пропливаю повз нього, але ніколи не зупиняюся. Іноді я думаю про гроші, які Фостер замкнув у сейфі, і тішу себе думкою, що колись повернуся по них. Однак, коли ця думка довго не дає мені спокою, я виймаю із своєї морської скриньки маленький сувенір — скальп старого Фостера, і тоді ця думка миттю щезає.

З англійської перекладали
О. БЕРГ та Г. ПЕТРОВСЬКА

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

НЕ ДАЮТЬ ЗМІЦНЮВАТИ! Півтора роки тому п'ять англійських секретарок почали велику пропагандистську кампанію під гаслом «Айм бекінг Брітен!», що означає в перекладі «Ми дбаємо про зміцнення Британії!». Вони ухвалили працювати щодня на півгодини більше, щоб цим самим оздоровити підупалу англійську економіку. Ця компанія була підхоплена всіма газетами країни. Та протягом цих півтора років четверо з тих п'яти дівчат було з різних причин звільнено з роботи.

ШИРВЖИТОК. Як відомо, з столиці США Вашингтоні надзвичайно зросла кількість збройних пограбу-

вань. Тут було пограбовано навіть секретарку президента Ніксона. У зв'язку з цим розповідають про такий випадок у магазині господарських товарів: якась жінка зайшла туди купити собі кухонного ножа. Їй показали кілька на вибір, і вона стала випробовувати лезо — чи досить воно гостре. Звернувши на це увагу, продавець запитав її конфіденційним шепотом: «А чи не краще купити пістолет?».

ТРОХИ ЗАПІЗНИЛИСЯ. Одна англійська рекламна фірма надіслала свої проспекти всім монастирям Великобританії, в тому числі й на адресу монастиря католиків-каноників у Гілсборо. Через деякий час фірма одержала такого листа від британського поштового відомства: «З пошаною повідомляємо, що цей монастир закрито в 1540 році».

НЕ БЕЗ ДОТЕПНОСТІ. Зараз в Ісландії дуже популярне таке прислів'я: «Першими Америку відкрили ми. Проте ми були настільки розсудливі, що поспішили якнайшвидше про те забути!».

ОДНЕ ДРУГОМУ НЕ ЗАВАЖАЄ. Американський журнал «Тайм» опублікував наслідки анкети, метою якої було встановити рівень моральних принципів населення США. Як виявилось, 90 процентів американців вважають, що найважливіше в житті — це любити й шанувати свою родину, 70% — що любов до чесної праці завжди себе виправдає, 77% заявило, що керуються в житті добрими порадами, отриманими у дитинстві від батьків. У тому самому номері «Тайма» вміщено статтю під заголовком: «Америка — це найбільш гангстерська держава світу».

Дерек з двома провідниками долає річку Номед.

ПОДОРОЖІ
ВРАЖЕННЯ

МАЛКОЛЬМ КЕРК

Фото автора

Мандрівка у кам'яний вік

**ЧЕРЕПИ НА АЕРОДРОМІ ● «ДОБРОДУШНІ» ЛЮДОЖЕРИ
● ЖЕРТВА ЧОРНОЇ МАГІЇ ● ЯК РУЧКАЮТЬСЯ БІАМИ? ● ПІД
АКОМПАНЕМЕНТ ТЯТИВ ● УНІВЕРСАЛЬНІ ЛІКИ ● ЗНАРЯД-
ДЯ СЛІДСТВА: МАГІЧНИЙ ЖЕЗЛ**

Шість вкритих росою людських черепів дивилися на нас чорними очницями з-під великого валуна. Ці черепи позначали кінець злітної смуги маленького аеродрому в Текміні, що лежав глибоко в міжгір'ї, в самому серці Північно-Східної Нової Гвінеї.

До Текміна ми прибули після тривалої подорожі через гірський хребет цього великого острова, але досі на нашому шляху не траплялось нічого подібного. Я мимоволі здригнувся, дивлячись на черепи.

— Для нас вони — справжня проблема, — сказав мені Айен Флеттерс, учитель місцевої місіонерської школи, який попередньої

ночі надав нам притулок у Текміні. — Ми хотіли б подовжити злітну смугу, але ці черепи наділені силою, на яку ми не можемо не зважати.

Айен помітив щось за моєю спиною й легенько штовхнув мене ліктем. Я обернувся й побачив кількох аборигенів, що сторожко наближались до нас у високій траві піт-піт. В їхніх простромлених ніздрях стирчали великі пера казуарів — австралійських страусів.

«Можливо, люди, від яких залишилися оті черепи, були їхніми родичами, і вони пам'ятають їх живими, — подумалося мені. — А тепер вони поклоняються цим

білим кісткам, бо вірять, що в них сидять духи».

Звернувшись до воїнів на каліченому місцевому англійському жаргоні, Айен запитав їх, звідки походять ці черепи й чому їх покладено саме під цей камінь.

Один із старших воїнів похитав сивою головою і пробурмотів у відповідь щось про «чари».

— Ось бачите! — сказав мені Айен. — Через це ми й не можемо розширити наш аеродром. Довелося б прибрати звідси черепи, а це розлютило б тубільців...

* * *

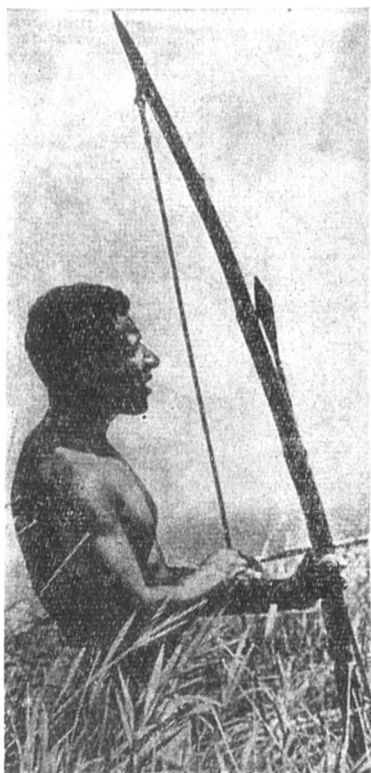
Ця сцена відбулася наприкінці подорожі. Нас було троє мандрівників, троє англійців — хімік-фар-

Воїн-біамі виготовляє кам'яне знаряддя.

мацевт Дерек Скінгл, альпініст Максвелл Смарт і я, професійний фотограф-репортер. Дерек мав намір зібрати лікарські рослини, якими користуються примітивні племена Нової Гвінеї; Макс хотів випробувати свою спортивну вправність в одній з найскладніших за природними умовами місцевостей світу, а я — відбити на плівці спосіб життя, що має неминуче зникнути під владним натиском цивілізації.

Зустрілися ми у Веллінгтоні й

звідти перелетіли до Сіднея, де нас уже чекала моя наречена Барбара. На неї покладалося важливе завдання: заготовляти й доставляти літаком харчі й спорядження на адміністративні пункти, через які лежав маршрут нашої експедиції.

Поки літак ніс нас із Сіднея на північ над Великим Бар'єрним Рифом і Кораловим морем до Порту-Морсбі, я намагався уявити собі кінцеву мету експедиції. Вона лежала далеко від уторованих шляхів, за верхів'ям річки Флай, у місцевості, про яку відомо, либонь, менше, ніж про поверхню Місяця.

Так, нам нелегко буде добути туди; на своєму шляху від затоки Папуа на північ, до берега Ново-Гвінейського моря, ми мали подолати чимало природних перешкод.

Перед нами тільки двом групам пощастило пройти цим маршрутом. Двоє австралійців — Айвен Чемпієн і Чарлз Керієс — зробили це в 1928 році, після двох невдалих спроб. Їхня подорож тривала одинадцять місяців. Вдруге група білих людей пішки перетнула цю частину Нової Гвінеї під час другої світової війни: рятуючись від японців, п'ятеро гірників і троє інженерів вирушили від гирла річки Сепік на чолі загону з 80 носіїв і після п'ятимісячного походу добулися до гирла річки Флай на півдні острова...

З Порту-Морсбі ми дісталися літаком до озера Меррей, перетнули його на каное і, ввійшовши в гирло річки Джун, відшукали на її березі початок стежки, якою мандрують у глиб острова його корінні жителі. Наша подорож розпочалася...

Тільки-но ми, слідом за двома темношкірими провідниками, відійшли на кілька кроків од води, над нашими головами зімкнулося зелене листяне склепіння. Ми опинилися немовби у величезній живій в'язниці, де за ґрати правили стовбури дерев. Час від часу шурхіт невидимих крил свідчив про те, що ми сполохнули птаха-носорога. Але для нас була несподіваною майже цілковита відсутність представників тваринного світу. Лише зрідка ми бачили або чули, як пролітає якийсь птах чи пробігає лісове звірятко.

Ноги грузли в прогнилому місиві з опалого листя й трави, ми часто ковзалися й падали на вологі корені дерев. Раз у раз доводилося зупинятись і відривати п'явок, що переповзали з черевиків на голі ноги. Страшенно дошкуляли і червоні кліщі, які уїдалися в шкіру, викликаючи нестерпну сверблячку.

Мисливець...

На вході до будинку-фортеці.

Вкрай знесилившись, ми вирішили нарешті зробити свій перший нічний привал у джунглях. Обравши для табору невеличку галявину, надули гумові матраци й поставили водонепроникні нейлонові намети. Спали ми під протимоскітними сітками, але комахи цілу ніч не давали нам спокою.

— Щоразу, як я вбивав москіта, — розповідав уранці Дерек, — звідкись з'являлася вервечка мурах і тягла його геть!

На сніданок ми зварили у Максимовім чайнику густу вівсяну кашу. Надалі треба було звикати до вельми одноманітного меню: галет з консервованим сиром чи джемом на обід і незмінної рисової каші з тушонкою на вечерю. Щоправда, раз на тиждень

... і його дружина.

Селище Комдавіп.

Макс частував нас консервованим сливовим пудингом...

На восьмий день ми вийшли наเรшіт відкрити місцевість понад берегом річки — притоки Флая. У вогкій напівтемряві джунглів шкіра в усіх нас набула на той час землистого кольору, а зранені п'явками ноги тремтіли в наскрізь промоклих черевиках.

В селищі Мойян ми найняли каное й попливли до адміністративного пункту Кіунга. Приставши до берега, побачили поліційний моторний човен, а в ньому, під конвоем, групу воїнів якогось місцевого племені. Нам пояснили, що їх везуть на південь — судити за людожерство.

Австралійський уряд здійснює свою владу над цією підопічною територією Нової Гвінеї через адміністративні пункти, розкидані в глибині острова. Кожен такий пункт складається з кількох будиночків і невеличкого аеродрому — утрамбованої смуги, на якій досить нерегулярно приземляються маленькі літаки. Очолюють такий пункт один-два офіцери австралійської поліції, яким підпорядковані полісмени з місцевого населення, а також загін носіїв. Обов'язок цих «адміністраторів» — запроваджувати закони білих людей і

стежити за тим, щоб тубільці неухильно додержували їх.

Почувши від нас про те, що ми прагнемо познайомитися з життям «незіпсутих» племен, начальник пункту в Кіунзі сказав:

— У такому разі вам треба дістатися до річки Номед. Цих людоджерів ми заарештували саме там. І там, до речі, живуть найпримітивніші племена Нової Гвінеї — біамі і джібусі. Відійшовши на кілька миль од тамтешнього аеродрому, ви знайдете тубільців, що зроду не бачили білої людини. Вони канібали, але закладаюся — ви ще ніколи не бачили таких добродушних і веселих хлопців. Вони твердять, що людське м'ясо смачніше за пташине чи свиняче. Щоправда, один з них — мій перекладач — заперечує це, але за все своє життя він з'їв тільки одну козаву бабусю!

Коли ми прийшли до адміністративного пункту на річці Номед, виявилось, що нам навіть не треба заглиблюватися в джунглі на пошуки племені біамі: людожери самі з'явилися в цьому селищі. Невеличка група воїнів з Уनावобі привела до фельдшера чоловіка на ім'я Содху. Останній, змучений, виснажений, насилу переставляв ноги. Він скаржився на те, що якийсь злостивець зурочив його, наслав йому причину.

Фельдшер оглянув Содху, але ніяких ознак серйозної хвороби не виявив — крім підозри на малярію. Він дав йому протималярійні таблетки. Той проковтнув їх і одразу виблював. Відтак ліг до ліжця на землю й сказав своїм товаришам:

— Сьогодні я помру.

Тихенько стогнучи, він попросив їх доглядати його дружину й дітей і знепритомнів. А за дві години, так і не розплющивши очей, сконав.

Друзі Содху сприйняли його смерть із стоїчним спокоєм. Чорна магія була для них незаперечним фактом людського існування. Повернувшись до свого селища, вони визначать, хто саме наслав на нього причину, і вб'ють чаклуна. Злостивцеві не уникнути помсти.

Воїни мовчки обклали тіло Содху довгими шматками кори, прив'язали його до жердини й понесли крізь джунглі до Уनावобі.

Всю цю сцену ми спостерігали в товаристві Берта Вурхе, голландського лінгвіста, який вивчає мови Нової Гвінеї (а їх на острові, до речі, не менше як 750).

Берт розповів нам, що тубільці живуть під постійною загрозою ворожих нападів, убивств і кривавої помсти. Тим-то кожен рід споруджує для себе єдиний будинок-фортецю, обираючи для нього звичайно верхівку горба, з якої добре видно довколишню місцевість.

В такому будинку мешкають душ по шістьдесят і більше. Чоловіки сплять у великому головному приміщенні, а жінки й діти — в бічних коридорах. За двері править важка дерев'яна хвіртка, яка зачиняється на ніч. А щоб увійти до будинку вдень, треба переступити через високий поріг — і нахилитися при цьому, бо вхід невисокий. Отже, нападникові дуже важко проникнути досередини.

За тиждень ми спостерігали в Уनावобі, як ховають Содху. Насилу протиснувшись крізь вхідний отвір, ми побачили в напівтемряві великого приміщення останки бідолахи на підстилці з кори. Сморід стояв нестерпний, але друзі небіжчика сиділи навпочіпки навколо трупа й раз у раз у знак пошани торкалися пальцями його, а потім власних грудей.

Це був тільки початок ритуалу. Ми вже знали, що через кілька днів тіло перенесуть на високий дерев'яний поміст і воно лежати там, аж доки сонце й негода зроблять своє діло. Коли ж залишаться самі кістки, їх зберуть у плетений кошик і повісять на стіні будинку поряд із кістками інших поважаних предків.

До кожного нового селища біамі ми наближалися вельми сторожко. Ми знали, що люди цього племені хоч і не відзначаються войовничою ворожістю до чужинців, але можуть напасти просто зі страху, підкоряючись первісному інстинкту.

Одного разу, підійшовши до селища, ми почули сигнали тривоги — безперервні різкі й пронизливі звуки, що нагадували пташиний клекіт. Придивившись, я побачив за деревами кількох насторожених тубільців.

Воїн-джібусі. Вамбукова прикраса в його носі — ознака мужності.

— Невже це я?

— Кварі! — гукнув я до них. — Друзі!

— Кварі! Кварі! — почулося у відповідь, і по паузі вони повільно рушили нам назустріч.

В руках у них були луки й стріли, голови прикрашали чорні пера казуарів. Чорне волосся масними кісками спадало на плечі. Під плетеним браслетом на руці в кожного був кістяний кинджал.

У мене майнула думка, що всі вони — навіть оті молоді хлопці, що сторожко пробираються крізь кущі слідом за дорослими воїнами — їли м'ясо забитих ворогів і ладні й зараз покусити його. Але воїни вже всміхалися, пропонували нам банани з кошика і простягали руки для заведеного в них вітання. Полягає воно в тому, що гостя беруть за руку й піднімають її до рівня плеча. Потім той, хто вітає, зводить очі й дивиться на небо з виразом страшенної нудьги на обличчі. І нарешті, цілком несподівано, висмикує свою руку й ляскає пальцями.

Кожен воїн прагнув узяти участь у цьому ритуалі, і незабаром наші пальці почорніли від суміші смальцю, попелу й глини, що вкриває руки й тіла всіх білі.

В своєму будинку жителі селища посадили нас на почесному місці — на задній веранді. Стіни її прикрашали свинячі щелепи — свідки бучних бенкетів. Наші господарі розташувалися довкола,

присівши навпочіпки. Майже всі жували листя бетеля й горіхи, присмачені вапном.

Попід стіною лежала їхня зброя — кам'яні кийки, луки й стріли, різні за формою й призначенням: довгі бамбукові, з широкими гострятьсями, що розщеплюються на гострі скалки в тілі дикої свині; з тризубцями — на птахів; зазублені дротики — для нападу на ворогів-сусідів.

Ми посиділи трохи, а потім вийшли й почали споруджувати свій табір. Тубільці з величезною цікавістю стежили за кожним нашим рухом. Такі процедури, як надування гумових матраців і чищення зубів, викликали в них невимовний подив. Вони обмацували нейлонові простирадла, проводили долонями по лезу сокир, зазирали в дзеркальця.

Ввечері на нашу честь було влаштовано «концерт». Загальну увагу відразу привернув головний танцівник — пишно убраний, стрункий воїн. На голові в нього була ціла споруда з білого папужого пір'я, а тіло було розмальоване візерунками, в яких сполучалися ясно-червоний, жовтий і чорний кольори. В руках він тримав довгий дерев'яний барабан, на який було напнуто шкіру пітона.

Воїни заспівали під гугняве тринькання тятив. Тоді танцівник почав повільно, монотонно бити в свій барабан і звиватися всім тілом; хвіст із висушених ракових

клешнів заторохтів у нього за спиною. Потім він закружляв, раз у раз підстрибуючи, мов птах.

Відтак до вистави приєдналися й жінки. Одна з них завела пісню, а решта хором підхопила її. Вони співали:

Понад річкою Гайяме
дівчина гуляє,
Вона слухає, самотня, як
дзюрчить вода,
А над нею птах джеркоче
у пальмовім листі...

Від Берта Вурхеве ми дізналися, що пісні аборигенів мають здебільшого романтичний зміст і головне в них — не сюжет, а настрій; ці пісні відзначаються високою поетичністю. В них завжди фігурують птахи — пояснюється це тим, що, за місцевими віруваннями, померлий чоловік обертається на птаха-носорога, а жінка — на райську пташку. Але це птиці-духи; їх ніхто не бачить.

Із загоном носіїв, який налічував то десять, то двадцять душ, ми вирушили далі на північ. Покручені стежки вели нас крізь джунглі від селища до селища, що лі-

Танцівник з барабаном.

Так лікують у джунглях Нової Гвінеї. Жінці болять голова, й до лоба їй прикладають вихоплену з вогнища гілку.

пилися на схилах гір. Назви цих селищ були напрочуд мелодійні: Сазікуріме, Сомабінка, Горігорі.

Три тижні ми провели в Телефоміні. Дерек збирав і препарував лікарські рослини. Наприкінці нашої подорожі в його колекції були вже ліки проти застуди, болю, ран, проносів — власне, проти всього, починаючи від мігрені й кінчаючи важкими пологами. Один засіб, проте, мав, здавалось, універсальне застосування: аби втамувати відчуття болю від травми чи недуги, тубільці штучно викликали біль в іншому місці. Я помітив, зокрема, що наші носії, втомившись, починали люто шмагати себе кропивою.

Мене цікавили професійні таємниці місцевих чаклунів. Касім, вождь селища Оксамін, погодився показати мені «будинок духів». З групою воїнів ми продиралися якийсь час крізь чагарі. На певній відстані від святині наш ескорт, однак, зупинився: наближатися до неї воїни боялися. Ми з вождем рушили далі й нарешті підійшли до ретельно замаскованої старої хижки.

Касім відчинив двері, зроблені із зв'язаних до купи різьблених деревин, і жестом запросив мене підійти й зазірнути досередини. Під дальньою стінкою лежали рядочком білі черепи. Колись це були вожді племені. Нині їхні духи захищали селище від нападу

ворогів та стихійного лиха. В таких «будинках духів» жерці посвячують юнаків у воїнів.

Якщо в селищі хтось помирає, жителі його завжди називають одну причину смерті: чаклунство. І відразу починають шукати чаклуна.

Знаходять його дуже просто. Тубільці вважають, що чаклун напихає тіло своєї жертви травою, але в такий спосіб, що трави не видно. Якщо труп розкладається повільно, це означає: смерть заподіяла жінка; якщо ж швидко, то винуваєць — чоловік. Визначивши стать чаклуна, вождь обходить своїх одноплемінників, поклавши на долоню роздвоєний на кінці «магічний жезл» (щось на зразок гілки, за допомогою якої жителі пустелі шукають воду). Жезл погойднується на долоні; коли ж він завмирає, селяни хапають людину, що в ту мить стоїть найближче до нього — та й по всьому!

* * *

...Подолавши за чотири місяці 600 миль, ми озиралися на пройдений шлях.

Дерек зібрав тридцять дев'ять зразків лікарських рослин. Якщо хоч одна з них виявиться справді ефективною, ми вважатимемо, що здобули успіх. Макс довів своє вміння долати будь-які гірські перешкоди. Я ж відбив на півці дивний спосіб життя людей, яким незабаром доведеться перейти з віку кам'яного у вік атомний...

Скорочений переклад з англійської.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

НОВЕ В ОПЕРНОМУ МИСТЕЦТВІ. У зв'язку із століттям Віденської опери видано розкішний альбом, присвячений цьому славетному ювілею. Автор тексту Александр Вітеш подав в альбомі дати народження нинішніх примадонн театру. Ображені співачки заявили, що вони оголосять страйк, коли Вітеш не спростує поданих ним дат. Неввчливий літератор, образившись, написав у газетах, що він і так зробив кожну із співачок на 5 років молодшою. Все-таки альбом вилучено з продажу й замінено іншим, де дати народження оперних дів відсутні.

ПРИНЦИПОВИЙ СУДДЯ. Суддя Джон Хіггінс з місцевості Гренд-Айленд (США, штат Небраска) надіслав самому собі повістку з вимогою заплатити штраф за те, що його собака бігав по вулиці без намордника. Суддя Хіггінс оштрафував порушника Хіггінса на 25 доларів.

АКТУАЛЬНИЙ СИГНАЛ. Нью-Йоркський фабрикант телефонів Тед Ленсбері заробив чималий капітал, продаючи телефонні апарати, в яких дзвінок замінено іншими звуками, наприклад, шумом водопаду Ніагара, церковним дзвоном, цоканням копит, виттям гієни, сиреною пароплава тощо. Останнім часом телефони «дзвонять» словами популярної пісні «Завтра буде краще» — у виконанні імітатора голосу президента Ніксона.

НАРЕШТІ! 79-літній мешканець Туріна Джованні Пецці одержав офіційне повідомлення, що йому присвоєно військове звання сержанта. Клопотання про присвоєння Пецці цього звання подав до військового міністерства його командир ще в 1914 році.

ПОЖЕЖІ

Одна з найстрашніших театральних пожеж сталася майже три віки тому в Королівському театрі Копенгагена. Це було в червні 1689 року. Згорів не тільки театр, а й розташований поряд королівський палац, в якому містилося чимало чудових творів мистецтва. Внаслідок пожежі загинуло 290 чоловік, ще 70 чоловік померли пізніше від тяжких опіків.

Зберігся докладний опис цієї пожежі. Театр у Копенгагені був побудований з дерева, а всередині оздоблений віттям ялівцю. У залі висіла велика кількість газових ламп — до того ж у паперових абажурах.

Дев'ятнадцятого червня відбувалася прем'єра чергової опери. Наприкінці першого акту на сцену виїхав сам бог Марс в оточенні, висловлюючися сучасною термінологією, паліїв війни — дияволів, котрі тримали в руках смолоскипи й стріляли ракетами, звичайно, не балістичними, а піротехнічними. Та й цього виявилася досить, щоб негайно спалахнуло вищезгадане ялівцеве віття, а від нього загорілися декорації та дерев'яні стіни. Через кілька секунд вже палав увесь театр. У залі зчинилася паніка, виходи було заблоковано натовпом, внаслідок чого і сталися ті майже три сотні жертв.

За даними польського дослідника Р. Будзяновського, досі було зареєстровано понад 1200 великих пожеж у театрах. У понад половини випадків вони кінчалися повним знищенням театру, і майже кожна приносила з собою людські жертви. Лише за останні 15 років XIX сторіччя в театральних пожежах загинуло 4750 чоловік. Розвиток протипожежної справи дав змогу значно зменшити цю цифру в XX сторіччі: так, за тридцять років до 1930-го включно під час подібних пожеж загинуло близько 2500 чоловік. Найбільші пожежі сталися в Чикаго (1903 р. — 600 жертв), у Глівіцах (1919 р. — 72 жертви), у Мадриді (1928 р. — 270 жертв) й привели до численних людських жертв.

Однією з найстрашніших була пожежа, яка сталася у славнозвісному віденському Рінгтеатрі 1881 року.

Історія цього театру та його по-

Пожежники борються з вогнем, що охопив театр «Такарацуна» в Токіо.

жежі така: збудований він був у 1873 році. З самого початку його власник, якийсь фон Гостер, мав клопіт з віденським магістратом, котрий не хотів затверджувати проекту будови. Міські архітектори вказували на недостатність та незручність входів і виходів. Так, для того, щоб увійти до партеру, треба було спочатку піднятися сходами на другий поверх, в той час як міркування безпеки завжди диктували розташування партеру на першому поверсі. Та проект все ж таки було затверджено — театр збудували, розкішно прикрасили й відкрили.

Перші вісім років усе було добре. Та одного вечора спалахнула декорація. Працівники сцени намагалися погасити їх, але самі стали жертвами вогню: декорації можна було скинути на підлогу, тільки видершись під саму стелю по вузькій драбинці. Декоратори спромоглися вилізти на неї, але спуститися вниз уже не встигли.

Пожежа сталася під час спектаклю, коли декорації загорілися від одного з прожекторів. Вогонь швидко перекинувся в партер. Зчинилася паніка, люди збожеволіли від жаху. Дехто врятувався, кидаючися з вікон на брезенти, що їх тримали пожежники. Однак 600 чоловік загинуло, а ще більше було поранених і покалічених.

Катастрофа в Рінгтеатрі примусила серйозніше поставитися до правил театральної протипожежної охорони. Нині список запобіжних заходів налічує понад 50 друкованих сторінок. Особливу увагу приділено проблемі швидкої евакуації глядачів.

Проте всі розроблені приписи нічого не варті, якщо їх не дотримувати з усією суворістю та педантичністю. Прикладом трагічних наслідків легковажного ставлення до протипожежних правил може правити порівняно недавня катастрофа в женецькому Великому театрі (1951 р.). На щастя, вона обійшлася без людських

В ТЕАТРАХ

жертв, бо сталася під час репетиції. Однак приміщення театру згоріло майже цілком.

Під час третьої дії опери «Валькірія» на сцені було запалено бенгальський вогонь. Та про це заздалегідь не попередили пожежну охорону, адміністрація також не вжила ніяких запобіжних заходів, і тільки-но загорілися вогні, як одразу ж зайнявся реквізит.

Через три хвилини в театрі з'явилися пожежники, викликані автоматичним сигналізатором. Проте і цих трьох хвилин виявилася досить, аби вогонь встиг охопити всю сцену і конструкції над нею. Було опущено залізну протипожежну завісу, котра існує в кожному театрі, але й вона не зупинила вогню, бо спалахнули дерев'яні конструкції, на яких ця завіса трималася.

Боротьба проти вогню привела до винайдення деяких дотепних механізмів, що починають автоматично гасити пожежу, тільки-но вона почнеться. Випадок із залізною завісою в Женецькій опері примусив змінити конструкцію цього запобіжного заходу. Останнім часом деякі театри устатковані водянними завісами, котрі дають більший ефект, ніж залізні.

Словом, технічна думка пильно працювала й продовжує працювати над проблемами уникнення пожежної небезпеки в театрах.

Горить віденський Рінгтеатр.

АВСТРІЯ

Художній керівник щорічних «Зальцбургських фестивалів» Оскар Фріц Шу організував «Вуличний театр», сцена якого змонтована на платформі вагону. Вистави театру відбуватимуться просто неба, на міських площах участь у них братимуть кращі актори — учасники фестивалів.

«Наші фестивалі, — сказав Шу, — перетворилися на вистави для вибраної публіки, але починалися вони багато десятиліть тому як народні видовища. Час відновити давню традицію!»

ГРЕЦІЯ

Спеціальний «Театральний комітет», заснований урядом «чорних полковників», продовжує «чистку» грецького театрального мистецтва. З репертуару афінського Національного театру вилучено одну з найкращих його вистав — «Електру» Евріпіда. Причина: оформлення вистави і костюми акторів мають «слов'янські риси»...

Навіть близька до фашистської хунти газета «Елефтерос носмос» висловила подив з приводу рішення, зауваживши, що його «важко зрозуміти».

ІРЛАНДІЯ

Рукописна спадщина видатного прогресивного письменника Шона О'Кейсі вивезена до Сполучених Штатів: її придбала на аукціоні бібліотека «Нью-Йорк лайбрері». Громадськість Ірландії марно добивалася від уряду, щоб він заборонив

ПЛАСТИЧНІ ОБРАЗИ ЕПОХИ

«Події нашого часу, величні ідеї, якими нині живе людство, я намагаюся відтворити в пластичних образах, головним чином — у скульптурних портретах тих, хто уособлює нашу епоху», — так характеризує свою творчість відомий німецький скульптор Гельмут Браун.

Митець створив скульптурні портрети Карла Маркса і Фрідріха Енгельса, а також наших сучасників — борців-антифашистів, учених, звичайних німецьких робітників. «Я завжди шукаю людей, — пояснює Гельмут Браун, — які б репрезентували різні верстви суспільства й різні людські професії. А щоб створювати їхні образи, треба знати людей взагалі».

Г. Браун бере активну участь у громадському житті, у діяльності місцевих органів влади в окрузі Ерфурт, де він постійно живе і працює. Для кожного, хто цікавиться роботою скульптора, його ательє завжди відкрите. Гельмут Браун розповідає, що він часто запрошує до себе не тільки мистецтвознавців, а й партійних працівників, робітників, студентів, щоб показати ескізи нових робіт, почути думку про них.

Кілька років тому митець звернувся до нової теми — спорт і спортсмени. Він уже створив кілька пластичних портретів ушляхетнених німецьких легкоатлетів. А нині працює над великою скульптурною групою, яка має прикрасити новий стадіон в Ерфурті.

Про Гельмута Брауна можна з певністю сказати, що він прагне добре знати людей — головний об'єкт його творчості, розуміти їхні інтереси і прагнення. Митець не залишається в стінах свого ательє, а шукає безпосередніх зв'язків з життям, з людьми, з дійсністю.

Карл Маркс. Скульптура Г. Брауна.

НА ЕКРАНИ— УРОКИ ІСТОРІЇ

повів терором, поліція відкрила вогонь, п'ятеро демонстрантів було вбито. Ця подія сколихнула весь шведський робітничий клас, рух протесту охопив усю країну, але незабаром соціалісти відмовилися від спільних дій, і це зірвало дальші організовані дії пролетаріату.

Цим подіям 1931 року й присвяче-

Кадр з фільму «Адален-31».

На початку 30-х років Адален, на півночі Швеції, зазнав усіх страхіть економічної кризи, що вибухла тоді в усіх капіталістичних країнах. Закрилися майже всі великі деревообробні заводи. Голод прийшов у робітничі оселі. Але шведський пролетаріат виявив велику стійкість і згуртованість. Сформувався єдиний фронт комуністів, соціалістів і профспілок. Робітники рішуче виступили проти зниження заробітної плати, проти штрейкбрехерів. А 14 травня 1931 року робітничий клас Адалена влаштував грандіозну демонстрацію. Люди вийшли на вулиці міста з вимогами не лише економічного, а й політичного характеру. Шведський уряд від-

ний фільм молодого шведського режисера Бо Відерберга. Митець розшукав рідкісні кінодокументи, численні знімки. Як пише газета «Ню даг», ці документи, в поєднанні з політично загостреним і надзвичайно емоційним дикторським текстом, надають фільму великого повчального значення. Газета нагадує, що саме через відмову правих лідерів шведської соціал-демократії від єдиних дій з комуністами, — через відсутність єдиного фронту, — робітничий клас Швеції так часто виявляється безсилим перед буржуазією. «Фільм Бо Відерберга, — пише «Ню даг», — це не тільки сторінка історії, це важливий урок для нашого сьогодення».

«ТОСТ» НА ЧЕСТЬ 25-РІЧЧЯ

До 25-річчя Народної Польщі кінематографісти країни підготували повнометражну документальну стрічку

«Тост». Це кіноогляд, який знайомить глядачів з Польщею та її людьми.

Ось що розповідає про цей фільм режисер-постановник Ян Ломницький:

— Нам треба було зробити фільм про життя нашої Вітчизни за останні двадцять п'ять років. Це складне і дуже відповідальне завдання. Ми здебільшого шукали людей, про яких, може, й не згадують в офіційних до-

нів вивезення спадщини О'Кейсі за океан. Однак ірландські урядовці послалися на фінансові труднощі. Як пише дублінська газета «Уорнерс войс», ця ганебна історія пояснюється передусім «ворожим ставленням властей до Шона О'Кейсі...»

ІТАЛІЯ

Як уже повідомлялося, видатний італійський режисер Вітторіо Де Сіка знімає італіо-радянський фільм «Соняшники», головні ролі в якому виконуватимуть актори Софія Лорен і Марчелло Мاستроянні.

Нещодавно італійська преса повідомила, що незабаром Де Сіка виступить у новому фільмі, цього разу як актор. Він гратиме у фільмі італійського режисера Лючіано Лючіньяні «13».

Після п'ятнадцятирічної перерви повернулася до праці в кіно одна з найпопулярніших італійських акторок Лючія Бозе. Вона вже виступила в епізодичній ролі у фільмі Фелліні «Сатиринон». Зараз акторка знімається в англо-американо-італійському фільмі «Зима на Майорці» — в ролі письменниці Жорж Санд. Роль Шопена в цій стрічці грає англійський кіноактор Крістофер Сандфорд.

Лючія Бозе, кінокар'єра якої почалася в 1947 році, здобула велику популярність участю у фільмах Де Сантиса «Немає миру під олівами», «Рим об одинадцятій годині». В 1954 р. вона знялася у фільмі «Смерть велосипедиста» Бардема, який з величезним успіхом обійшов екрани всіх країн світу.

Лючія Бозе у фільмі «Смерть велосипедиста».

Клаудія Кардінале та Катрін Спаак виконують головні ролі в комедії «Можливо, навіть імовірно», яку знімає

італійський кінорежисер Марчелло Фондата.

Це історія двох подруг — простих дівчат, телефоністки та манікюрниці.

Клаудія Кардінале та Катрін Спаак у фільмі Марчелло Фондата.

НДР

Гострим проблемам сучасної західнонімецької дійсності присвячена нова п'єса Альфреда Любке «Вечірня компанія», яку автор — відомий театральний режисер — сам поставив у драматичному театрі міста Баутцен. У цьому творі йдеться про гітлерівського злочинця, колишнього есесівця, який нині очолює великий хімічний концерн у ФРН. Коли вбивцю нарешті, під тиском громадськості, віддають під суд, західнонімецька юстиція намагається реабілітувати його.

Газета «Берлінер цайтунг» зазначає, що цей твір ґрунтується на справжніх подіях, які нещодавно мали місце у ФРН.

ПОЛЬЩА

«63 дні» — так називається створений за архівними матеріалами і документами фільм режисера Романа Віонченка, присвячений Варшавському повстанню.

«Ця стрічка, — каже автор, — звичайно, не може відтворити повністю картину повстання. Але я прагнув показати в ній героїзм і трагедію Варшави».

В архіві варшавської Студії документальних фільмів протягом багатьох років збирали кінодокументи з часів повстання. Велика кількість таких документів була знайдена в руїнах під час відбудови столиці, деякі кінострічки передані до студії приватними особами.

Понад тисячу книжок і брошур, виданих нелегально в роки другої світової війни польським рухом Опору, розшукав і описав керівник відділу бібліографії Інституту історії Польської Академії наук доцент В. Хойнацький.

Видання надзвичайно різноманітні за тематикою. Крім книжок суто політичного чи військового характеру, видавалися також твори художньої літератури, підручники, наукові та навчово-популярні праці.

кументах, але доля яких яскраво ілюструє зміни в житті Польщі.

Як пише журнал «Польський огляд», «сучасна Польща у кінострічці Ломницького — це перш за все велична панорама промислових підприємств і будов, панорама яскрава

й динамічна. Автору пощастило уникнути сухої реєстрації подій. Прекрасний текст фільму сповнений справжнього людського хвилювання і законної гордості за успіхи, що їх досяг польський народ за минуле 25-річчя».

«ГАРТОВАНІ У ВОГНІ»

та Людвіг Ріхтер (НДР) зібрали понад два десятки кращих оповідань словацьких письменників про незбутню подію в історії Чехословаччини — Словацьке національне повстан-

Ілюстрація до книги «Гартовані у вогні».

Це видання готувалося водночас у Чехословаччині й Німецькій Демократичній Республіці, у двох видавництвах — братіславському й берлінському. Упорядники книги — Ян Медвед (Словацьчина), Аннеліз Гладров

ня 1944 року. Так виникла книга «Гартовані у вогні» обсягом понад 600 сторінок, з численними ілюстраціями. До речі, ці ілюстрації — переважно дереворити — також створені художниками обох країн.

РОЗПОВІДАЄ АНДРАШ КОВАЧ

Режисер Андраш Ковач належить до відомих кінорежисерів Угорщини. Його фільм «Холодні дні» здобув популярність у багатьох країнах.

Нещодавно режисер розпочав працю над новою кінострічкою «Естафета», герої якої — молоді люди. А. Ковач розповідає про свій фільм: «Одне покоління завжди приходить на зміну іншому — такий

закон життя. Але це процес не раптовий, а поступовий і часом дуже складний. Так буває, наприклад, у бігунів, коли молодий і старший біжать поруч, але перед фінішем один виривається вперед — і перемагає. Саме про цей важливий етап, але не в спорті, а в житті, мені і хотілося поговорити в своєму фільмі».

Я вважаю, що молоде покоління перш за все повинно мати почуття відповідальності. Порушення цього правила може інколи призвести до негативних наслідків.

Аналітичний підхід до нашої дійсності, до проблем, що народжуються в новому соціалістичному суспільстві в процесі його розвитку, — ось голов-

Кадр з фільму «Холодні дні».

ні напрямки сьогоdnішнього кінематографа Угорщини. Розвиток господарства, науки і культури, політичного і суспільного життя Угорщини породжує нові явища, нові взаємини між людьми. Водночас зростає від-

повідальність кожної людини перед своєю батьківщиною. Ми, кіномитці, намагаємося показати саме ці явища. І саме в служінні прогресу нашого суспільства полягає головне завдання угорського кіномистецтва».

«ПОЛІТИЧНИЙ ШАНСОНЬЄ»

У Західній Німеччині Франца-Йозефа Дегенгардта називають тепер «шансоньє № 1», популярність

Виступає Франц-Йозеф Дегенгардт.

його просто неймовірна. Концертні зали, в яких він виступає, завжди переповнені, а квитки на його концерти не можна дістати.

А почав виступати Франц-Йозеф Дегенгардт лише кілька років тому. Пісні, які він спершу виконував (тексти він пише сам), були вже й тоді гостро критичні, та співак спрямовував їх переважно проти дрібного міщанства, проти обивателів. Звичайно, Дегенгардт одночасно торкався й соціальних проблем, але, тавруючи щось негативне, зле в житті західнонімецького суспільства, не вдавався до роздумів про коріння негативних явищ. І виходило, що, власне, популярний співак нічим не загрожуює «спокою й порядку», як висловлюються в Західній Німеччині.

Але ось із зростанням популярності Франца-Йозефа Дегенгардта його нові пісні набували й зовсім нового змісту. Вогонь своєї пісенної сатири співак почав спрямовувати не лише проти дрібного обивателя, а й проти поліцейського чиновника і фабриканта, проти псевдодемократичного партійного лідера і прихованого нациста. В репертуарі Дегенгардта з'явилися гострі пісні про тяжку долю іноземних робітників у ФРН, про боннських мілітаристів, про війну у В'єтнамі. Співак став «політичним шансоньє».

Пісні Дегенгардта завоювали собі право на самостійне існування як явище літературне. Велике гамбурзьке видавництво «Ровольт-ферлаг» випустило збірку пісень Франца-Йозефа Дегенгардта масовим тиражем.

США

Минуло вже чимало часу, відколи відомий автор і режисер Генрі Фонда закінчив роботу над своїм фільмом «Америка індіанців», але всі прокатні контори в США й досі відмовляються демонструвати його. Пояснюється це тим, що цей художньо-документальний фільм розповідає про систематичне винищення індіанців і про нинішнє трагічне становище цих корінних жителів американського континенту. Новий фільм мала змогу побачити досі лише невелика кількість журналістів та кінокритиків.

У Сполучених Штатах Америки зніматимуться водночас два фільми про життя й артистичну кар'єру відомої французької актриси Сари Бернар (1844—1923). Один з цих фільмів знімається за твором К. О. Штіллер «Мадам Сара», другий — за сценарієм, в основу якого покладено біографію актриси та її листування. Роль Сари Бернар в обох фільмах виконуватиме лауреатка цьогорічної премії «Оскара» Барбара Стрейзанд.

Барбара Стрейзанд.

УГОРЩИНА

Угорські драматурги дедалі частіше звертаються до жанру документальної драми.

Першим угорським твором у цьому жанрі була п'єса молодого журналіста Лайоша Х. Барті «Крик», поставлена в 1967 році на сцені філіалу Національного театру.

Відтоді з'явилося багато нових драматичних творів, присвячених проблемам сучасного життя країни. Серед них драма-репортаж «На карті не позначено» відомого драматурга і прозаїка Йозефа Дарваша, п'єса Шарольти Раффаї «Сама я». Як зазначає угорська критика, п'єси Шарольти Раффаї «мають велике виховне значення і свідчать про самотутній талант письменниці».

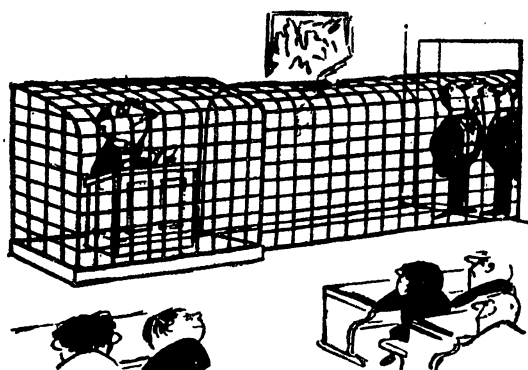

ДОВІДНИК ГРАФОМАНА

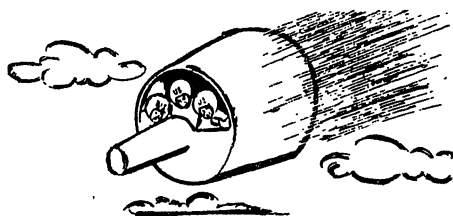
РОЗДІЛИ З КНИГИ

Як вибрати назву

Гарна назва — то, щонайменше, вже половина успіху твору. Ми знаємо небагато справді цікавих книжок, а от гарних назв — скільки завгодно. Назва на відміну від самої книжки повинна щось обіцяти. Не розумію тих авторів-початківців, котрі не хочуть витратити час, аби вигадати влучну назву, а марнують його на писання поганих творів. Назва, в принципі, повинна мати зв'язок із твором, проте це не обов'язково. Гарна назва пасує кожному творові.

— А це клас для важковиховуваних дітей.

— Скоро знову почнеться небезпечна їзда!

Як і кому присвятити книжку

У давні часи існував звичай присвячувати літературні твори королівським особам. Але одразу ж з ліквідацією монархії наступає, так би мовити, децентралізація присвяти. Замість далеких королів і королев твори почали присвячувати комусь більш близькому.

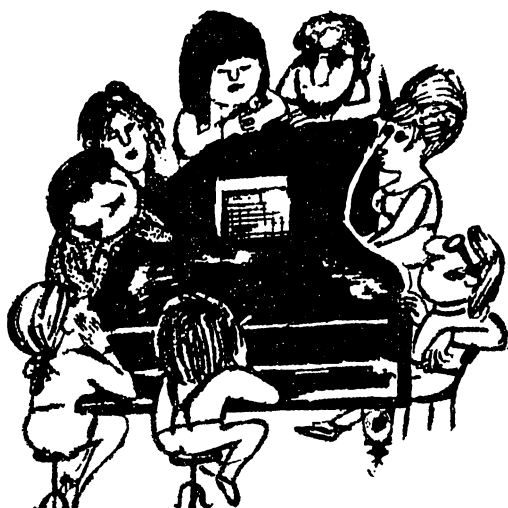
Головні засади присвячення такі:

1. Одна з двох осіб, а саме автор, що присвячує, чи особа, котрій твір присвячений, повинна бути широко відома.
2. Перш ніж обрати адресата присвяти, автор мусить вирішити, чого саме він хоче досягти своїм присвяченням.

Як написати передмову

Якщо передмову пише сам автор, він повинен скористатися з цієї нагоди, щоб показати себе читачеві в найпривабливішому світлі. Існує два методи: наступальний і оборонний.

Наступальний метод полягає в тому, щоб показати себе людиною сильною, позбавленою будь-яких комплексів і вад, сповненою оптимізму, мужності, відваги, самовідданості. З недвозначних натяків, розсипаних у передмові, читач має зрозуміти, що все описане в творі пережив сам автор і

У музичному товаристві.

що у трьох грубесних томах, котрі нині публікуються, міститься тільки незначна частина пережитого. Рішення написати цей твір автор прийняв після довгих благань своїх приятелів і читачів, спонукуваний високим почуттям свідомості й громадянської відповідальності, що не дозволили йому залишити особистою справою таку захоплюючу й повчальну історію. Наступальний метод застосовується в творах молодіжних, на військову тему і в творах для дівчат — з метою викликати захват, заздрощі й обожнювання.

Другий, оборонний, метод полягає у зображенні своєї особи як людини слабкої, нежиттєздатної, позбавленої віри, надії, щастя. З недвозначних натяків, розкиданих у передмові, читач повинен зрозуміти, що все, описане в творі, пережив сам автор. Він не мав наміру написати цей твір, та книга написалася якось мимоволі, можливо, для перестороги іншим, можливо, як попередження епосі, в котрій ми живемо, як авторський заповіт, що, напевне, не побачить світу за його (автора) короткого життя, коли взагалі йому коли-небудь судилося вийти. Оборонний метод застосовується в творах психологічних, творах з підтекстом, а також в антитворах. І знову ж таки з метою збудження у читача захвату, заздрощів і обожнювання.

Як написати роман

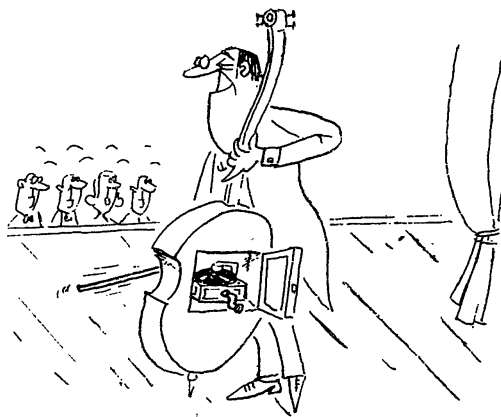
Щоб написати роман, треба:

1. Мати в своєму розпорядженні досить вільного часу, бо з усіх жанрів письменства роман вимагає найбільшої витрати часу.

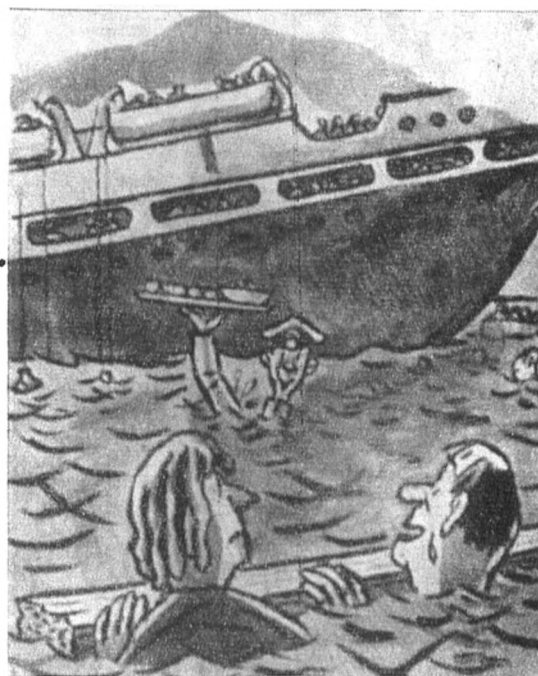
2. Мати відповідну кількість паперу, щоб уникнути можливих пауз у писанні.

Ліміт часу залежить від того, як швидко ми пишемо. Але підраховано, що в середньому на писання тритомного роману потрібно не менше, як два місяці й два тижні. Накинемо ще сюди від тижня до десяти днів на непередбачені перерви (хвороба, приїзд родичів, відрядження, нарешті, робота, бо ви ж десь працюєте, поки ще не вибилися на самостійний письменницький хліб), отже, на остаточне написання тритомного роману на 1500 сторінок виділяємо близько трьох місяців.

Подібні розрахунки дійсні при писанні модерного роману. Кількість потрібного паперу залежить від того, чи пишемо ми від руки, чи на машинці. Попереджаємо також, що треба мати певний запас паперу, зважаючи на так званий творчий застій, неміч, провали, коли шматуються цілі, готові вже розділи.

Без слів.

Обслуговування на високому рівні.

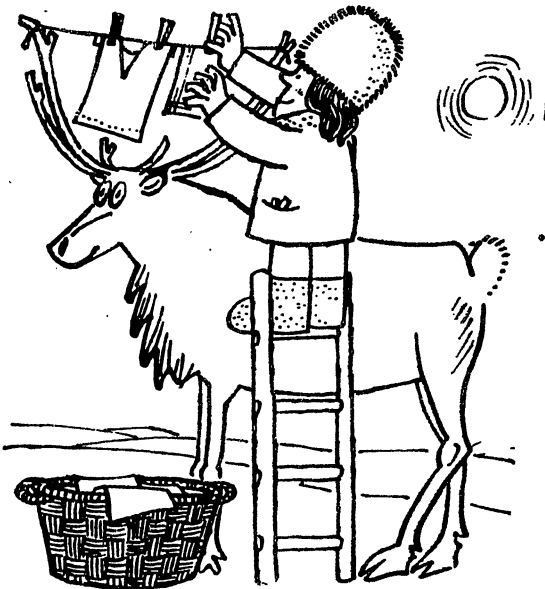

Розійшлися...

Як написати драму

Без слів.

Олень — також друг людини.

Без слів.

Якщо нам бракує часу й паперу для написання роману або збірки оповідань, а одне оповідання чи вірш не тішать нашого творчого гонору, беремося до написання чогось проміжного, тобто драми. Драма, загалом, пишеться так само, як і роман, з тією лише різницею, що описи ми адресуємо до режисера і акторів. Не забуваймо також про обов'язкові для театру правила безпеки й гігієни праці, які передбачають через кожну годину (максимально!) робити десятихвилинний відпочинок для акторів і публіки. В цілому ж драма не повинна тривати більше п'яти годин.

Щоб звільнити директора театру і режисера від читання всього твору, обов'язково вміщуємо повний перелік осіб і живого інвентаря, котрі беруть участь у драмі. Коли ж нам щастить рознюхати атмосферу й з'ясувати, що панують у театрі, якому ми збираємося запропонувати п'єсу, використовуємо цю інформацію і робимо відповідні переробки в п'єсі. Тоді наші шанси значно зростають. Так, приміром, уподібнюємо головну героїню нашого твору до прими цього театру. Те саме робимо й з чоловічими персонажами. Коли ж директор надає перевагу творам модерним, а наша п'єса історична, переносимо дію з епохи Владислава Локотка у наші часи, скорочуємо вісімдесят дійових осіб, залишивши тільки дві. Після написання драми робимо домашню репетицію. Самі участі в читанні не беремо, аби мати змогу простежити за реакцією присутніх. Коли їхні обличчя похмурі, це означає, що наша п'єса близька до класичної трагедії або до сучасного фарсу. Якщо домашні сміються, — наша п'єса схожа на класичний фарс або на сучасну трагедію. Якщо натомість на обличчях домашніх не помічаємо нічого, лише час від часу чуємо позіхання, це означає, що написано комедію (класичну чи сучасну), або ж наша рідня не дуже інтелігентна.

Як писати вірші

Віршування дає нам три можливості:

- стати поетом зрозумілим,
- поетом зарозумілим,
- дитячим поетом.

Зважившись на писання зарозумілих віршів, спочатку подибуємо значні труднощі: щоразу переходимо на зрозумілу мову. Але з часом, набравшись досвіду, ми вже

не припускаємося тих помилок. Майстерно уникаємо всіляких порівнянь нашої творчості з так званою загальною оцінкою. З цією метою добираємо собі невелику групу шанувальників обох статей, котрих, коли вони до цього вже будуть готові, втаємничуємо в особливості нашої творчості. Втаємничення краще здійснювати взимку чи навесні, коли людському організмові бракує вітамінів.

Писання дитячих віршів не потребує особливої вимогливості до себе. На відміну від дорослих, дитина цікавиться насамперед не змістом вірша, а мораллю, що випливає з нього.

З метою якнайдоцільнішого використання поезії творцями зрозумілих, зарозумілих і дитячих віршів мусимо висловити кілька пересторог:

а) Натхнення до написання віршів може прийти в різних місцях і за різних життєвих обставин, отож треба пильнувати вдень і вночі, аби не прогавити його.

б) Писання віршів подекуди виправляє фінансове становище, але не в змозі вирішити всі життєві проблеми.

в) Зрозумілі вірші слід писати, користуючись звичайним правописом, зарозумілі — фразеологічним словником, дитячі — вже написаними раніше віршами для дітей.

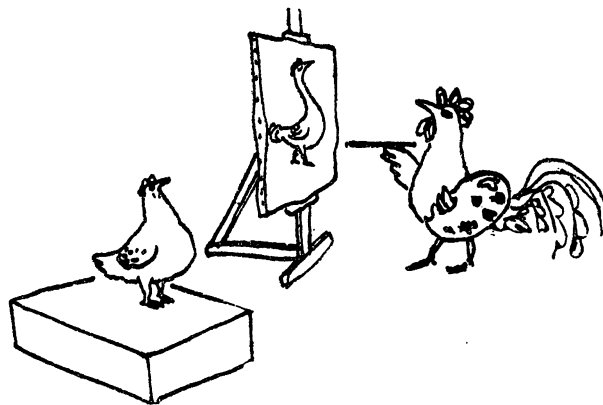
Як написати листа до редакції з пропозицією видати твір

Коли пишемо листа до редакції, слід пам'ятати, що короткого листа, на відміну від грубесного твору, прочитає кожний. Важко вигадати краще заохочення до читання твору, аніж гарно складений лист. Існує кілька категорій листів до редакції:

1. Лист по суті (найменш розповсюджений) подає коротку інформацію про автора та основні джерела, використані при написанні твору.

2. Супроводжувальний лист (досить популярний) містить середнього обсягу інформацію про автора та особисті рекомендації людей, що вже читали твір і висловились про нього схвально (коло цих людей має бути досить широке), про що свідчать два офіційні підписи й печатка.

3. Лист хвалебний (досить популярний) містить коротку інформацію про автора і якомога ширшу інформацію про редакцію, куди звертаємося з рукописом. Ця інформація повинна запевнити, що: а) вже

В уяві художника...

Без слів.

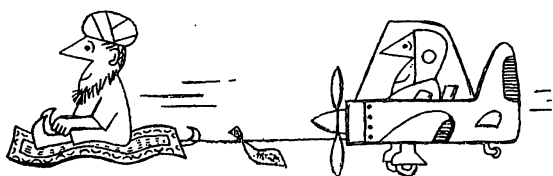
— Він особа дуже інтелектуальна, працює виключно головою!

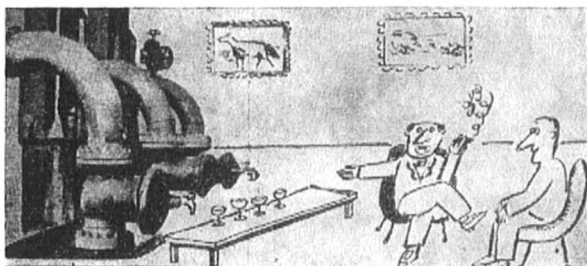
Випадок з футбольним суддею.

Без слів.

Без слів.

— Прощу — горілка, коньяк?

стало сімейною традицією звертатися із своїми творами до цієї редакції, б) редакція має велику популярність не тільки в родині, але і в усьому будинку та районі — на відміну від інших (підкреслити), відомих своєю несолідністю, браком смаку тощо.

4. Лист із натаком (досить популярний), позбавлений інформації про автора, проте містить низку недвозначних натаків, котрі свідчать, що: а) авторові в цілому відомі редакційні порядки, які ґрунтуються на круговій поруці, кумівстві і т. ін., б) автор близький до деяких високих осіб і високих організацій.

5. Лист самокритичний (досить популярний), де автор, надсилаючи свій твір, інформує й водночас застерігає редакцію, ніби зовсім не претендує на друк, ба навіть відповідь, отже й не варто редакції себе турбувати.

6. Лист діловий (досить популярний), в котрому автор, разом із докладною адресою, просить гонорар за свій твір переслати поштою.

Як читати відповідь редакції

Читання листів з відповідями редакцій вимагає не меншої майстерності, ніж складання листів до редакцій.

Першою ознакою рішення редакції є довжина листа. Короткий лист, як правило, то добрий знак: твір прийняли. Лист довгий — навпаки. Редакційну відповідь найкраще читати від останнього речення, так званого висновку. Якщо починається він словами «Маємо надію...», не читаймо далі, а повертаймося до початку листа. Знайомлячись із наведеними у першій частині листа позитивними сторонами нашого твору, ми тим самим вгамовуємо гіркоту поразки, що чекає нас у недочитаному до кінця висновку. Коли ж лист з редакції озброєний ще трьома рецензіями, це означає, що наш «лист з натаком» справив враження. Нарешті, якщо в редакційному листі чи рецензіях зустрічаємо такі слова або звороти: «профіль», «наш читач», «інші видавництва», «стилістика», «радімо», «можливо», «з найкращими намірами», «сподіваємося», «спільність», «нетипово», «працювати», «смак» — це означає, що твір до друку не прийнято.

З польської переклав
Юрій ХОРУНЖИЙ

ЕПІТАФІЯ ПЕСИМІСТУ

Він задоволений помер
Із думкою такою,
Що песимізм його тепер
Грунт має під собою.

ФУТБОЛІСТУ

Переступивши вічності поріг,
Тут той лежить, хто всидіти не міг.

ТОВСТУНУ

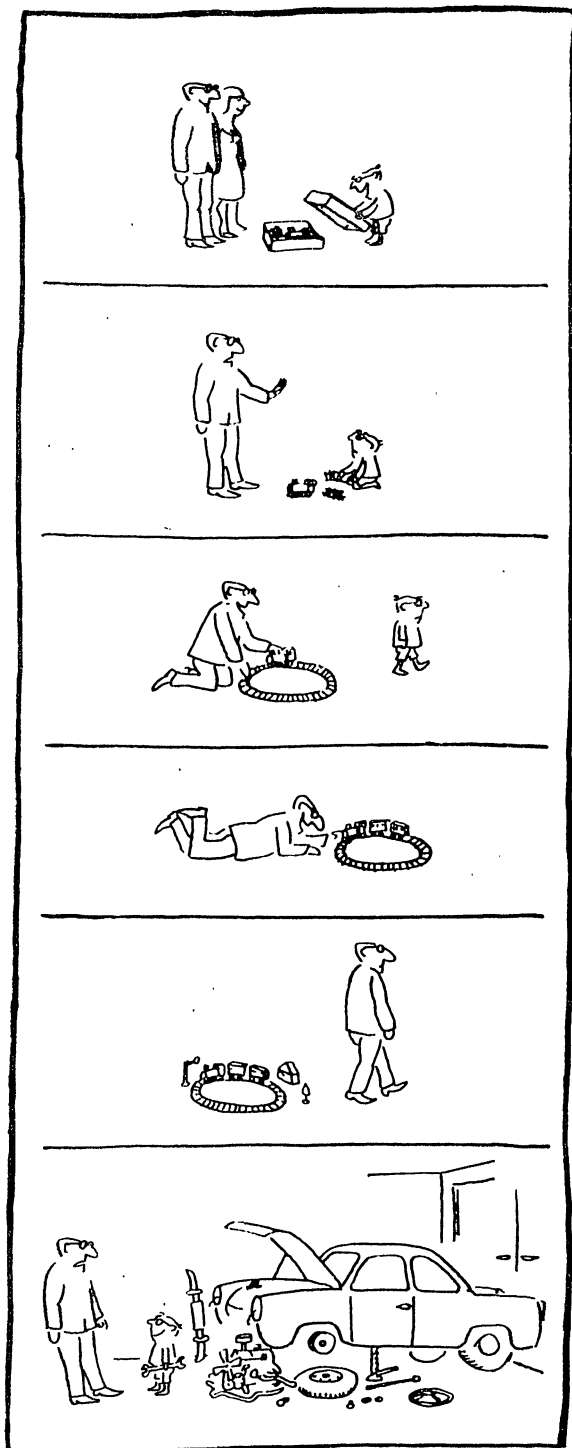
Стару молитву
Трохи порушу:
Помилуй, боже,
Цю грішну тушу.

ПОЕТУ

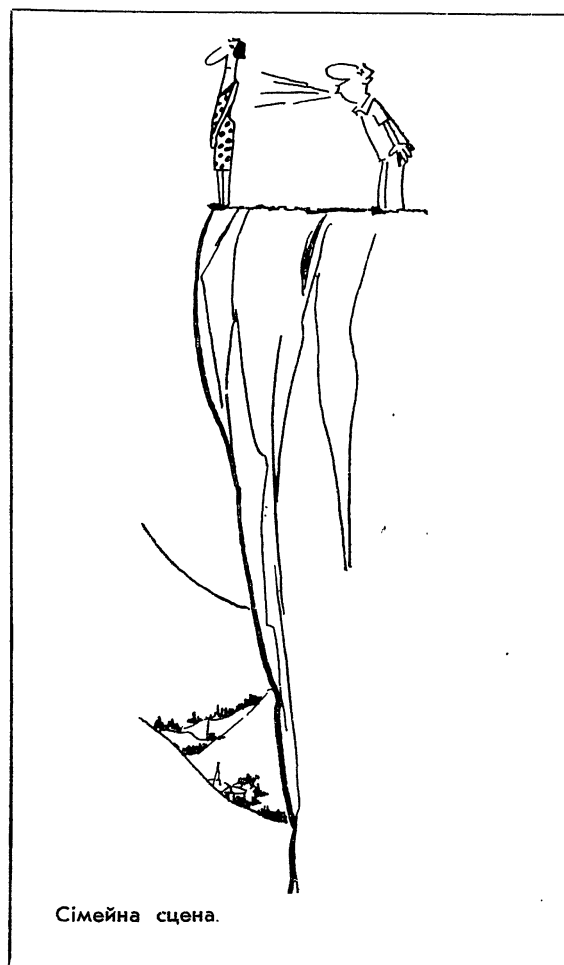
Критиками вбитий при житті,
Інші він пішов шукать путі.

КОХАННЯ ДО КІНЦЯ... РОКУ

Давав у грудні милій клятви вічні,
А забуде він її хіба що в січні.

Поки батько збирає нову іграшку для сина...

Сімейна сцена.

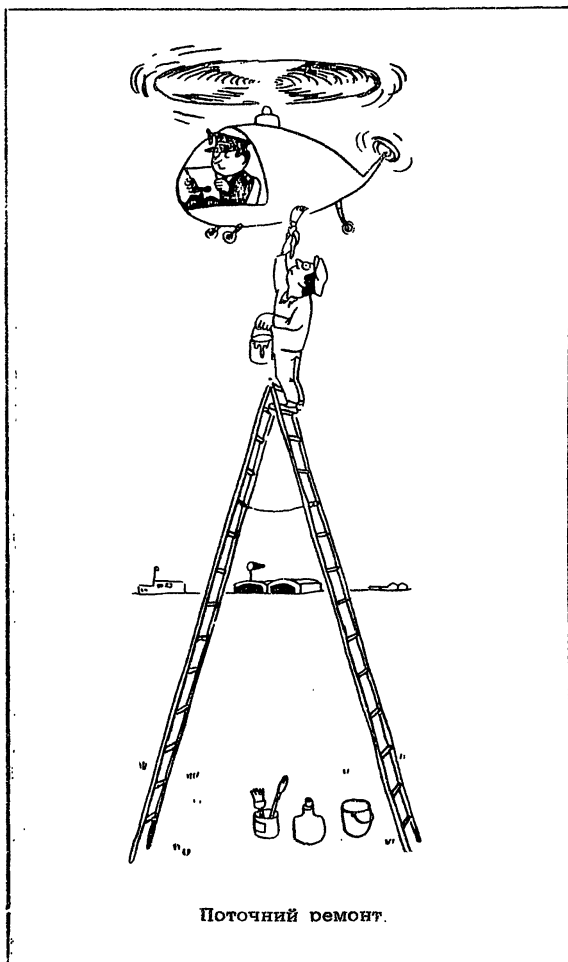
ГАНСГЕОРГ ШТЕНГЕЛЬ

ОБЕРЕЖНІСТЬ

Метеоролога він стрів і мав нагоду
Спитать його про завтрашню погоду.
Але спитав лиш, щоб уникнуть зла:
— Яка погода вчора в нас була?

ПОЗА

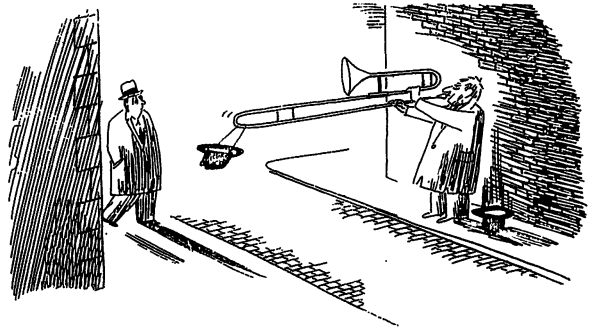
Не дуже вірте ввічливим словам,
Також не дуже довіряйте позі.
Як чемно й низько хтось вклонився вам!
А, може, тут вся справа в спонділозі.

СТОЯН МИХАЙЛОВСЬКИЙ

АЛІЛУЙЩИКАМ

Ви хвалите... Міцніш вина
Є славословлення слова...
Ви хвалите... Скоріш як ніж
Це славословлення вбива.

Без слів.

ВАЦЛАВ ЛАЦИНА

ПАПУГА

Не може високо літати,
Але що слово, то цитата.

КОБИЛА

Як гордовито голову носила,
Як гордовито цокали підкови!
Була у тім упевнена Кобила,
Що має розум більший від корови.

ПЕС

Є тепла конура і добра страва,
А він гарчить. У чому ж справа?
Чому йому, вередуну, не спиться?
Його гризе нахабниця-блощиця.

ВІВЦЯ

У котрий бік бажає йти вона,
Залежить взагалі від барана.

ВОВК

Веде себе несміло
І має скромні цілі:
— І я хай буду ситий,
І вівці будуть цілі.

ЖИРАФ

Є в нього нюх, і бачить він далеко —
Скоріш за всіх втіка від небезпеки.

Переклади Антона ЛЕВЧЕНКА

— Мій чоловік жирного не їсть.

Рембрандт. Автопортрет, Олія, 1668. Нью-Йорк.

Б. ЛОБАНОВСЬКИЙ

Я споглядав неосяжну гли-
бину цього світу...

Я. Беме

ПОВЕРНЕННЯ БЛУДНОГО СИНА

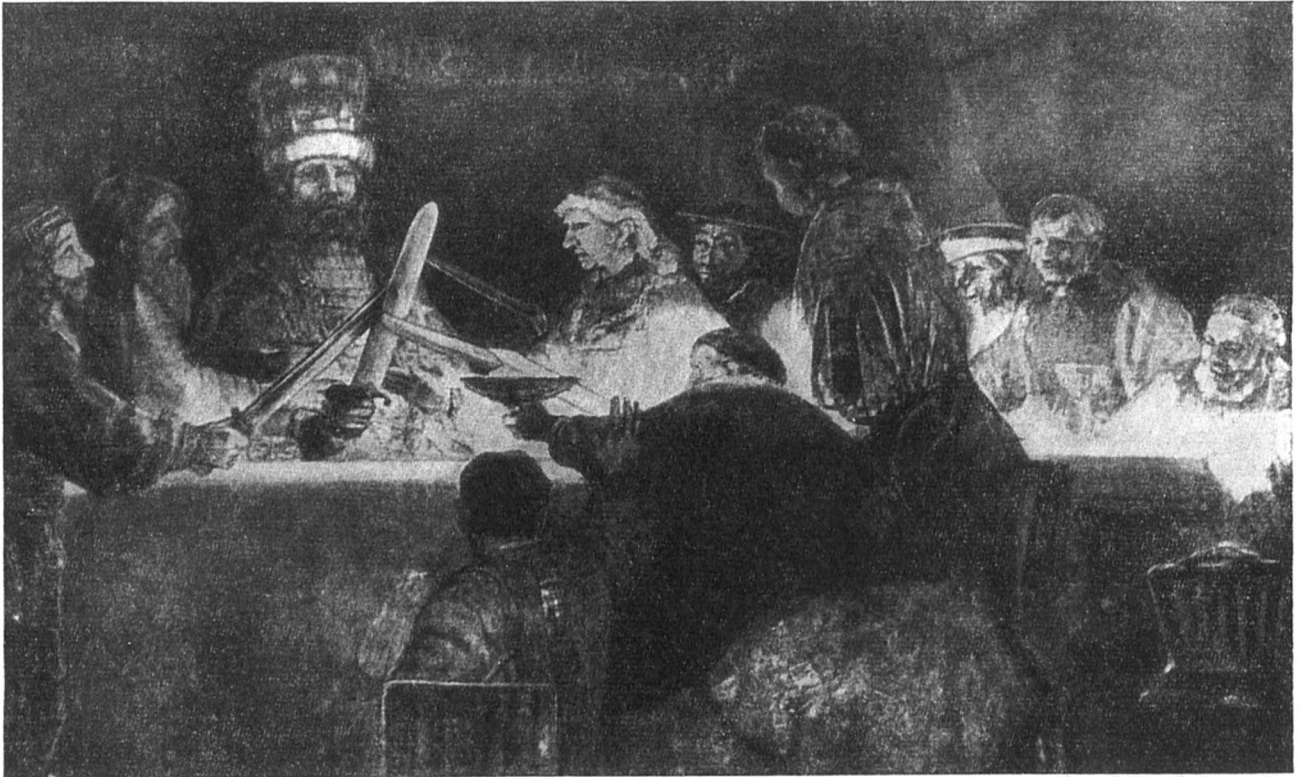
У Стокгольмському Національному музеї зберігається одне з найвизначніших пізніх полотен Рембрандта — «Змова Юлія Цивіліса». Воно одразу привертає увагу воістину різною феєрією барв.

Наче потік розплавленого золота і самоцвітів леле в густій нічній пітьмі, набуваючи обрисів людських постатей і речей. Картина справляє враження цілковито завершеної композиції, але насправді то лише фрагмент, що оповідає про трагічний фінал нездійсненого грандіозного задуму.

З кінця п'ятдесятих років XVII століття на центральному майдані Амстердама височить нова ратуша — велична будівля в стилі класицизму. Цю споруду, що мала стати пам'ятником перемоги в боротьбі за незалежність, архітектор Якоб ван Кампен закінчив у добу жорстокої кризи. Англійський «Навігаційний акт», що обмежив торговельні операції Голландії, та воєнні невдачі флоту значно підірвали фінансову міць першої буржуазної республіки. Сила-силенна зубожілих людей мусили покинути

свої житла. Три тисячі будинків порожніли. Між тих, що повибиралися в бідняцькі квартали, опинився і Рембрандт, бо його будинок і майно за безцінь було продано на аукціоні.

Розкішне опорядження найбільшої в Європі ратуші не могло приховати скрутного становища в країні, але міські власті тим паче прагнули оздобити її якнайкраще. Звернулися до найвидатніших майстрів-живописців. Їхні полотна, розміщені в залі Ради та в галереї навколо нього, були присвя-

Змова Юлія Цівіліса. Олія, 1661—62. Стокгольм. Національний музей.

чені історії, визвольній війні й мудрості нинішнього правління.

У першому списку запрошених художників Рембрандтового прізвища не було, зате чільне місце в ньому посідали уславнений портретист Томас де Кейзер та колишній учень Рембрандта — Говерд Флінк. Так сталося зовсім не випадково, адже до добропристойного Кейзерового пензля вдавалися всі, невдоволені з портретів роботи Рембрандта. А Говерд Флінк, розпочавши з ретельного наслідування манери свого вчителя, став запеклим її супротивником, коли «справжні знавці мистецтва... розкрили всім очі» на італійський «світлий живопис» (Хоубракен). Лише 1661 р., коли Флінк помер, одна з центральних історичних композицій опинилася в руках Рембрандта.

Драматичні події боротьби батавів проти римлян у I ст. н. е., докладно змальовані в «Історії» Тацита, особливо imponували голландцям, котрі вважали себе за нащадків цього войовничого й волелюбного племені. Величезне, у шість метрів заввишки, полотно мало увічнити славетну сторінку стародавньої історії.

Можливо, замовці сподівалися, що недавні злигодні, які спіткали художника, зроблять його сумирнішим і згідливішим,

але ті сподівання виявилися марними.

Рембрандт написав картину, можливо, найоригінальнішу і найвеличнішу з-поміж усіх його творів, а проте зовсім не відповідну до бюргерських смаків. Тим-то вона, виставлена в ратуші, викликала лише ущипливі зауваження і глум, а обурений магістрат грубо зажадав, щоб художник або переробив її, або забрав звідси.

Рембрандт ні з ким не сперечався. Вирізвавши центральну частину композиції (196×306 см),

Змова Юлія Цівіліса. Малюнок. 1661. Мюнхен. Кабінет графіки.

яка могла вміститися в його майстерні, він пошматував і спалив решту. Отак Голландія втратила свій національний скарб, що міг перетворити ратушу на північну «Сікстинську капелу». А про первісний задум «Змови Цівіліса» можна судити лише з Рембрандтового ескізу.

По-своєму, художник не знехтував мистецтво великих італійців епохи Відродження, зайшовши з ними в своєрідну полеміку.

Якось, ще замолоду, Рембрандт, побачивши написаний Рафаелем портрет Кастільоне, тут-таки, в блискавично зробленому ескізі, зовсім змінив йому риси — власне, тільки переставив акценти світла й тіні, трохи грубішим зробив обличчя, зсунув капелюха набакир. Але внаслідок цього охоронець аристократичних смаків Італії перетворився на бувалого голландського купця.

Художник не хотів спотворити Рафаеля, проте не міг інакше уявити собі створений італійцем образ.

«Полеміка» зрілого Рембрандта з Рафаелем ґрунтується вже на іншій основі. Майстер не прагне підкресленої динаміки й уникає ілюзорності просторового розв'язання, притаманної багато яким творам барокко. Загалом композиція «Змо-

ви Цівіліса», мабуть, справляла враження не менш врівноваженої і піднесеної, аніж витвори монументалістів Відродження. Але сам пластичний принцип та зміст — були інші.

Має рацію Делакруа, пишучи в «Щоденнику»: «...піднесеність, яка відчувається у Рафаеля в його лініях, у величності кожної з його постатей, лежить у Рембрандта в таємничій концепції сюжету, в глибокій наївності образів і жестів».

Рембрандт одступає від тексту Таціта, за яким Цівіліс збирав своїх прибічників у священному гаю: тут дія відбувається у велетенському храмі, склепіння якого губяться у суцільній темряві. Лише крізь широкі вікна майорять віти дерев. Довгий стіл, навколо якого зібрались учасники змови, стоїть на підвищенні, і до нього ведуть широкі сходи.

Простір дії нагадує «Афінську школу» Рафаеля. Проте всі елементи композиції Відродження зміщено. Зал підкреслено асиметричний і майже весь оповитий темрявою, в якій ледь можна розрізнити деталі архітектури. Загальний «симфонічний» тон живопису, де домінує лише іскриста смуга світла,

надає картині воістину монументального характеру. Вона не менш пов'язана із стіною, оздобленою ліпленням, різьбою та дерев'яними панелями, аніж фрески Відродження із своїм архітектурним обрамленням.

Рембрандт надзвичайно тактовно розв'язав складне й нове завдання, яке було не до снаги іншим голландським майстрам, що в своїй роботі орієнтувалися на невеличкі, затишні, типово бюргерські інтер'єри.

Щодо цього, він стояв значно ближче до художників попереднього періоду, аніж до своїх сучасників. А серед нідерландців XVI ст. хіба що тільки в Брейгеля Старшого, при порівнянні мініатюрних композицій, було так само розвинене почуття монументалізму.

А втім, позитивні якості Рембрандтового твору мало обходили замовців. Художник розійшовся з ними в найголовнішому — у погляді на світ і взаємини між людьми: купецька аристократія не розуміла і навіть страхалася цього останнього лицаря амстердамського дна, котрий шукав натхнення десь у «павутинні й темних за- капелках». Його справжні герої — «сини світла» — виступали

з півми бідняцьких кварталів. Їх не було «призвано» до лав повноправних бюргерів.

«Нічною совою» охрестив Рембрандта популярний поет Вондель. Стоячи перед полотном художника, батьки міста відчували поблизу себе чужий, незрозумілий і ворожий світ.

Через два з половиною століття думку про неприйняття буржуазної дійсності, цілковито в душі Рембрандта, напрочуд чітко сформулював інший, переслідуваний суспільством, художник-лицар — Амедео Модільяні:

«Ми — це світ. Буржуа — це інакший світ, далекий од нас». Справжнє мистецтво ніколи не було буржуазним.

Слід уважно придивитися до Рембрандтових героїв. Це не легіонери Риму, назбирані із «союзних» племен «варварів», і не купці-воїни, ладні несамовито захищати свободу особистого збагачення. Якийсь відставний офіцер-невдаха, у вкрай обшарпаному одязі, людина, котра чудом зберегла в своєму погляді майже дитячу безпосередність і віру в торжество правди; покарбований зморшками дід, худий фанатик із скорботними вустами... Люди у ма-

Синдики. Олія. 1662. Амстердам.

льовничому лахмітті, що виблискуює фантастичним лелінням барв. І, нарешті, серед яскриючих схрещених мечів — височить червонобородий, сліпий на одне око Цівіліс, у чудній високій тіарі та в золотавому балахоні. Він чимсь нагадує царствені автопортрети Рембрандта тих літ.

Отаким масивним, величним і непохитним художник показав себе в автопортреті 1658 р., через два роки після цілковитого зубожіння. Його анітрохи не пригнічують ці трагічні перепади. Навіть втрата всього достатку, любовно призибуваних протягом довгих літ художніх скарбів найвищою мірою облагородила його образ, надала незвичайної душевної сили.

Майстер відчуває себе вільним і безстороннім суддею світу. Анітрохи не сумнівається в справедливості своєї справи. В цьому навіть нема виклику, настільки впевнено він посідає своє почесне місце.

Замовці не могли не помітити отих схожих рис, а колишні Рембрандтові учні, котрі працювали в ратуші, знали, як умів великий живописець перетворюватись у своїх героїв і навіть в автопортретах створювати цілу галерею образів, щоразу розкриваючи в них якийсь новий душевний стан. В цьому художник був неперевершеним «чарівником». Ні для кого із сучасників не було секретом, що «перший еретик у мистецтві» увічнив, якщо не свою подобу, в буквальному розумінні цього слова, то принаймні характер, своє відношення до світу в образі стародавнього народного героя.

Він ще раз прилюдно продемонстрував, що ладен «гордовито помилитись», шукаючи «не шаноби, а свободи». Серед тих, що оточували Цівіліса, художник зобразив, всупереч Тациту, не «знатних людей свого племені», а тих, кого любив, — «скривджених і уполісджених».

Хіба не пішла поголоска, що Рембрандт належав до секти меннонітів, котрі «віддавали перевагу людям низького роду» і прагнули жити «на свій розсуд». А менноніти заперечували авторитет католицизму так само, як і «світську» протестантську церкву. Недарма художник знехтував пасторову пропозицію — покаятись у гріховних стосунках з колишньою служницею і другом останніх років життя — Гендрік'є Стоффельс. Ба навіть більше — в багатьох полотнах Рембрандт з величною одвертістю генія розкрив найінтимніші сторони свого почуття. М'яке, піддатливе тіло Гендрік'є стало симво-

лом світла і щастя, образів прекрасних жінок з біблійних сказань. Тож хіба не було новим, ворожим усьому духові буржуазної Голландії, еретичним одкровенням те Рембрандтове полотно, що мало прикрасити центр бюргерського життя Амстердама?

Один аркуш книги міських актів Амстердама за 1656 рік можна назвати символічним. Якийсь ретельний бюрократ каліграфічним почерком виклав на ньому клопотання єврейської громади Амстердама про відлучення філософа Бенедикта Спінози та оголошення неспроможним боржником художника Рембрандта ван Рейна.

«Майже протягом одного дня», писав А. Луначарський, — двоє найвидатніших бюргерів Голландії XVII століття і разом з тим історії людства було вигнано з середовища «законного» і «доброзвичайного» бюргерства. Вилучення Рембрандтового полотна з амстердамської ратуші у 1662 р. завершило цей розрив. Замовлення передали найнездарнішому з його учнів — Юріану Овенсу. Той принаймні не «мудрував лукаво».

Але «перший еретик» ще не розплатився з колишніми шанувальниками його таланту — мав виконати одне велике замовлення. Старшини сукнарського цеху побажали увічнити свої образи для нащадків. Рембрандт-портретист зажив гучної слави, і деякі «диваки» вважали твори знехтуваного майстра дуже цінними і навіть передавали їх у спадщину. Недарма один з колишніх Рембрандтових учнів, «відомий живописець» Бернгард Кейль скаржився друзям, що є люди, котрі згодні платити тридцять гульденів за малюнки Рембрандта, хоча на них «видно дуже мало або майже нічого і нічого...» Навіть у Франції, де такої манери зовсім не визнавали, лунали голоси на захист його полотен. «Але все-таки поверніться до цього художника, од якого ви відсахнулись...», — писав архітектор і знавець мистецтва Філіб'єн. Синдики сукнарського цеху виявились на висоті у своєму «консерватизмі» — вони не відмовились од свого попереднього наміру, і великий груповий портрет (191×279 см), завершений 1662 року, зостався в Голландії серед рідкісних творів майстра.

Але який портрет? На перший погляд, він абсолютно традиційний і класично строгий. В ньому нема нічого такого, що могло б обурити або відстрашити замовців. Нема й тієї нещадної, хоча й дещо зовнішньої, гостроти пізніх групових

портретів роботи його співвітчизника Ф. Гальса. Це начебто шедевр добропристойності. Рембрандт — серйозний і незбагненний. Мабуть, ніколи ще він не домагався такої внутрішньої врівноваженості, простоти й гармонії. Постаті пихаті й дещо старомодні. Засідання має підкреслено показний характер. Кожний персонаж посідає саме те місце, що йому личить. Гнучка, проте несхитна стіна чорних убрань, сліпучих комірів та кристаліх капелюхів. Стіна «здорового глузду» або, як розшифрував цей вислів філософ Гегель, — «передсудів свого часу». Здається, тут збірали їх геть усі. Подоба діяння, уваги і цілковито холодна, нездоланна байдужість. Очі, спрямовані на глядача, ніби відштовхують його на «належну відстань». Тут — ціла гама характерів: від спокійної бундючності літнього бюргера, що сидить у лівій частині полотна, до холодної розважливої жорстокості, прихованої за плескуватою блідою маскою обличчя наймолодшого синдика — праворуч. І, нарешті, за їхніми спинами голова слуги з кривою саркастичною посмішкою. Це зовсім не другорядна постать. Цим людям нема чого сказати. Вони тільки удають, ніби роблять щось важливе. Для тих, хто живе, мислить, шукає істини в цьому світі, величчя постаті синдиків — не більш як звичайні статистичні людської комедії. Зовнішній та внутрішній плани картини Рембрандта протиставлено один одному, і сам майстер не схильний це приховувати.

Цикл офіційних групових портретів Рембрандта завершено. Більш ніхто не дає художникові замовлень. Бюргери вимагали зрозумілості, простоти й світлого оптимістичного колориту. Старий Рембрандт здавався невловним і якимсь невиразним. Це пояснив згодом Гердер: проникаючи вглиб, «розум немовби непомітно супитися і хмурнішає».

Слова німецького мислителя XVIII століття цілком можна застосувати до майстерності Рембрандта.

Коли молодий художник створював «Анатомію доктора Тульпа» (1632), він ще вірив, що оті, схожі на картоплини, рум'яні обличчя на круглих тарілках комірів, бездумно схилені перед таємницею смерті, — що всі вони чого-небудь варті. Важливо як слід розташувати їх на полотні й ефектно освітити. «Зухвалий» плебей, син мельника, впевнено прямував до лав буржуазної аристократії. Він домігся свого. Завдяки пліюбові з Саскією ван Ейленбург увійшов

Автопортрет. Олія. Кельн.

у коло почесних громадян Амстердама. Художник відсвятку-

вав своє щастя інтимним бенкетом блудного сина з Саскією на колінах. Він виставляє напоказ усі радощі свого життя. Нестримно регоче, підморгуючи глядачеві затуманеним од вина оком. Але ж хіба тільки заради добропристойності відомий дрезденський автопортрет Рембрандта з Саскією було названо «Учта блудного сина»? Для самого художника цей сюжет мав далеко більше значення. Серед поважних бюргерів він ніколи не почував себе на місці. Йому про це натякали. А втім, це не обходило його. Він реготав у вічі бундючним аристократам і багатіям...

Купуючи витвори мистецтва, він платив шалені гроші, щоб показати всім, що лише творчість має справжню цінність. «Коли він був зайнятий роботою, жодний найвизначніший монарх не дістав би в нього аудієнції, і довелося б йому дуже довго чекати, перш ніж художник прийме його під час перерви в роботі» (Бальдінуччі).

У буржуазній Голландії вважали, що живопис вищий за по-

Автопортрет. Олія. 1669 Амстердам.

Повернення блудного сина. Гравюра. 1636.

езію чи філософію, бо він може стати джерелом збагачення. От і Рембрандт одержував колосальні гонорари. Але що з того? Він почував себе «блудним сином» у новому своєму середовищі. Подвійно «блудним сином» — і щодо великого людського світу, од якого одійшов внаслідок своїх успіхів, і щодо тих, які юрилися в його розкішному будинку.

Він був Самсоном, котрий загадує загадки; їх можна було випитати, але ні в якому разі не відгадати. Дивною і значущою здається велика дрезденська картина «Самсонове весілля» (1638) із Саскією-Далілою — на чільному місці. Може, за цим приховано якісь таємниці особистого життя, ще не відомі навіть скрупульозним його біографам? В усякому разі «Самсон» і «блудний син» почувують себе не на місці. Але вони надто веселі і п'яні від щастя, щоб помічати, яке павутиння снується навколо них.

Рембрандт перебуває в конфлікті із самим собою. Саскія, його кохана, мимоволі спричинила «полонення Самсона» і перехід «блудного сина» у вороже середовище, де панують «відчужені» од людини цінності. Усвідомлення цього таїться десь під сподом суетних бажань —

прагнення слави й зовнішнього блиску, нескінченне скуповування сили-силенної речей (картин великих майстрів італійського Відродження і своїх сучасників, античних портретів, гравюр, тканин, всілякої зброї різних народів, музичних інструментів тощо). Все це відбито в детальному описі його майна. Але надто скромне місце посідали речі особистого вжитку: олов'яний горщик, сковорідки, три чоловічі сорочки, носовики та ще кілька старезних стільців.

Отака особиста скромність поєднувалася з розкішню й пишнотою, конче потрібними для його картин. Перш ніж взятися до роботи, він хотів усе потримати в руках, помилуватися барвистими тканинами, виблискуванням металу, старими гравюрами...

На той час Рембрандтові сучасники вважали, що він — ідеальний тип художника.

1642 року знаменита «Нічна варта» схилювала громадську думку Амстердама, але, хоч це й дивно, не викликала бурхливого протесту. «Після того, як він написав величезну картину... що зображувала виступ громадянської міліції, він зажив слави. якої міг здобути мало хто з його сучасників», — писав італійський теоретик Бальдинуччі, котрий аж ніяк не був великим шанувальником Рембрандта. Навіть недоброзичливий Гоогстра-тен — колишній учень майстра — вважав, що це блискучий твір.

Ні картина «Нічна варта», ні смерть Саскії цього-таки року не позначилися на становіщі Рембрандта в колі амстердамської аристократії та шанувальників його творчості. Влас-

Повернення блудного сина. Фрагмент. Олія. 1669. Ленінград. Ермітаж.

не, в «Нічній варті» не відчувається якесь нове ставлення художника до своїх моделей або відповідний «підтекст», що свідчив би про його конфлікт із суспільством. Просто це було бажання створити новий тип групового портрета, змістовнішого і динамічнішого щодо композиції. Але тільки сама обставина свідчить, що художник підійшов до якогось внутрішнього психологічного бар'єра: йдеться про фігурку дівчинки, котра чомусь опинилася серед стрільців, і це заінтригувало вчених та глядачів.

Все те, що він робив, почало втрачати сенс, зовнішніші властивості постатей і предметів уже не давали йому поживи для роздумів. Він міг би досягти більшої натуральності, жвавості, чистоти палітри — і край, міг би дещо змінити манеру на догоду новим напрямам у мистецтві... Здавалося, що смерть

Саскії нічого не змінила. Художник не вийшов з колії, «продуктивність» його пензля не знизилася... А втім, зустріч із смертю коханої жінки загострила внутрішній конфлікт. Він уже не зміг би повторити «картопляні» голови «Анатомії доктора Тульпа».

Може, сповнена гіркої туги сцена прощання Йонафана із золотоволосим Давидом (Ермітаж. 1642) трохи відтуляє завісу над внутрішнім світом художника?

Руки старіючого Йонафана любовно доторкуються до вбрання друга, приреченого на вигнання. Цей жест, сповнений дуже глибокого почуття, повторюється в полотнах пізнього Рембрандта.

Так само, як Йонафан, художник готується до того, щоб скинути з себе пишні шати... Але він ще зачарований їхньою красою... Минуло десять років,

Повернення блудного сина. Фрагмент.

і його спіткав очікуваний удар. Рембрандт не тільки втратив художні цінності, назбирувані протягом тривалого часу, та багато які власні полотна, спрідані за безцінь, але, крім того, його позбавили права мати будь-яку власність. Мусив жити на чужі кошти, бо після продажу майна однаково не вистачило грошей, щоб сплатити борги. Одним розчерком пера людину перетворили на вигнанця.

Його син Тітус разом з Гендрік'є Стоффельс відкрили при антикварній крамниці в бідняцькому кварталі вбого майстерню. Ніщо в ній не належало Рембрандту. За притулок і їжу платив «допомогою і порадами». Шлях «блудного сина» привів художника в те середовище, де він належав самому собі. Подійкували, що вдача старого майстра стала нестерпна. Не слухаючи умовлянь Яна Сікса, одного з небагатьох давніх друзів, художник пригортавав з різними покидьками, відстрашуючи всіх інших злісними насмішками.

1656 року Рембрандт завершував великий груповий портрет — так звану «Анатомію доктора Деймана». Він дозволив собі надати рис глибокої внутрішньої зосередженості обличчю позеленілого трупа з оголеним мозком. То був якійсь злочинець без роду і племені, котрий, очевидно, не з власної волі переступив поріг вічності. Поряд стоїть лікар з уламком черепної коробки в руках і дивиться холодно й допитливо. Контраст двох облич — померлого й живого — різкий. Тільки цей фрагмент великого полотна уцілів після пожежі. Моделями для художника були тепер близькі йому люди. Він пише старі обличчя, поорані глибокими зморшками. Зеленкувату прозору гаму полотенець раннього періоду змінює тепліша, коричнювато-червона, майже монохромна. Але це справжній живопис. Скупа палітра художника дає градації пайтоніших споріднених і контрастних відтінків. Художник накладає фарбу широкими пастозними шарами, ліпить її пальцями, подекуди залишаючи недоторканим темне тло. Рельєфна фактура, підмальовок, лессований тонким шаром фарби, змішаної з лаком, щоб досягти прозорості й глибини. Бракувало грошей на високоякісний лак, тим-то багато які пізні полотна значно поруділи. Але можна собі уявити, що у первісному вигляді вони нагадували розписи коштовних металів і самоцвітів, що випромінювали власне світло.

Може, пригадуючи колишні

розкоші і прегарні шати Саскії, художник намагався відтворити цей світ у своїй фантазії? Але з цим навряд чи можна погодитись. Розп'ята, оббілована на бойній туша, так само, як і коштовності, може викликати в художника натхненні роздуми. Він хоче збагнути внутрішню природу речей. Чому тепла, залита кров'ю туша так прекрасна? Чому зникле життя ще вирає яскравими барвами під сонцем?

Майстри Відродження розтинали трупи і, переборюючи нудоту й огиду, вивчали струнку механіку м'язів, що дають рух тілу. Французький філософ XVII ст. Декарт дійшов висновку, що все в світі, крім душі, підлягає законам механіки. Він відокремив «протяжну тілесну субстанцію» од «мислячої» — духовної. Ця двоїстість не могла задовольнити Рембрандта. В русі пензля на полотні, в змішуванні фарб тілесне й духовне виступало в нерозривній єдності.

Напевне, до художника доходили чутки про німецького еретику, котрий заперечує всі «встановлені» догми, про чоботаря, що вирішив самостійно дослідити основу всесвіту. На той час проповідь чоботаря — Якова Беме — однаково хвилювала нужденних, філософів і королів.

Його пантеїстичні образи імпонують Рембрандту. «Коштовні самоцвіти, що перевершують усі інші..., зароджуються там, де загорається світло любові... одкровення бога в осяйному світі, процес, що надає різноманітних барв небу і певного характеру кожному створінню...» (Я. Беме).

Усе народжується в сутичці протистоящих сил, в «мукках матерії», що породжує «якість речей».

Ці думки міг би висловити і сам Рембрандт. Страждання його тіла і душі знову народжувались на полотні, і то було справжнє життя, а не звичайна копія або «відображення в дзеркалі».

Світлотінь, завдяки якій більшість майстрів, починаючи з її «винахідника» Караваджо, краще виявляли об'єм та пластику композиції, — у полотнах старого Рембрандта набула нового смислу. «Міра світла», дана людині, визначає її місце в цьому сповненому мук світі.

У картині московського музею ім. Пушкіна — «Ассур, Аман та Есфір» (1660) ідеї Рембрандта втілено чи не найбільш послідовно. Створюється враження, ніби постаті не освітлені, а скоріше випромінюють світло. Розкішний убір Есфірі світозорний, сяйво струмує від

її обличчя та рук. Ця молода жінка у Рембрандта, котрий по своєму вилудмавив біблійний сюжет, є втіленням загальнолюдської правди. Промені саява навколо неї відбиваються на постаті поіннятого сумнівом царя, і нарешті, неясними, розпливчастими блисками, немовби розшукують у пітьмі голову розлюченого Амана, який передчуває, що його спостигне кара. У картині відчувається діяння таємничих супротивних сил.

Дальший розвиток думок і привів художника до «Змови Цівіліса». Замовлення було лише приводом, щоб розгорнути задум у найграндіозніших масштабах. Але художник був уже настільки далекий від метушливого середовища бюргерів, що його картина змогла викликати в них лише подив і злість.

Фальшивий світ, що осуджував його твори, Рембрандт цілком спокійно зобразив у «Синдиках». Потому про майстра зовсім забули, і Бальдинуччі, користуючись з розповідей його учнів, писав, що Рембрандт «покинув Амстердам і подався слухати шведському королю».

...Коло звукувалось. 1664 року померла віддана і любляча Гендрік'є. Після 1666 р. у майстерні вже не з'являвся простодушний, п'яньенький товстун — поет Деккер. Незадовго до смерті друга художник написав його портрет (Ермітаж). Рембрандт пережив Тітуса, свого сина. В майстерні було повно чудових творів, про які ніхто не знав. Минув довгий час, і стражник Ван-Гог написав про тогочасні роботи Рембрандта: «Яке благородство почуттів, яка глибина! Треба померти кілька разів, щоб створювати такі речі». Помирати і відроджуватись лише для живопису. Тільки надзвичайно споріднена душа могла зрозуміти, що являли собою останні роки Рембрандтового життя.

«Давид і Урія» (Ермітаж). «Давид, що грає перед царем Саулом» (Гаага). Так звана «Єврейська наречена» — Тітус, що ніжно обнімає свою дружину. Нарешті, «Сімейний портрет» — син у колі сім'ї.

Хто може до кінця збагнути ці могутні барвисті симфонії, що звучали на стінах жалюгідної майстерні?

Недарма учені дискутують — кого зобразив Рембрандт в ермітажній картині — Амана, що чекає на страту, чи Урія, приреченого на загибель Давидом, що закоханий в його дружину? Єдине не викликає сумніву: в центрі полотна — людина, котра спізнала смерть. Ніхто з Рем-

брандтових попередників не трактував у такий спосіб біблійні сюжети. Художник бачить перед собою справжніх страдників. В одному з останніх Рембрандтових автопортретів на глядача дивляться підсліпуваті очі, рот скривився в дещо жалібний, проте лукавий усмішці...

Ось інший автопортрет, написаний незадовго до смерті (1669). У погляді — вперта непохитність, губи міцно стулені. Звідки така разюча зміна? Художник зберіг сили, щоб покепкувати з себе? Мовляв, ось він який — старезний і майже сліпий? Подібний до Гомера, голову якого написав рік тому?

Художник і справді майже сліпий, він визначає фарбу дотиком пальців до полотна. В останніх творах він дуже точно передав жести сліпого. Але згасаючий зір цілковито злився з

порухом пальців. Ніколи ще фактура фарб на його полотнах не була така трепетна, жива.

Майстер не піддається. До людини на останньому автопортреті нелегко підступитись.

Треба завершити останню, найважливішу справу життя — «Повернення блудного сина». Скільки разів у гравюрах та малюнках підходив до цього сюжету! Почував, що це його тема, але завжди чогось бракувало, не було головного...

Тепер художник збагнув: батько і син — одне, він сам у двох особах. Син простого мельника, що прийшов до самого себе, у ветхий напівтемний світ, осяяний барвами полотен. Його картина — це також він сам, художник-спостерігач з міцно стуленими вустами. Ермітажне полотно — вершина живописної майстерності Рембрандта. Вражають класична впевненість його

го композиції, точність у розподілі світла й тіні, немовби художник старанно зважував кожну деталь, визначав ступінь світлосили фарбового шару. Центральна, пластично злита група — батько й син. Її вагомість підсилено мовчазною по статтю сусіда чи домочадця і захованим у затінку силуетом старшого сина. Голови матері й сестри ледь видно в глибині.

Хвиля радості наче підступила до горла. Урочистість моменту примусила всіх замовкнути... Тільки старший син проказує щось дуже тихе і страшенно монотонне. Він скаржиться, щось питає, дивлячись на буйну мальовничість братового лахміття. Що міг відповісти мандрівник на сумовиті докори? «Я споглядав неосяжну глибину цього світу...»

Восьмого жовтня 1669 року його не стало.

«Весь мир» (на українском языке)

Адреса редакції: Київ, вул. Орджонікідзе, 2. Телефони: секретаріат 93-44-85, відділи: 93-20-82
Видавництво «Радянський письменник»

Рукописи обсягом до друкованого аркуша не повертаються.

БФ 06091. Здано до набору 14. IX. 1969 р. Підписано до друку 17. X. 1969 р. Формат паперу 60×90¹/₈.
Умовних друк. арк. 20. Обл.-вид. арк. 20,3. Тираж 53050. Ціна 60 коп. Зам. 04855.

Видавництво і комбінат друку «Радянська Україна», Київ, Брест-Литовський проспект, 94.

ПРЕДПЛАЧУЙТЕ ЖУРНАЛ .. ВСЕГДИ НА 1970 РІК

ИНДЕКС 74088

O MUNDO

دُنْيَا

UNIVERSUL

ፖለቲካ

სსს

VARLDEN

TOÀN THẾ GIỚI

ΟΛΟΣ Ο ΚΟΣΜΟΣ

MAAILMA

СВЯТ

DÜNIA

دُنْيَا

VERDEN

DÜNYA

DE WERELD

BOTA

SWIAT

Цена 60 коп.